

HUSZONHARMADIK ÉVFOLYAM

1979/6

9 1220

1997 FEB 04

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ:

KÉRI ELEMÉR

SZERKESZTŐK:

BALOGH ISTVÁN

NYÍRI KRISTÓF

SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSA:

SIPOS JÁNOS

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:

HERMANN ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ÁGOSTON LÁSZLÓ, ALMÁSI MIKLÓS, ANCSÉL ÉVA,

BALOGH ISTVÁN, FÖLDESI TAMÁS,

KÉRI ELEMÉR, KISS ARTÚR, LUKÁCS JÓZSEF,

MÁTRAI LÁSZLÓ, POÓR JÓZSEF, RUZZA IMRE,

SZIGETI GYÖRGYNE, TÓKEI FERENC, VERECZKEI

LAJOS, VÉSZI BÉLA, ZOLTAI DÉNES

1979/6

TARTALOM

ERICH HAHN: A szocialista valóság értékelése és a szocialista tudat fejlődése	751
ALFRED KOSING: A német szocialista nemzet fejlődése az NDK-ban	757
GÜNTER KRÖBER: A tudományos-technikai forradalom mint társadalmi folyamat ...	770
WOLFGANG EICHORN: A termelőerők és termelési viszonyok dialektikája a szocializmusban	779
HELMUT KLOTSCH: A szellemi alkotótevékenység fejlődésének problémái	786
HERMANN KLENNER: Igazságosság — jogfilozófiai kategória?	798
MANFRED BUHR: Leibniz és a klasszikus német filozófia	809
OTTO FINGER: Lenin meghamisításának filozófiai és politikai tendenciái az NSZK-ban	816

TÁJÉKOZÓDÁS

HORST ULLRICH: Vállvetve. Magyar és német kommunisták közös imperializmus- és fasizmusellenes elméleti harcának hagyományai (1926–1933)	827
---	-----

SZEMLE

A történelmi materializmus alapjai (GISELA KOCH)	838
A marxista—leninista filozófia alapkérdései (ADOLF BAUER)	842
Kutatási eredmények a filozófiatörténet és a dialektikus materializmus tárgyköréből. A „Filozófiai és filozófiatörténeti írások” c. sorozatból (ULRICH HEDTKE)	847
Adalékok a marxizmus—leninizmus előrenyomulásához és a kommunistaellenesség ideológiájának és politikájának válságához. Időközi beszámoló egy aktuális sorozatról (GÜNTER KRAUSE—BERND P. LÖWE)	853

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest I., Üri u. 51. Telefon: 160-160/269 má.

Szerkesztőségi napok: kedd és péntek

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A SZOCIALISTA VALÓSÁG ÉRTÉKELESE ÉS A SZOCIALISTA TUDAT FEJLŐDÉSE

ERICH HAHN

I

A polgári filozófia történetében az értékproblematika éppolyan jelentős, mint amilyen végzetes szerepet játszott. Eltekintve számos árnyalati különbségtől és differenciától, az értékfilozófiák következő általános vonásait emeljük ki: *Először*. A polgári értékfilozófiák a valóság *elleplezésére* és *misztifikációra* irányulnak, függetlenül tehát mindenekelőtt attól, hogy az értékeket ideális hatalmak és lényegiségek önálló birodalmának' (értékobjektívizmus), vagy érzelmek, szükségletek stb. kifejeződésének, tehát szubjektíven tételvezetteknek (értéksubjektívizmus) tekintik. *Másodszor*: Max Scheler idézve – a „történelem összes eddigi tényleges értékrendszerénél sokkal magasabbra helyezett abszolút eszme és értékbirodalomnak”¹ az a sajátos funkciója, hogy a tőkés rendszer *szilárdságát* legalább szellemi téren kimutassa. Ez egyúttal a polgári értékfilozófiák politikai szerepét is megalapozza. Egy szilárd „értékrendre” való törekvés áll a hetvenes évek kezdete óta az NSZK-ban a CDU/CSU ideológiájának középpontjában, ezáltal kívánják politikai programjuk erősebb világnézeti megalapozását elérni. A CDU főtitkára pártjának egyik ülésén azt az álláspontot képviselte, hogy a „társadalmi piacgazdaság” mint „jó rend” értékjelleggel bír; „Abban különbözünk a szocialistáktól, hogy ismerjük a különféle rendek és intézmények értékét, és ezért nem bocsátjuk őket tetszés szerint bárki rendelkezésére.”²

Az értékproblematika a jelenlegi polgári szociológián belül is mint a tőkés társadalom megszilárdításának ideológiai tényezője játszik szerepet. Az értékproblematika akkor talált utat a polgári szociológiához, amikor a szociológia az uralkodás technikájának részévé kezdett válni.³

Harmadszor. Az ember környezetéhez fűződő bármilyen értékelő viszonyának szubjektíválása évtizedek óta a *munkásosztály ideológiájának tudományos jellege ellen intézett pozitivistá támadások* középpontjában áll. Mivel – úgymond – az értékítéletek nem mások, mint az embernek a tárgyakhoz fűződő tisztán szubjektív viszonyának objektíválásai⁴ a tudományos objektivitással áthidalhatatlan ellentétben állnak (Ernst Topitsch). Másrészt azonban elválaszthatatlan részét alkotják az ideológiának, ezért az ideológiák sem lehetnek tudományos természetűek. Ez nem más, mint az értékeléseknek, értékíté-

¹ M. Scheler: *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. In: M. Scheler: *Gesammelte Werke*, Bd. 8. (A társadalmi tudás formái. M. Scheler: *Összegyűjtött művei*. 8. kötet.) Bern 1960, 26. o.

² „Frankfurter Allgemeine”, 1977 szeptember 26.

³ Vö. J. Friedrichs: *Werte und soziales Handeln*. (Értékek és társadalmi cselekvés.) Tübingen 1968.

⁴ Vö. Th. Geiger: *Ideologie und Wahrheit*. (Ideológia és igazság.) Neuwied/(West-)Berlin 1968. 49., 51. o.

leteknek, értékmagatartásnak, mint a személyes döntések, állásfoglalások és cselekvések elemzendő, de nem befolyásolható, tehát elfogadandó irracionális alapjának igazolása.

Negyedszer. Az értékfilozófiának az az áramlata – nevezetesen az etikai szocializmus –, amely magát egyenesen és közvetlenül a tudományos szocializmus ellentettjének tekinti, végső soron szintén ennek az önálló értékbirodalomnak idealista konstrukciójában gyökerezik, abban, hogy az értékeket a „lét kellésének” fogják fel, aminek tehát „érténye van, de nincs léte”.⁵ Nem áll szándékunkban a jobboldali szociáldemokrata pártok jelenlegi hivatalos ideológiájának kapcsolatát vizsgálni a századforduló „etikai szocialistáival”. Tény, hogy az előbbieket a szocializmusnak vagy a szocializmus melletti döntésnek etikai megalapozását mint a szocializmus tudományos megalapozásának pótlékát tekintik. Igaz továbbá, hogy azáltal, hogy a szociáldemokrata programot úgymond „a demokratikus szocializmus alapértékeivel” támasztják alá, az etikai szocializmus ideológiai-gyakorlati funkciót tölt be. Megalopozza a lemondást a tőkés társadalom alapvető gyakorlati megváltoztatásáról. Azáltal, hogy másodlagos jelentőségű, a meglévő fenntartásához multhatatlanul szükséges reformokat, valamint illuzórikus változtatásokat proklamál, hozzájárul az alapvető változtatásokra irányuló törekvések világnézeti meghamisításához.

II

Az értékproblematikával kapcsolatos *marxista–leninista* nézetek elválaszthatatlanul kapcsolódnak a dialektikus és történelmi materializmus alapjaihoz. Itt csak annyiban kívánjuk vázolni e nézetek közös vonásait, amennyiben kapcsolatban állnak a bennünket érdeklő kérdéssel, vagyis az értékelés és tudati fejlődés összefüggésével. *Először.* Az értékekről alkotott elképzelések kiindulópontja az emberek gyakorlati magatartása. Ez világosan kiderül pl. Marx „Széljegyzetek Adolph Wagner *Lehrbuch der politischen Ökonomie*-jához” című művéből. Ezekben a megjegyzéseiben Marx aláhúzza annak az elképzelésnek másodlagos, származék jellegét, „amit ismételt igazolódás tapasztalattá tett” és amely szerint „bizonyos külső dolgok szükségleteik kielégítésére szolgálnak”. Kiemeli, hogy ez az elképzelés, valamint ennek „nyelvi megjelölése”, tehát az, hogy bizonyos dolgokat mint „jót”, „értéket” jelölünk meg, másodlagosak az ember aktív gyakorlati magatartásával szemben: „... az emberek ténylegesen azon kezdték, hogy a külvilág bizonyos dolgait saját szükségleteik kielégítési eszközeiként elsajátították stb. stb.; később eljutnak oda, hogy ezeket nyelviileg is megjelölik olyanokként, amilyenek azok a gyakorlati tapasztalatban az ő számukra, tudniillik *szükségleteik kielégítési eszközeiként* ... ha ezt „a német nyelvhasználat szerint” úgy nevezzük, hogy *értéket tulajdonítanak* nekik, ezzel azt bizonyítottuk, hogy az *érték* általános fogalma az embereknek a szükségleteiket kielégítő, a természetben készen talált dolgokhoz való viszonyulásából fakad...”⁶ Marx azt is aláhúzza, hogy mikor szükségleteink hierarchiájának megfelelően „kitüntetünk”, „méltatunk” bizonyos dolgokat más dolgokkal szemben,

⁵ A. Stern: *Geschichtsphilosophie und Wertproblem*. (Történelemfilozófia és értékproblematika.) Basel 1967, 363. o. f.

⁶ K. Marx: „Széljegyzetek Adolph Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*-jához.” *Marx–Engels Művei*, 19. kötet, Budapest 1969. 236–237. o.

akkor ez semmiképp sem jelenti azt, hogy ezeknek a dolgoknak maguknak „tulajdonítunk értéket”, mégpedig mint valóságos létüktől „különböző meghatározást”.⁷

Másodszor. Azoknak a polemikus megjegyzéseknek, amelyeket Friedrich Engels az *Anti-Dühring*-ben morális és etikai kérdésekkel kapcsolatban tesz, mindegyike az erkölcsi elvek, eszmények, posztulátumok anyagi, végső soron gazdasági alapjának és történelmi jellegének igazolására és kiemelésére irányul. Engels szembeszáll Dühringgel, aki a „morál- és igazságosság-elképzelések” „minden időkre” és „minden világokra való érvényességét” hirdeti, és mint változatlan, „megfellebbezhetetlenül érvényes” igazságokat tekint ezeket. Engels magát ezt a felfogást is mint konkrét történelmi körülmények termékét leplezi le. Ahol Dühring az egyenlőséget, szabadságot és igazságosságot „axiomatikus”, apriorisztikus módszere segítségével történelem feletti lényegekké abszolutizálja, ott Engels feltárja a mindenkori követelések, elképzelések és nézetek konkrét osztálytartalmát.

Harmadszor. Tekintettel a jelenlegi ideológiai harcra, különösen tanulságos, hogy Engels hangsúlyozza azt a körülményt is, hogy a „modern szocializmus győzelembiztossága” nem „egyik vagy másik szobatudósna jogról és jogtalanságról való elképzeléseinek” alapszik, hanem egyrészt a termelőerők fejlődése és a javak elosztásának a kapitalista termelési mód által megteremtett rendszerén, másrészt ugyancsak a termelőerők fejlődése és maga a termelési mód közt fennálló égető ellentmondás „kézzelfogható, anyagi tényén”.⁸

Ezek a mondatok egybevágóan Marxnak és Engelsnek a múlt század negyvenes éveiben az „igazi szocialistákkal” folytatott viták során tett egyes megjegyzéseivel. Ugyancsak egyeznek Marxnak a „Filozófia nyomorúsága”-hoz írott előszavával, éppúgy, mint Lenin számos megjegyzésével, aki például azt a követelést, hogy az „új Oroszországot” az igazság, igazságosság stb. álláspontjáról kiindulva teremtsék meg, olyan szubjektivizmusnak minősítette, amely „az ábrándok világába” vezet. Az új Oroszországot a valóságban az osztályharc fogja meghatározni.⁹

A dolog másik oldala az, hogy a marxista felfogás nyíltan és tudatosan a munkásosztály harcát tekinti eredetének. Ezzel lehetővé teszi a szocialista ideológia egésze számára, hogy olyan – tömegeket mozgósító – hatást fejtessen ki, amely egyetlen más mozgalomnak vagy irányzatnak sem sajátja. A szocialista ideológia nem tartalmaz és nem teremt olyan értékképzeteket, amelyek a társadalmi haladás szellemi ellensúlyozására, vagy a valóságos társadalmi változások pótlására szolgálnának. Nem talál ki „értékeket” azért, hogy elérésüket mint „állandó feladatot” hirdesse meg, de azért sem, hogy elleplezze annak a mozgalomnak valóságos érdekeit, amelynek szellemi kifejeződése. A szocialista ideológia a munkásosztály érdekeinek, szándékainak és céljainak nyílt proklamálása útján készíti elő, alapozza meg és hajtja végre a szocialista forradalmat és a szocializmus építését. És ezért képes a munkásosztály a valósághoz fűződő sokrétű értékelő viszonyát is felhasználni történelmi hivatásának teljesítése érdekében. „Az új Oroszország felépítésével kapcsolatos eszményeim csak akkor nem lesznek ábrándok, ha valóban annak a létező osztálynak az érdekeit fejezik ki, amelyet életkörülményei meghatározott irányú cselekvésre kényszerítenek.”¹⁰

⁷ Uo. 237. o.

⁸ F. Engels: „Anti-Dühring”. *Marx–Engels Művei*, 20. kötet, Budapest 1963. 85. o.

⁹ V. I. Lenin: „A politikai irányvonalról”. *Lenin Összes Művei*, 22 kötet, Budapest 1969, 98. o.

¹⁰ V. I. Lenin: „A politikai irányvonalról”. Uo.

A fejlett szocialista társadalom építése során egyre mélyebbé és pontosabbá válik az *adott társadalmi viszonyok történelmi meghatározottságának* – az ember empirikus társadalmi környezetének *megismerése és elismerése*, valamint *szellemi elsajátítása*.

A szocialista tudat mindig az ideológia és a személyes vagy társadalmi tapasztalat dialektikus kölcsönviszonyában fejlődik, vagyis az adott társadalmi valóságnak az egyes egyénekre jellemző átélési módja jut itt általánosított és egyszersmind gazdagabb, kibővített formában kifejezésre. A munkásosztály harcának különböző szakaszaiban természetesen rendkívül különböző módon jelentkezik ez az összefüggés. A szocialista ideológia úgy keletkezett, mint „e tényleges konfliktus [a termelőerők és a termelési mód között – Erich Hahn] gondolati reflexe, eszmei visszatükröződése mindenekelőtt annak az osztálynak a fejében, amely közvetlenül szenved alatta, a munkásosztályban”.¹¹ Ez a gondolati visszatükrözés kezdettől fogva nem csupán a munkásosztály adott helyzetének szellemi kifejezője volt, hanem lényegében tartalmazta a munkásosztály harcának céljairól, történelmi távlatáról alkotott, tudományosan megalapozott elképzeléseket is, beleértve az új, szocialista társadalomról mint a fennálló állapotok alternatívájáról, azoknak tagadásáról alkotott elképzeléseket.¹² A szocialista ideológia keletkezésének történelmi körülményei következtében elkerülhetetlen, hogy a szocialista társadalom *mint eszmény, mint szellemi anticipáció* jelenjen meg benne, továbbá megfordítva, hogy a *szocializmus a gyakorlatban* a társadalmi tudat számára *egy eszmény megvalósulásaként* jelentkezzen.

Egy ideig a polgári társadalom fejlődése is eszmények megvalósulásához kötődött. Ma azonban megállapíthatjuk, hogy a tőkés társadalom már régóta nem tekinthető eszmények megvalósulásának, és a polgári ideológiában sem ilyenként jelenik meg; épp ellenkezőleg: a polgári filozófia éppen azzal egyidejűleg fedezi fel az „értékeket”, s a tőkés társadalom ideológiája akkor pillantja meg üdvét az „értékekben”, amikor egy ellentmondásos folyamat során visszavonja azokat az eszményeket, amelyek megvalósulásaként önmagát tételezte. Másrészt viszont az ideológiai fejlődés viszonylagos önállóságához tartozik, hogy a polgári ideológiát ebben az időben is és egészen napjainkig formailag döntő mértékben keletkezésének történelmi feltételei alakították, és hatását is nem utolsósorban ebből a tényből kell magyarázni. Többek közt a polgári ideológia keletkezésének konkrét történelmi feltételeiből kiindulva kell megmagyarázni, mért kap központi helyet a szabadság-demagógia a kommunistaellenesség rendszerében, tehát azt a konkrét antifeudális frontállást kell tekintetbe vennünk, amelyből a polgári ideológia kialakult.

A szocialista társadalom fejlődését tehát nyilvánvalóan az jellemzi, hogy nem az eszmény és valóság között egyre erősödő konfliktus irányában mozdul el. Az *eszmény és valóság közti ellentmondás mint a mélyreható társadalmi változások produktív programja* működik. Mindenfajta valóságos, érezhető haladás növeli a szocialista ideológia hatékonyságát.

A munkásosztály ideáljainak *megvalósítása hosszú történelmi időszakot igényel*; csak részben jelentenek ezek az eszmények a kapitalizmussal szemben közvetlenül, rövid távon

¹¹F. Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx–Engels Művei*, 19. kötet, Budapest 1969. 203. o.

¹²Vö. uo. 218. o.

megvalósítható alternatívát. „A szocializmus, amelyet építünk, nem matrica, amely lehetővé tenné, hogy eszményeink máról holnapra megvalósuljanak. Eszményeink teljes megvalósulása csak a kommunizmusban megy végbe.”¹³

A fejlett szocialista társadalom építése ebben a folyamatban csak egy rendkívül fontos határkövet jelent, nevezetesen annak a fejlődési szakasznak a kezdetét, amelyben mind átfogóbban és egyre sokoldalúbban jutnak érvényre a szocializmus előnyei. A szocialista tudat fejlődésének szempontjából ez azt jelenti, hogy a szocialista célok és eszmék helyességéről való meggyőződés mindinkább ezeknek a céloknak és eszméknek, valamint a saját aktuális tapasztalatnak az összhangjából ered, és hogy ugyanakkor fokozódik az az igény is, hogy eszmény és valóság valóban összhangban legyen. A szocializmus fölényének belátása már nem csupán abból az igényből bontakozik ki, hogy valamilyen alternatívát állítsanak szembe a kapitalizmus ellentmondásaival és hiányosságaival, hanem a régi társadalomtól való eltávolodás tényéből. Annak az ideológiai nevelésnek kiindulópontja, amely arra hivatott, hogy közvetítsen a szocializmus helyességének, szükségszerűségének és fölényének meggyőződéséről a kapitalizmussal szemben, egyre inkább a szocializmus mint történelmi vívmány tényleges tulajdonságainak, lényegi vonásainak és jegyeinek megértése, az azonosulás a szocialista valósággal.

Az ideológiai munka tapasztalatai mutatják, hogy korántsem sima, ellentmondásoktól mentes egységről van szó. A valóságos fejlődés értékelése semmiképp sem egyszerűen eszmények előre megadott listájának eleve beprogramozott sorrend és rendszer szerinti folyamatos megvalósításaként megy végbe. Az új társadalom megvalósításáért és kialakításáért folytatott harc gyakorlata dönti el, hogy a szocialista társadalom egyes oldalai és vonásai milyen időpontban és a társadalmi tapasztalat milyen konkrét történelmi összefüggésében bizonyulnak vívmánynak és előnynek.

Ezzel már egyszersmind érintettünk egy másik vonatkozást is: a társadalmi jelenségek értékelésében mint a szocialista valóság szellemi elsajátításának lényeges alkotórészében szintén érvényesül spontaneitás és tudatosság dialektikája. A következőkben röviden jellemeznünk kell e spontaneitás és e tudatosság dialektikájának néhány vonását.

Először. Az adott szocialista társadalom egészének és egyes részeinek reális értékelése az ideológiai osztályharc befolyása alatt, illetve ennek részeként megy végbe. Az értékelések tehát nem légüres térben, nem előfeltételek nélkül történnek. Azok a világnézeti, ideológiai és osztályszempontú mércék, amelyek a szocialista valóság értékelésének kiindulópontjai, a jelenben a szocialista és polgári ideológia között folyó lehető legélesebb harc egyik fő területét képezik. A szocialista nevelés egyik döntő feladata, hogy ezt világossá és tudatossá tegye.

Másodszor. Úgy tűnik számomra, hogy éppen azoknak a tudatosan vagy öntudatlanul képviselt álláspontoknak, alkalmazott mércéknek és szempontoknak kérdésében, amelyek a szocialista valóság értékelésének kiindulópontjául szolgálnak, konfrontálódunk a társadalmi tudat fejlődésének egy igen bonyolult és nem kevésbé égető problémájával, amely a fejlett szocialista társadalom építése során jelentkezik. Igen széles azoknak a mércéknek a skálája, amelyek a mindenkor egyéni értékelés kiindulópontjául szolgálnak. Nemritkán beszélünk arról, hogy kispolgári, szubjektivistá vagy individualista értékmércék nem jelen-

¹³ Die weiteren Aufgaben der politischen Massenarbeit der Partei (A párt tömegmunkájának újabb feladatai). Berlin 1977, 29. o.

tektelen szerepet játszanak, és nagyon sokféle módon jutnak kifejezésre. A nevelőmunka művészete abban rejlik, hogy éppoly kevésbé engedhetjük meg a munkásosztály álláspontjának elkenését vagy felhígítását, mint ahogy azt sem tehetjük meg, hogy mindenféle következtetlen és kétkedő álláspontot eleve a polgári ideológiába soroljunk.

Harmadszor. Az értékelés különbözik a megismeréstől társadalmi funkciója, nyelvi formája, valamint az objektív valóság visszatükrözésének módját tekintve. Megismerésnek és értékelésnek ez a viszonya nyilvánvalóan egyaránt érvényesül az emberiség szellemi életének történetében általában, és a szocialista ideológián belül is. Másrésről ennek a viszonnak sajátossága a szocialista ideológián belül éppen abban rejlik, hogy ez az ideológia a megismerést mint az értékelés végső soron nélkülözhetetlen alapját és előfeltételét elméletileg megalapozza és tudatosan valósítja meg a kettő egységét. Ha megvizsgáljuk a szocialista társadalomnak azokat a valóságos folyamatait, amelyeknek értékelésével az ideológiai munka foglalkozik, nem lehet nem észrevennünk, hogy itt megismerési folyamatokról van szó. A megismerés tehát az értékelés előfeltétele. Természetesen egy sajátos fajtájú megismerésről van itt szó: a jelenségeket és összefüggéseket abban a formában kell megérteni, amit az egyes emberek számára jelentenek.

Negyedszer. A szocialista értékkepzetek befolyást gyakorolnak a *szocialista életmód szubjektív oldalainak és feltételeinek alakulására*. A szocializmus értékeire való rákérdezés mögött gyakran az a kérdés áll, hogy melyek a viselkedésnek és a döntésnek a szocializmusra jellemző, azt minden más társadalomtól megkülönböztető kritériumai és mércéi, melyek azok az elvek, amelyek szerint élni kell. Érthető, hogy ez a kérdés olyan mértékben kap súlyt, ahogy a szocialista életmód anyagi feltételei megteremtődnek. Megválaszolása azonban messze túlmutat azon a kérdésen, hogy hol van a helye az értékelésnek a szocialista ideológián belül; sokkal inkább a marxista–leninista etika egészének fejlesztését követeli meg.

Két következtetéssel szeretném ezt a gondolatmenetet lezárni. *Először.* Ha eltekintünk az előbb említett speciális összefüggéstől, akkor az a kérdés, hogy hol a helye az értékelésnek és az értékkepzeteknek a szocialista tudatban, nem elsősorban etikai kérdés, hanem a marxista–leninista filozófia egészét megillető kérdés.

Másodszor. Összességében nem arról van szó, hogy a fejlett szocialista társadalom minden előnyét egy önálló értékke és ezáltal a bennünket körülvevő valóságot egy „értékbirodalomná” változtassuk. Sokkal inkább filozófiai munkánk egy bizonyos oldalának hangsúlyozásáról van szó. Az a feladatunk, hogy a naponta körülöttünk lejátszódó, illetve általunk irányítandó folyamatokat valóságos összefüggéseikben ismerjük fel, a munkásosztály álláspontjából és történelmi céljaiból kiindulva értékeljük, és hogy az egyéni viselkedés számára levonjuk belőlük a megfelelő következtetéseket.

A NÉMET SZOCIALISTA NEMZET FEJLŐDÉSE AZ NDK-BAN

ALFRED KOSING

I

A Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusa (1976. május 18–22.) új pártprogramot fogadott el, amely egy külön fejezetet tartalmaz a szocialista nemzet fejlődéséről az NDK-ban. A fejezet megállapítja, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban a szocialista forradalommal és a szocialista társadalom kialakulásával „a nemzeti élet alapjai, tartalma és formái is minőségi változáson mentek át”. „A Német Demokratikus Köztársaságban szocialista német nemzet fejlődik. Lényegi vonásait a munkáosztály alakítja ki. Mint a szocialista társadalom vezető ereje egyben a szocialista nemzet élén is áll. A szocialista nemzet az egymással baráti szövetségben álló osztályok és rétegek ellentmondásokról mentes, szilárd közössége, amelyet a munkáosztály és marxista–leninista pártja vezet. Ez a közösség magában foglalja a Német Demokratikus Köztársaság népét, jellemzője pedig a Német Demokratikus Köztársaság területén létrejött szuverén szocialista állam.” A programban továbbá ez áll: „A Német Demokratikus Köztársaságban lévő szocialista nemzet a szocialista nemzetek közösségének elválaszthatatlan része.” Nagy jelentőséggel bír a program következő megállapítása is: „A Német Demokratikus Köztársaság polgárainak túlnyomó többsége német nemzetiségű. A szorb nemzetiségű polgárok egyenjogúan vesznek részt a fejlett szocialista társadalom építésében, és minden lehetőségük biztosított, hogy a saját nyelvi és kulturális érdekeiket érvényesítsék.”¹ Az ily módon leszögezett elvek azokat a nagy történelmi változásokat rögzítik, amelyek az utóbbi évtizedek során az NDK nemzeti életében lezajlottak.

A Német Szocialista Egységpárt 1963-as programja, amelyet a párt VI. kongresszusa fogadott el, mint ismeretes, még a nemzeti egység helyreállítását, a német nemzet két államra történt szakadásának megszüntetését, vagyis az egész német nemzet szocialista fejlődéséért vívott harc folytatását tűzte ki célul. Ez a politika abból a megfontolásból indult ki, hogy minden lehetőséget – még a legvégsőt, a legcsekélyebbet is – fel kell használni az NSZK-ban levő demokratikus erők erősítése és a nemzeti egység további rombolásának megakadályozása érdekében, valamint azért, hogy a két német állam között létrejövő konföderáció és az NSZK-ban a jövőben végbemenő haladó társadalmi változások által az egész német nemzet jövőben szocialista fejlődése lehetővé váljon. A Német Szocialista Egységpárt és az NDK mindent megtettek annak érdekében, hogy a társadalmi haladás útját az egész német nemzet számára egyengessék. Mindenkor eleget tettek történelmi felelősségüknek a német nemzettel szemben. A nyugatnémet és nemzetközi

¹ *Programm der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands* (a Német Szocialista Egységpárt programja). Berlin 1976, 56–57. o.

imperializmus történelmi vétke, hogy a nyugatnémet különállam létrehozása által lerombolódott a német nemzet egysége és megszűnt az újraegyesítés minden lehetősége. A hatvanas évek közepétől a hatvanas évek végéig terjedő időszakban egyre világosabbá vált, hogy egyetlen feltétel sem adott már ahhoz, hogy a német nemzet egységét demokratikus és hosszú távon szocialista alapokon helyreállítsák. A német nemzet egységének helyreállítására irányuló célkitűzés a történelmi fejlődés, a szocializmus és imperializmus közötti nemzeti és nemzetközi méretekben vívott osztályharc eredményei következtében irreálissá vált, sőt hovatovább szükségszerűen hamis politikai orientációhoz kellett vezetnie. A Német Szocialista Egységpárt VIII. kongresszusa 1971-ben a történelmi realitásoknak megfelelő módosítást hajtott végre a célkitűzésen. Megállapította, hogy a történelem időközben eldöntötte a nemzeti kérdést, mivel az NDK-ban már létezik és tovább fejlődik a szocialista nemzet, míg az NSZK-ban továbbra is fennáll a kapitalista nemzet. Most az a fontos, mondotta, hogy a békés egymás mellett élés elveit az NDK és NSZK viszonylatában is érvényre juttassuk, hogy ezáltal megszüntessünk Európában egy jelentős feszültségi gócot és megszilárdítsuk a békét.²

Ennek a realista politikai vonalnak alapján vált lehetővé az NDK több mint két évtizede tartó politikai blokádját áttörni, és elérni, hogy az egész világon mint önálló nemzeti államot ismerjék el. Ez a szocialista államközösség közös politikájának köszönhető, elsősorban azonban a Szovjetunió állandó aktív fellépésének az NDK egyenjogúsága és szuverenitása érdekében.

Az NDK-ban létrejött és fejlődik a német szocialista nemzet, az NSZK-ban továbbra is fennáll a kapitalista nemzet. Ez a megállapítás egy sor elméleti problémát tartalmaz, amelyek kifejtésre és alátámasztásra szorulnak. Annál is inkább, mivel az NSZK számos politikusa, filozófusa, történésze állapítja meg nyomatékosan, hogy az egységes német nemzet továbbra is létezik, és, mint eddig, továbbra is igény és feladat marad ezt a jelenleg két államban élő nemzetet ismét egy egységes nemzeti államban egyesíteni.

Így például Willy Brandt, az NSZK korábbi szövetségi kancellárja és a Német Szocialista Párt elnöke 1970-ben kijelentette, hogy az állami megosztottság és az ellentétes társadalmi rendszer ellenére továbbra is egy német nemzet létezik, amely a közös nyelven, a családi kötelékeken, a kulturális örökségen, valamint a közösen átélt és ezért közös felelősséggel vállalandó történelmen alapszik.³ Ugyanebből az elképzelésből indulnak ki azok az anyagok, amelyek a német nemzet helyzetéről készült azon jelentéshez szolgáltak alapul, amelyet az NSZK kormányának felkérésére 1974-ben P. C. Luds vezetésével egy tudóscsoport fogalmazott meg. Ezekben kísérlet történik arra, hogy egy „pragmatista-prakticista nemzetfogalomból” kiindulva a német nemzet egységét mint jelenvaló történelmi realitást tüntessék fel.⁴ Akármiként is legyenek ezek az újraegyesítési igények és követelmények motiválva, végső céljuk nem más, mint a szocialista NDK felszámolása és a

² „Bericht des Zentralkomitees an den VIII. Parteitag der SED” (A Központi Bizottság beszámolója a Német Szocialista Egységpárt VIII. kongresszusának). Berlin 1971, 31. sk. o.

³ W. Brandt: „Rede auf dem Erfurter Treffen am 19. 3. 1970” (Beszéd az erfurti találkozón 1970 március 19-én).

⁴ „Materialien zum Bericht zur Lage der Nation. Drucksache 7/2423 des Deutschen Bundestages vom 29. 7. 1974” (Anyagok a nemzet helyzetéről szóló jelentéshez. A Német Szövetségi Gyűlés 1974 június 29-i 7/2423 sz. nyomtatványa). Vö. mindenekelőtt: I. Fejezet, 6. bekezdés: „Die Einheit der deutschen Nation” (A német nemzet egysége). 66–68. o.

kapitalista NSZK által történő bekebelezése, vagyis a német nemzet kapitalista egységének történelmi visszalépéssel, a „Német Birodalom” új változatának megalkotásával történő újrateremtése. Akár nyíltan proklamálják, akár rugalmasabb szóhasználattal kendőzik el ezt az illuzórikus és reakciós célt, minden esetben ez áll annak a sokrétű elméleti és ideológiai tevékenységnek háttérében, mely arra hivatott, hogy az NDK dolgozóinak sugalmazza, nem a szocializmus vagy kapitalizmus, hanem a nemzet egységének állítólag magasabb rendű kérdéséről van szó.

A nemzet problémája így az ideológiai osztályharc egyik fontos területévé vált. A szocialista NDK ellenfelei azt remélik, hogy egy „össznémet nacionalizmus” kitartó és ugyanakkor differenciált terjesztésével feltartóztathatják a szocialista nemzet további konszolidációját az NDK-ban, megbéníthatják egy olyan szocialista hazafiság és internacionalizmus fejlődését, amely az NDK-t mint a szocialista államközösség tagját jellemzi és ezáltal kedvezőbb belső feltételeket teremthetnek célkitűzéseik számára.

Ezért a nemzetproblematikával összefüggő kérdések gondos és meggyőző tisztázása nem elméleti, politikai és ideológiai jelentőséggel bíró feladat. A korábbi Németországban a második világháború után végbement sajátos fejlődés következtében némely probléma meglehetősen bonyolult. Egy felületes vizsgálat nem képes megragadni ezeket, alapos elemzést követelnek.

A számos elméleti probléma közül, amely azzal a ténnyel áll kapcsolatban, hogy kialakul és fejlődik egy német szocialista nemzet, a következőkben csak néhányat kívánunk ismertetni.⁵

II

Először is meg kell állapítanunk, milyen helyet foglal el a nemzet a társadalom szerkezetében, és milyen szerepet játszik a történelmi fejlődés folyamatában. Ez a kiindulópont lehetővé fogja tenni, hogy rávilágítsunk néhány problémára, amelyek az NDK-ban a német szocialista nemzet fejlődéséből adódnak.

A *nemzet* — mint azt az összehasonlító elméleti és történeti elemzés mutatja — a társadalom törvényszerű szerkezeti és fejlődési formája mind a kapitalista, mind pedig a kommunista gazdasági és társadalmi alakulat keretei között (főképpen pedig a kommunista társadalom első szakaszában, a szocializmusban). Történeti szükségszerűséggel a *kapitalista* nemzet alakjában jön létre, a termelőerők és termelési viszonyok meghatározott színvonalán, a kapitalizmus gazdasági-társadalmi alakulatával egyidejűleg. Gazdasági, társadalmi-politikai, kulturális és ideológiai fejlődési folyamatok, valamint a haladó burzsoázia vezetete néptömegek és a feudális nemesség között lezajló osztályharcok termékeként jön létre, egy viszonylag körülhatárolt területen, amely nagyobb, etnikai vonatkozásban egységes vagy legalábbis egymással rokon lakossággal rendelkezik, és ezt a lakosságot a nemzeti kapcsok kialakításával és megszilárdításával egy nagy *társadalmi egységgé* fogja össze. Ez az egység általában mint polgári *nemzeti állam* jön létre, és elhatárolja magát más nemzetektől. A polgári társadalom tehát szerkezeténél fogva

⁵ A teljes elméleti problematika kimerítő tárgyalását lásd: A. Kosing: *Nation in Geschichte und Gegenwart* (Nemzet a történelemben és jelenben). Berlin 1976.

elválaszthatatlanul a nemzethez kötődik, minden esetben konkrétan a nemzet formájában fejlődik. A termelőerők megkövetelik a polgári társadalomtól, hogy befelé létrehozza a gazdasági kapcsolatok sűrű hálózatát, a nemzeti piacot, kifelé pedig mint önálló közösség szerezzen érvényt magának és kapcsolatba lépjen más nemzetekkel. A tőke gazdasági kapcsolatai már csak „nagy szinten”⁶, mint nagy társadalmi egységek közötti *nemzeti kapcsolatok* lehetségesek. A termelőerők fejlődése szükségszerűen a korábbi közösségek felbomlásához és a társadalmi élet egy új fejlődési formájának, a nemzetnek kialakulásához vezetett.

A kapitalista társadalmi formáció kialakulása tehát törvényszerűen a nemzeti kötelek létrejöttével, vagyis egy nagyobb, rendszerint hosszabb történeti fejlődés eredményeképpen etnikailag és nyelviileg már viszonylag egységes lakosság osztályai és rétegei között létrejövő gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai kapcsolatok kialakulásával jár együtt. Ez az összefüggő területen élő lakosság fokozatosan egy nemzetté integrálódik, mégpedig egy olyan hosszabb történeti folyamat során, amelyre nemcsak etnikai tényezők gyakorolnak befolyást, hanem mindenekelőtt az állam. Ebben az értelemben írja Lenin: „A nemzet a társadalmi fejlődés polgári korszakának szükségszerű terméke és elkerülhetetlen formája. És a munkásosztálynak, hogy megerősödhessen, megférfiassodhasson, kiforrasson, „önmagát nemzetté kellett szerveznie”, „nemzeti”-vé kellett válnia („bár semmi esetre sem burzsoá értelemben”).”⁷ Lenin alapgondolata abban áll, hogy a nemzet a polgári korszakban – vagyis a kapitalizmus gazdasági társadalomalakulata számára – a társadalmi élet törvényszerű fejlődési formája.

A nemzet a szocialista forradalom után, a szocialista társadalomban – vagyis a kommunista társadalmi formáció fejlődésének első fokán – továbbra is a társadalmi élet fejlődésének törvényszerű formája marad. A szocializmus építésével *szocialista nemzetté* alakul át. Gazdasági és politikai alapjai, valamint társadalmi tartalma minőségileg megváltozik, vagyis egy *új típusú* nemzet jön létre. A szocialista társadalom lényege szerint nemzetközi, ugyanakkor azonban szocialista nemzetek formájában alakul ki. Ezek – mint szocialista nemzeti államok vagy mint soknemzetiségű államok, amelyeknek keretein belül minden nemzet önálló államisággal rendelkezik – a proletár nemzetköziség elvének megfelelően egyre szorosabb nemzetközi együttműködést alakítanak ki. Ennek következtében a szocializmus fejlődése nemzeti és nemzetközi folyamatok elválaszthatatlan egysége, a szocialista nemzet pedig a szocialista társadalom szükségszerű fejlődési formája. A szocializmus nemzetközi jellege semmi esetre sem jelenti, hogy a szocialista társadalom nemzetietlen. A szocialista társadalmat mindig egy meghatározott nemzet hozza létre munkásosztálya és annak marxista–leninista pártja vezetésével, és mindig az egész nemzeti történelmen alapszik, annak forradalmi, haladó, humanista hagyományait testesíti meg és viszi tovább új alapokon.

Az egyenjogú szocialista nemzetek fokozódó együttműködése fokkonkénti közeledésűkhöz, a társadalmi élet növekvő internacionalizálódásához, valamint a nemzetek és államok mind szorosabbá váló szocialista közösségének létrejöttéhez vezet. De a nemzet nem válik feleslegessé ezáltal: a kommunizmusban is sokáig a társadalom szükséges

⁶ Vö. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx–Engels Művei* 46/I. 383. o. Budapest 1972.

⁷ V. I. Lenin *Összes művei*, 26. köt. Budapest 1971, 65. o.

szerkezeti és fejlődési formája marad. Csak a kommunizmus világméretű győzelme után, amikor az egységes kommunista gazdaság alapján álló, egymáshoz teljesen közel került kommunista nemzetek összeolvadnak egymással, akkor kezdenek a nemzeti különbségek mind csekélyebbé válni. Ekkorra a nemzet kimeríti történelmi lehetőségeit és megszűnik a társadalom szükségszerű fejlődési formájának lenni. A számos nemzet helyét a regionális nemzetközi közösségek kialakulása, egymáshoz való közeledése és fokozatos összeolvadása után egy az egész világot átfogó kommunista közösség fogja betölteni. Ekkor a kommunizmus gazdasági társadalmi formációja a fejlődés minden szakaszában azonos lesz az emberiség mindenkori fejlettségi szintjével.

III

Ezekből az elméleti szempontokból, amelyek a gazdasági társadalmi formáció és a nemzet kapcsolatára vonatkoznak, bizonyos következtetések adódnak az NDK-ban és az NSZK-ban fennálló nemzet problémájára is. Ha a nemzet nem olyan intézmény, amely a társadalmi formációktól függetlenül létezik, hanem a társadalomnak egy szerkezeti és fejlődési formája, ha egy gazdasági társadalmi formáció történelmileg konkrétan egy meghatározott társadalmi típusú nemzetként létezik, akkor világos, hogy a kapitalista társadalom forradalmi átalakulásával a nemzetnek is szükségszerűen meg kell változnia.

A német nemzet egy hosszú történelmi folyamat során jött létre, amelynek kezdetei a feudális társadalom virágkorára (X–XI. század) nyúlnak vissza – ebben az időben alakul ki a feudálisan szervezett német népcsoport és vele a német nemzetiség. Ennek a folyamatnak viszonylagos lezárását az 1848-as polgári forradalomtól 1871-ig, a Német Birodalom alapításáig eltelt időszak jelentette. A német nemzet mint „kapitalista módon szervezett nemzet” (Marx), mint a kapitalista társadalom fejlődési formája a német nép lakta területen jött létre. A szétaprózódottság feudális államokra gátolhatta és késleltethette ugyan a folyamatot, de fel nem tartóztathatta: a kapitalista termelés és a csere fejlődése a nemzeti piaccal együtt a nemzeti kötelékeket, nemzeti osztályérdekeket és nemzeti integrációs folyamatokat is létrehozta. Abban a mértékben, ahogy létrejött Németországban a kapitalista társadalmi formáció, olyan mértékben alakult ki a német nemzet, mint ennek fejlődési formája.

Annak a történelmi ténynek következtében, hogy a „Német Birodalom” alapítására a porosz Hohenzollern monarchia és az osztrák Habsburg monarchia közötti dinasztikus küzdelem eredményeként porosz hegemonia alatt került sor, az Ausztriában élő németek elszakadtak a további német fejlődéstől, és később egy önálló osztrák kapitalista nemzet alakult ki. Az osztrák nemzet a német nyelv és más – a német nemzettel közös – etnikai vonások ellenére történelmi realitás. Önálló nemzetté vált, mert a gazdasági és társadalmi élet követelményei, szükségletei az állami függetlenség, a különböző nemzetiségek összeolvadásának és asszimilációjának folyamatai és más tényezők a társadalmi életnek ezt a formáját kívánták meg.

A német kapitalista nemzet, amely alapjait tekintve a német burzsoázia és a dolgozó tömegek műve volt, a német nemzeti állam létrejöttétől kezdve a német nagyburzsoázia vezetése alatt állt, amely szoros kapcsolatot tartott fenn a reakciós nagybirtokkal és a porosz katonai bürokráciával. Az uralkodó osztály agresszív, expanzióra és hódításra

irányuló politikája nem nyújthatta a német nemzet számára a békés fejlődés perspektíváját. A német monopolkapitalista burzsoázia viszonylag rövid időn belül a végzetes katasztrófát jelentő első majd második világháborúba sodorta a nemzetet, és ezzel létét komolyan veszélyeztette. A német forradalmi munkásmozgalom imperializmusellenes harca nemcsak a társadalmi felszabadításra irányult, hanem egyszersmind a német nemzet túlnyomó többségének a monopoltőke nemzetellenes uralma alól való felszabadítására, hogy ezáltal a nemzetnek békés létet és jövőt biztosítson.

A német nemzetnek a fasiszmus uralma alól történt felszabadítása és a „Német Birodalom” bukása után kedvezőek voltak a feltételek és lehetőségek ahhoz, hogy az egész német nemzet mélyreható demokratikus változáson menjen keresztül és a társadalmi haladás útjára lépjen. Ez az egész német nemzet számára békés perspektívát és szocialista jövőt biztosított volna. Mint ismeretes, a nyugati imperialista hatalmak a német nagyburzsoáziával és annak politikai képviselőivel a legszorosabban együttműködve és a Német Szocialista Párt jobboldali vezetőinek aktív támogatását élvezve Németországot a potsdami egyezmény határozatával ellentétben felosztották. Azért, hogy megakadályozzák az egész Németország ilyen haladó fejlődését, 1949-ben a nyugati megszállási övezetekből létrehozták az NSZK-t mint különálló államot. Az NSZK-nak a NATO tömbjéhez való csatlakozásával olyan védőbástyát kívántak a szocializmussal szemben emelni, amelynek fontos szerepet szántak az amerikai imperializmus roll-back politikájában.

A monopoltőke gazdasági és politikai hatalmának visszaállítása az NSZK-ban konzerválta azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek a polgári nemzeti élet alapját és lényegi tartalmát alkotják. Ennek következtében az NSZK-ban a nemzet társadalmi jellege, történelmi típusa nem változhatott meg: itt a *kapitalista nemzet* maradt fenn.

A volt szovjet megszállási övezetben, amelyben a munkásosztály az antifasiszta demokratikus erőkkel szövetségben megvalósította a potsdami egyezmény határozatát, már Németország állami megosztása után, a megosztásra törekvő imperialista politika ellen harcolva megalakult az NDK. Itt következetesen végbement és szocialista forradalomba ment át az antifasiszta demokratikus átalakulás, és így megteremtődött a nemzet egységének demokratikus alapokon történő visszaállításáért folytatott harc szilárd társadalmi és állami bázisa. Ebben az időben még fennállt annak lehetősége, hogy gátat vessenek az NSZK-beli restaurációs fejlődésnek és az egész német nemzet a demokratikus és szocialista megújulás útjára lépjen.

A Német Szocialista Egységpárt, a vele szövetséges pártok és az NDK társadalmi erői több mint tizenöt éven át küzdöttek ennek a célnak megvalósításáért és ismételten ennek megfelelő javaslatokat terjesztettek az NSZK politikai képviselői elé. Minden lehetőséget kimerítettek, hogy eleget tegyenek az egész német nemzettel szemben fennálló történelmi felelősségüknek. Az NSZK uralkodó erői a Német Szocialista Párt jobboldali vezetőinek aktív közreműködésével mindezeket a fáradozásokat semmissé tették. A német nagyburzsoáziára jellemző, hagyományos öntúlbecsülésükkel és rövidlátásukkal azt hitték, hogy sikerül a NATO segítségével az NDK-t felszámolni, haladó társadalmi fejlődését visszafordítani és a német nemzet imperialista egységét visszaállítani.

Csak a hatvanas évek közepén, miután ez a politika a NATO egész roll-back politikájával együtt réges-rég kudarcot vallott, jutottak el az NSZK-monopoltőke realista módon gondolkodó erői és politikai képviselői legalább részben annak belátásához, hogy a szocialista NDK léte történelmi realitás, amelyet – tetszik vagy sem – el kell ismerni.

Mint ismeretes, még hosszabb tanulási folyamatra volt szükség, míg végül az NSZK késznek mutatkozott, hogy népjogi szerződések megkötésével a békés egymás mellett élésnek megfelelően rendezze kapcsolatait az NDK-val, amint azt az NDK már hosszú évek óta javasolta. De az NSZK kormánya és a Szövetségi Gyűlésben képviselt valamennyi párt egy hátsókaput hagyott nyitva: mindennek ellenére még mindig azt remélik, hogy a szocialista NDK az „újraegyesítésen” keresztül az imperialista NSZK részévé válhat. Ez a hátsókapu az állítólag még mindig létező egységes német nemzet és egy állítólagos német „nemzeti kérdés”.

Valóban létezne még ez az egységes német nemzet? Az egységes német nemzet régóta fikció, és a nemzeti kérdést már eldöntötte a történelmi fejlődés. Abban a mértékben, ahogy létrejöttek az NDK-ban a szocialista társadalom alapjai, ugyanabban a mértékben változtak meg a nemzeti vonatkozások és a nemzeti folyamatok is, és a társadalomnak ebben a forradalmi átalakulási folyamatában létrejöttek a szocialista nemzet előfeltételei és alkotóelemei is. Már az ötvenes évek közepén megkezdődött az NDK-ban a szocialista nemzet fokozatos kialakulása. A hatvanas évek elejére, miután már megtörtént a szocializmus alapjainak lerakása és megkezdődött a fejlett szocialista társadalom építése, ez a folyamat már bizonyos érettségi fokra jutott. Jelen pillanatban, amikor a szocialista termelési viszonyok korlátlanul uralkodóvá váltak és a munkásosztály vezette nép politikai és erkölcsi egysége megszilárdult, már *szocialista nemzetről* beszélhetünk, annak összes attribútumával. Kialakulásának folyamata lényegében lezárult, további fejlődése pedig a konszolidáció és a többi szocialista nemzettel való növekvő együttműködés útján fog megvalósulni.

A szocialista nemzet kialakulása az NDK-ban, amely a német kapitalista nemzet egy részének forradalmi átalakulásával ment végbe, törvényszerű folyamat, amely elválaszthatatlan a szocialista társadalom létrehozásától. A szocialista nemzet kialakulása a társadalom forradalmi átalakulásának szükségszerű velejárója. Az NDK szocialista társadalmában végbemenő önálló gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és szellemi fejlődési folyamatok, az NDK nemzetközi együttműködése más szocialista államokkal és nemzetekkel éppúgy, mint az összes nemzetközi kapcsolat, nem „nemzeti vákuumban” vagy nemzetietlen keretben, de természetesen nem is az NDK-ban immár nem létező kapitalista nemzet keretei közt zajlanak le. Ezek új, a társadalom szocialista jellegének megfelelő formát kívánnak meg, és létre is hozták ezt a formát a szocialista nemzet alakjában.

Így Németország második világháború utáni sajátos fejlődésének következtében – ami egyébként elválaszthatatlanul összefügg a szocializmus és imperializmus világméretű harcával – a korábban egységes német kapitalista nemzetből két különböző nemzet lett; az NDK-ban szocialista, az NSZK-ban pedig kapitalista nemzet fejlődött.

IV

De vajon az NDK-ban és NSZK-ban végbemenő különböző társadalmi és politikai fejlődés ellenére nem marad-e fenn sok olyan közös vonás is, amely nehezen hozható összhangba azzal a tétellel, hogy már nem létezik egységes német nemzet? Ebben a vonatkozásban elsősorban a nemzetet alakító közös történelemre, a német nyelvre, valamint a kultúra, életmód, erkölcsök, szokások és hagyományok közös vonásaira

szoktak rámutatni. Ezek a közös vonások természetesen léteznek, és eszünkbe sem jut, hogy ezt vitassuk. Csak az a kérdés, mi a jelentőségük, és milyen helyet foglalnak el a nemzet tartalmát meghatározó tényezők között. Az olyan tényezőket, mint a nyelv, a haza földjéhez fűződő kapcsolat, a kultúra és életmód jellegzetességei, az erkölcsök, szokások és hagyományok, valamint az identitásnak, a valamely népcsoportozáshoz való tartozásnak és ugyanakkor más népcsoportoktól való különbözőségnek tudata – általában *etnikai jegyeknek* hívják. Nagyobb embercsoportok etnikai tulajdonságai és vonásai egész történelmi fejlődésük kollektív terméke. Nagyon hosszú időszak folyamán alakultak ki, amiért is a társadalmi, politikai és ideológiai változásokkal szemben nagy stabilitást és egy viszonylagos állandóságot mutatnak. A németek etnikai jegyeinek, vonásainak és tulajdonságainak összessége a német nép egész története folyamán alakult ki: gyökerei részben még azokra a germán törzsszövetségekre nyúlnak vissza, amelyekből később a német nép kialakult. A német népcsoport kialakulása a feudális társadalmi formáció talaján és azzal egyidejűleg (kb. 500–1000) rendkívül fontos szakaszt jelentett a német nép etnikai jegyeinek kialakulásában. A feudális társadalom teljes kibontakozása, valamint a kapitalizmus kezdődő fejlődése lényegében lezárták azt a folyamatot, amelyben a németek etnikai sajátosságai kialakultak. Ez természetesen nem jelenti, hogy ezután már semmilyen változás nem ment végbe.

Amikor a kapitalista társadalmi formáció talaján és ezzel egyidejűleg nemzeti kötelékek jöttek létre, és formálódni kezdett a kapitalista nemzet, már régóta jelen voltak a kötelékek a német nép osztályai, rétegei és egyénei között. A németek etnikai kötöttségei, jegyei és vonásai jelentős tényezőt alkottak, amely segítette a nemzeti integrációs folyamatokat, hozzájárult a nemzet fejlődéséhez és ugyanakkor jelentős befolyást gyakorolt a nemzettéválás területi és etnográfiai hatáira is. A nemzet keletkezése és alakulása során az etnikai tényezők összeolvadtak a társadalmiakkal, különösképp a nemzeti kötelékekkel – vagyis az osztályok és rétegek közötti gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai kapcsolatokkal –, valamint a nemzeti folyamatok társadalmi tartalmával. Az etnikai öntudat pedig egységbe olvadt a nemzeti öntudattal.

A nemzet mint *komplex társadalmi organizmus* tartalma szerinti mindig *gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai és etnikai* tényezők dialektikus *egysége*, amelyben az előbbiek játsszák a meghatározó szerepet. A társadalmi oldal – vagyis a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai tényezők – döntőek az etnikaival szemben, mert ezek azok, amelyek a nemzet történelmi típusát (kapitalista vagy szocialista nemzet), osztálytartalmát és fejlődési irányát meghatározzák. Bármilyen fontosak legyenek bizonyos vonatkozásban az etnikai tényezők, sohasem szolgáltak a nemzettéválás döntő alapjául, és nem képezhetik semmilyen nemzeti egység alapját sem. A német nép és nemzet története maga bizonyította ezt igen ékesszólóan a német svájciaknak és a hollandoknak a német népből, a német osztrákoknak a német nemzetből történt kiválásával, végül pedig a német elzásziaknak és lotaringiaiaknak a francia nemzethez csatolásával.

Az a tény, hogy a német népre jellemző etnikai tulajdonságok a komplex társadalmi organizmus egyik komponenseként beépülnek az NDK szocialista nemzetébe, miközben az NSZK kapitalista nemzete ugyanezekkel az etnikai jellegzetességekkel rendelkezik, mit sem változtat a szocialista és kapitalista nemzet között fennálló alapvető különbségen. Ez a két nemzet közös történelmi múltjára utal, de nem szolgálhat az ellentétes társadalmi organizmusok egységének alapjául.

Az NDK szocialista és az NSZK kapitalista nemzete *ellentétes gazdasági és társadalmi formációk fejlődési formái*. Gazdasági és politikai alapjukat, társadalmi tartalmukat és egész fejlődésüket a mindenkori gazdasági társadalmi formáció és annak törvényszerűsége határozzák meg. Mint ahogy lehetetlen a szocialista és kapitalista társadalomnak egy „köztes” társadalomban való egyesítése, ugyanúgy nem egyesíthető a szocialista és kapitalista nemzet sem, még akkor sem, ha közös etnikai jelleggel rendelkeznek. Egységes német nemzet mint olyan nem létezhet függetlenül a kapitalista vagy szocialista társadalomtól. A nemzet nem „semleges etnikai tető”, amellyel befedhetők lennének ellentétes társadalmi formációk, hanem egy bizonyos társadalom szerkezeti és fejlődési formája. Ezért a nemzet egy történelmileg meghatározott típusa nem szolgálhat semleges módon mind a szocializmus, mind pedig a kapitalizmus fejlődési formájaként.

V

A Német Szocialista Egységpárt programja leszögezi, hogy az NDK polgárainak többsége *német nemzetiségű*. Határozottan megkülönbözteti tehát a szocialista nemzetet mint komplex társadalmi képződményt, továbbá a nemzetiséget mint bizonyos embercsoportok jellegzetességét. Ezzel felvetődik nemzet és nemzetiség viszonyának elméletileg és gyakorlatilag egyaránt fontos kérdése.

Jóllehet ma már a marxista–leninista irodalomban a nemzetiség fogalmát jórészt etnikai tulajdonságokkal és vonásokkal hozzák kapcsolatba, nem létezik még egységes felfogás ebben a vonatkozásban. A nemzet marxista–leninista elméletében mindenképp előtt két, egymással szorosan összefüggő jelentésben érdemes a „nemzetiség” szót használni: *először* a nemzetiség, mint egy meghatározott, történelmileg keletkezett társadalmi egység, amely a nemzet *előfokát*, előtörténetét képezi; *másodszor* a nemzetiség (a nemzeté, népcsoporté, csoporté, egyéné), mint etnikai jellegzetesség, amely egy társadalmi egységnek és ezzel együtt a társadalmi egység tagjainak is sajátja. Ez az értelmezés a legtöbbször megegyezik a történelmi valósággal és a marxizmus–leninizmus klasszikusainak nézeteivel is, és ez felel meg leginkább azoknak a következményeknek, amelyeket a jelen és jövő társadalmi életének gyakorlata vele szemben állít.⁸

Amikor Engels a feudális társadalom népcsoportjait nemzetiségeknek nevezi, akkor ezzel egyértelműen a nyugat-európai nemzet előtörténetére gondol, ahol a történelem folyamán először jöttek létre modern nemzetek. A következőket írta a nemzetiségek létrejöttéről: „A népek középkor eleji összevisszaságából lassanként kibontakoztak az új nemzetiségek, egy olyan folyamat során, amelyben a legtöbb egykori római tartományban, mint ismeretes, a legyőzöttek hasonították magukhoz a győzőt, a paraszt és a város-lakó a germán urat. A modern nemzetiségek tehát szintén az elnyomott osztályok termékei.”⁹ Engels itt azt a folyamatot tartja szem előtt, amely kb. 500–1000 között zajlott le, és amely a Római Birodalom bukása után kialakuló feudális gazdasági társadalmi formáció talaján a lakosság fokozatos tömörüléséhez és bizonyos fokú integrálódásához, valamint ezzel együtt a *feudális népcsoportoknak* mint a társadalom szerkezeti

⁸ Ezt az álláspontot részletesen kifejtettem és megindokoltam művemben: *Nation in Geschichte und Gegenwart* (Nemzet a történelemben és jelenben). Berlin 1976, 154–180. o.

⁹ Friedrich Engels: „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről.” *Marx–Engels Művei*, 21. köt. 175–176. o.

és fejlődési formáinak kialakulásához vezetett. Egy sokrétű társadalmi fejlődés következményeképp nemcsak Nyugat- és Közép-Európában, hanem bizonyos időbeli eltolódással Kelet- és Délkelet-Európában is nagyobb feudális népcsoportok és nyelvi határok jöttek létre: nyugaton és délnyugaton a neolatin–német, keleten a német–szláv és északon a német–skandináv nyelvhatár. Ezzel összefüggésben egy politikai–állami elhatárolódásra is sor került, mindenekelőtt a Frank Birodalomnak nyugatfrank és keletfrank államra való felosztásával (843), és így lassanként megteremtődtek a francia, német, lengyel és egyéb nemzetek későbbi kialakulásának bizonyos előfeltételei. „Miután a nyelvcsoporthoz már elhatárolódtak... természetes, hogy adott alapzatai lettek az államalakításnak, s hogy a nemzetiségek kezdtek nemzetekké fejlődni. Hogy milyen hatalmas volt ez az elem már a IX. században, azt mutatja a lotaringiai keverékállam gyors összeomlása. Habár a nyelv- és országhatárok az egész középkoron át eléggé távol estek egymástól, de mégis minden nemzetiséget – talán Itáliát kivéve – egy nagy önálló állam képviselt Európában, és a mind világosabban és tudatosabban fellépő törekvés nemzeti államok létesítésére – a haladás egyik leglényegesebb rugója a középkorban.”¹⁰ Miért nevezte Engels ezeket a számos törzs és népességcsoport tömörülésével és integrálódásával létrejött népcsoportokat egyszersmind nemzetiségeknek? Nyilvánvaló, úgy tekintette a feudális társadalom politikailag életképes népcsoportjainak keletkezését, mint a *jövendő nemzetek előtörténetét*, és közben azt is figyelembe vette, hogy ezekkel a népcsoportokkal egyidejűleg a viszonylag állandó etnikai jegyek és tulajdonságok csoportja is kialakult, amely a későbbi nemzetek etnikai alapjául és komponenséül szolgál. Ezeknek a népcsoportoknak a formálódása egyszersmind azt a bonyolult folyamatot is jelentette, amelynek során az etnikai tulajdonságok minőségileg új komplexumának kialakulása is végbement. Ez a folyamat az ezredfordulóra olyan fokot ért el, hogy ekkor már Európában egymástól világosan elkülöníthető és etnikai különbségük tudatával bíró népek léteztek. Éppen ezeknek az etnikai jegyeknek ezt a jellegzetes, más népektől világosan megkülönböztető összességét szem előtt tartva szolgál a „nemzetiség” szó egy nép jelölésére. Ebben az összefüggésben beszélt Marx és Engels a német nemzetiségről, illetve bizonyos népességcsoportok vagy egyének francia, orosz, lengyel, magyar nemzetiségéről, hogy ezáltal az etnikai jegyek jelentőségteljes összességét is rögzítse.

A történelmi közösségi formáknak a történelmi materializmusban szokásos tipológiája a törzs, népcsoport és (kapitalista vagy szocialista) nemzet fogalmát alkalmazza, ahol is a *népcsoport* úgy szerepel, mint a rabszolgatartó és a feudális társadalomra egyaránt érvényes történelmi közösségi forma. Ez a tipológia tökéletesen figyelmen kívül hagyja azt a jelentős különbséget, amely a rabszolgatartó társadalom népcsoportjai és a nemzeti tendencia, a nemzetté való fejlődés lehetősége által jellemzett feudális népcsoportok között fennáll. Engels fontos érdeme, hogy nyilvánvalóvá tette ezt a különbséget, amennyiben az életképes feudális népcsoportokra a nemzetiség fogalmát alkalmazta.

A „nemzetiség” szó fentebb röviden jellemzett két jelentése egymással szoros történelmi és tartalmi összefüggésben áll. A nemzet előfokaként értelmezett nemzetiséget a feudális népcsoport alkotja a maga nemzettéválási tendenciájával, ez tehát az a társadalmi organizmus, amellyel együtt és amelynek talaján a nemzetiség mint a jellemző etnikai vonások, tulajdonságok és jegyek összessége kialakult és megszilárdult. Azonban nem

¹⁰ Uo. 176. o. (kiemelés a szerzőtől).

minden nemzetiség válik a további történelmi fejlődés során egy nemzetté. A nemzetiségből több nemzet is keletkezhet – mint ahogy a német nemzetiségből a német, holland, osztrák, valamint a svájci nemzet egy része jött létre –, vagy több nemzetiség válik egy asszimilációs folyamat során egy nemzetté, mint amilyen a brit, francia, spanyol és észak-amerikai nemzet, amelyek több nemzetiségből keletkeztek.

A nemzetiség mint jellemző etnikai vonások, tulajdonságok és jegyek összessége lehetővé tette és megkönnyítette a nemzeti kötelékek létrejöttét, amelyek mindig etnikai alapot kívánnak meg. Elősegítette a kapitalista nemzet kialakulását és hozzá is kötődött egyszersmind mint annak etnikai komponense. Tehát a nemzetiség mint etnikai jellegzetesség a történelmi fejlődés során a feudális népcsoportból a kapitalista nemzetbe ment át és annak társadalmi tartalmával egységbe fonódott. A kapitalista nemzetnek szocialista nemzetté való forradalmi átalakulása során ez az etnikai jellegzetességgé értelmzett – és időközben gazdagabbá vált – nemzetiség a szocialista nemzetbe megy át, összekapcsolódik ennek a minőségileg új társadalmi szervezetnek társadalmi tartalmával és tényezőivel, és annak etnikai komponensét alkotja.

Nemzet és nemzetiség megkülönböztetése nagy elméleti jelentőséggel bír. Alapot biztosít számunkra ahhoz, hogy jobban megértsük a német nemzet fejlődésének bizonyos problémáit, különösképp pedig néhány olyan problémát, amelyek az NDK-ban a szocialista nemzet fejlődésével kapcsolatban merülnek fel. Az erről a problematikáról folyó vitában elhangzó érvek egész sora nemzet és nemzetiség téves azonosítására épül. Többnyire ez a hamis identifikáció a kiindulópontja az olyan érveknek, mint „hisz mindnyájan németek vagyunk”, „egy nyelvet beszélünk”, „közös a kultúránk”. Ez ahhoz vezet, hogy alábecsülik a nemzetnek a kapitalista vagy a szocialista társadalomhoz kapcsolódó és meghatározó jelleggel bíró gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi tartalmát, ami által a hangsúly a nemzet etnikai vonatkozására helyeződik át. Ez szolgál aztán alapul a több gazdasági társadalmi formációt felölelő egy német nemzet létének és állandóságának hangoztatásához.

A német nemzetiség már a feudális társadalomban kialakult, és pedig a német nép alakjában, amelyet önmagukban is jelentős etnikai jegyek összessége jellemzett. Belőle keletkezett a német nemzet, egy hosszú történelmi folyamat során, amely összekapcsolódott a kapitalizmus kialakulásával Németországban. Mivel az etnikai vonások és tulajdonságok összessége eközben fennmaradt és tovább egységesedett, a német nemzetiség a feudálisan szervezett népből a kapitalista módon szervezett nemzetbe ment át.

A második világháború utáni történelmi fejlődés a kapitalista NSZK és a szocialista NDK létrejöttéhez vezetett. Az NDK-ban végbement forradalmi átalakulás törvényszerű következményeként itt a szocialista nemzet alakult ki. Mivel a szocialista nemzet létrejöttkor az NDK-ban az etnikai vonások és tulajdonságok összessége lényegében változatlan maradt, és mint a szocialista nemzet etnikai komponense összekapcsolódott annak társadalmi tartalmával, ezért az *NDK-ban fennálló szocialista nemzet nemzetisége szerint német*. Természetesen a német nép több mint ezeréves történelméből adódó etnikai jellegzetesség is szerephez jut a német szocialista nemzet kialakulásában és fejlődésében. A szocialista nemzetet alkotó NDK-polgárok származásuk, nyelvük, kultúrájuk, életmódjuk, erkölceik, szokásaik és hagyományaik – vagyis röviden etnikai jellegzetességük, nemzetiségük – szerint túlnyomó többségükben németek. Ezért helytálló az a kijelentés, hogy az NDK-ban fennálló szocialista nemzet német nemzetiségű.

Az NDK-nak azonban vannak más nemzetiségű polgárai is, így mindenekelőtt a *szorbok* viszonylag jelentős népességcsoportja. A lantsitzi szorbok történelmileg nézve a korábban jelentős szorb szláv néptörzs maradványai. A középkori német feudális állam, a XVIII–XIX. századi porosz állam, majd később a Német Birodalom erőszakos németesítési politikájának következtében a szorbok az évszázadok során más törzsekhez – így például az obeditákhoz és vendekhez – hasonlóan messzemenően asszimilálódtak. Első ízben az NDK-ban kaptak meg a szorb állampolgárok minden állampolgári jogot, és teljes mértékben egyenjogúan működnek közre a fejlett szocialista társadalom további építésében. A szocialista állam széles körű támogatásának következtében minden lehetőségük megvan arra, hogy nyelvüket, kultúrájukat, hagyományait ápolják. Az egyenjogú közreműködés a fejlett szocialista társadalom építésében erősíti a német szocialista nemzethez fűződő gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi kötelekeiket, úgy, hogy – véleményem szerint – ennek a nemzethez alkotórészeivé válnak, jóllehet bizonyos mértékig megőrzik saját nemzetiségüket. Az általános kétnyelvűség, a német nyelv előnyben részesítése a fiatalabb generáció esetében, valamint az önkéntes asszimiláció tendenciái erre mutatnak.

Az a megállapítás, amely szerint az NDK polgárainak túlnyomó többsége német nemzetiségű, jellemzést nyújt *etnikai identitásukra* vonatkozólag, *nemzeti identitásukra* vonatkozólag azonban nem, mivel nem mond semmit az NDK területén és lakosságának körében fejlődő nemzeti vonatkozásoknak, valamint a nemzet tartalmának milyenségéről. Az NSZK polgárainak nagy része szintén német nemzetiségű, ugyanazt a nyelvet beszéli, és nagyjából ugyanazokkal az etnikai jegyekkel rendelkezik. Mégis alapvető különbség van a szocialista és az NSZK-ban továbbra is fennálló kapitalista nemzet között. Az NDK szocialista nemzete és az NSZK kapitalista nemzete nem etnikai jellegzetességükben, nem nemzetiségükben különböznek egymástól, hanem társadalmi alapjaikat és tartalmukat illetően, mivel esetükben *a nemzet két, minőségileg különböző történelmi típusáról* van szó. Mivel mindkettő a német nép és a német nemzet korábbi történelmének eredményeképpen jött létre, ezért nemzetiségük azonos. A társadalom és a nemzet forradalmi átalakulásának folyamata során ennek a nemzetiségnek – vagyis az etnikai tulajdonságok jellemző összességének –, amelyet már kerek ezer éve a „német” névvel illetnek, szükségszerűen össze kellett kapcsolódnia a német nemzettel, hiszen ezt a német terület egy részén a német nép egy része hozta létre.

Amilyen mértékben az NDK-ban a fejlett szocialista társadalom tovább szilárdul, amilyen mértékben a szocialista élet- és gondolkodásmód az emberek viselkedését meghatározza, abban a mértékben kezdenek bizonyos etnikai tulajdonságok megváltozni. Új erkölcsök, szokások, a szocialista életmódnak megfelelő új életvitel alakul ki, a fennmaradt formák új tartalommal telítődnek, a szocializmusnak ellentmondó szokások pedig fokozatosan eltűnnek. Ugyanakkor új, szocialista tartalmú hagyományok keletkeznek, amelyek tükrözik a szocializmus nemzetközi jellegét és a társadalmi élet növekvő internacionalizálódását. Így válik gazdagabbá a „német” fogalom tartalma a fejlődő szocialista nemzeti valóságban.

Az NDK-ban a német szocialista nemzet fejlődését a szocialista társadalom általános törvényszerűségei és ezzel összhangban a szocialista nemzet egyedi törvényei határozzák meg. Ez a fejlődés egyszersmind felvirágzásként, a nemzet szocialista jellegének kialakulásként és a szocialista államközösség szocialista nemzeteihez való közeledésként megy végbe. Az együttműködés és közeledés politikai, társadalmi, kulturális és ideológiai területen folyik, amelyhez az alapot az NDK-nak a többi szocialista országhoz fűződő, fejlődő gazdasági kapcsolatai szolgáltatják. Ebben a vonatkozásban mind több nemzetközi elemmel gyarapodik az NDK nemzeti élete.

A szocialista nemzet további fejlesztése során a Német Szocialista Egységpárt abból indul ki, hogy a szocialista nemzetek átfogó együttműködése a saját nemzet felvirágoztatásának szükséges előfeltétele, ugyanúgy, mint ahogy a nemzet sikeres fejlődése elősegíti a szocialista nemzetek egymáshoz való közeledését és erősíti az egész szocialista közösséget.

Gyakran teszik fel a kérdést a német szocialista nemzet kilátásaival kapcsolatban, hogy vajon egy későbbi időpontban, amikor már az NSZK-ban is győzött a szocialista forradalom és létrejött egy szocialista nemzet, lehetséges-e egy egységes német szocialista nemzet létrejötte. Ez igen bonyolult kérdés, amely véleményem szerint a jelenlegi adottságok mellett sem pozitív, sem negatív irányban nem dönthető el. Alaptalan volna kizárni egy ilyen történelmi lehetőséget. Azonban ezt olyan objektív történelmi feltételek fogják eldönteni, amelyeket ma még senki nem lát előre. Ilyen feltétel többek közt: a szocialista államközösség integrálódásának mértéke, továbbá az a tény, hogy mennyiben fogják a két nemzet polgárai egy ismételt egyesülés szükségét érezni, szerepet fognak ezenkívül játszani a szocializmus és a kapitalizmus közötti harc világpolitikai körülményei stb. A történelem különböző lehetőségeket kínál, de nincs értelme jövődő lehetőségekről bölcsekedni. „A marxizmus a valóságra építi politikáját, nem pedig a 'lehetőségre'.”¹¹

¹¹ V. I. Lenin: I. F. Armandhoz. *Összes Művei*, 49. köt. Budapest 1977, 363. o.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM MINT TÁRSADALMI FOLYAMAT

G Ü N T E R K R Ö B E R

Ma még sem a szocialista, sem pedig a kapitalista országokban nincs általánosan elfogadott nézet arról, mi is tulajdonképpen a tudományos-technikai forradalom, mi-
ben rejlik lényege és mi jellemzi.¹ A gazdag irodalom, amely az utóbbi években kü-
lönösen a Szovjetunióban² a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatban megje-
lent, a nemzetközi konferenciák és szimpozionok – mint pl. az 1974 elején Moszkvában
„Tudományos-technikai forradalom és társadalmi haladás” címmel megtartott KGST
szimpozion³ vagy az 1976 szeptemberében „Tudományos-technikai forradalom és a
társadalomtudományok” címmel Prágában megrendezett UNESCO konferencia⁴ – az állás-
pontok sokféleségét mutatják, amelyek közeledtek ugyan némileg egymáshoz, de mind-
eddig még nem sikerült a tudományos-technikai forradalom lényegéről és jellegéről
alkotott egységes elméletet kidolgozni.

¹ Erre a nem kielégítő elméleti helyzetre különösképp az SZKP Központi Bizottsága mellett működő
Társadalomtudományi Akadémia legújabbán megjelent „A tudományos-technikai forradalom társa-
dalmi problémái” című kiadványa mutat rá. Vö. *Social'no-ekonomičeskie problemy naučno-
techničeskoj revoljucii*, Moszkva 1976, 13. o.

² Vö. például: *Social'no-ekonomičeskie problemy naučno-techničeskoj revoljucii*, Moszkva 1976; V.
D. Morozov: *Naučno-techničeskaja revoljucija i dialektika*, Moszkva 1976; R. M. Avakov: *Razviva-
juščiesja strany: Naučno-techničeskaja revoljucija i problema nezavisimosti*, Moszkva, 1976; *Naučno-
techničeskaja revoljucija i preimuščestva socializma*, Moszkva 1975; G. S. Gudoznik: *Naučno-
techničeskaja revoljucija i ekologičeskij krizis*, Moszkva 1975; *Ekonomičeskie problemy naučno-
techničeskaja revoljucii pri socializme*, Moszkva 1975; *Naučno-techničeskaja revoljucija i integracija
štran SEV*, Moszkva 1974; *Trudovyje resursy i naučno-techničeskaja revoljucija*, Moszkva 1974; „*Tretij
mir*” i naučno-techničeskij progress, Moszkva 1974; S. Aslanov, Dz. Achmedi; A. Ragimov: *Naučno-
techničeskaja revoljucija i social'nye problemy*, Baku 1974; *Partija i sovremennaja naučno-techničeskaja
revoljucija v SSSR*, Moszkva 1974; *Ideologičeskije problemy naučno-techničeskoj revoljucii*, Moszkva
1974; *Naučno-techničeskaja revoljucija i socializm*, Moszkva 1973; *Naučno-techničeskaja revoljucija i
obščestvo*, Moszkva 1973; *Bor'ba idej i naučno-techničeskaja revoljucija*, Moszkva 1973; *Čelovek –
Nauka – Technika* (Opyt marksistskogo analiza naučno-techničeskoj revoljucii), Moszkva 1973; V. N.
Gurčenko: *Naučno-techničeskaja revoljucija i revoljucija v obrazovanii*, Moszkva 1973.

³ Vö. *Sovet ekonomičeskoj vzaimopomošči. Komitet po naučno-techničeskomy sotrudničestvy.
Meždunarodnyj simpozium učenych i specialistov štran-členov SEV i SFRJu „Naučno-techničeskaja
revoljucija i social'nyj progress”*, I–VIII, Moszkva 1974.

⁴ Vö. UNESCO Conference on the Scientific and Technological Revolution and Social Sciences
(UNESCO konferencia a tudományos-technikai forradalomról és a társadalomtudományokról). Prága
1976. szeptember 6–10. *Final Report* (Összefoglaló).

A következő főbb álláspontok alakultak ki:

1. Egyáltalán *nem létezik* tudományos-technikai forradalom. A tudomány és technika jelenlegi állására jellemzők a többé-kevésbé alapvető jellegű vívmányok, amelyek azonban semmiképpen sem tarthatnak igényt a „forradalmi” jelzőre. A tudományt, technikát és ezzel együtt a termelést is forradalmasító ismeretek csak a kibernetikában és elektronikában vannak, ezek azonban semmiképpen sem jogosítanak fel arra, hogy általánosságban is a jelen tudományának és technikájának forradalmáról beszéljünk.⁵

2. *Létezik* tudományos-technikai forradalom mint olyan világméretű folyamat, amely az egyes országok társadalmi gazdasági viszonyaitól független. Ezért a TTF a különböző társadalmi rendű iparilag fejlett országokban elvileg azonos. A fejlett szocialista és kapitalista országokat ezért az átfogó „TTF-társadalmak” jelzővel lehet illetni. Minden TTF-társadalom azonos problémákkal találja magát szemben, melyeket mindenkor társadalmi és politikai lehetőségeinek megfelelően különböző hatékonysággal old meg.⁶

3. *Két* tudományos-technikai forradalom van: egy szocialista és egy kapitalista. A kettő nemcsak hajtóerőit, társadalmi előfeltételeit és következményeit, hanem lényegét és tartalmát tekintve is különbözik egymástól. A szocialista tudományos-technikai forradalom a szocialista forradalom tudatosan megindított kísérőjelensége, amely a fejlett szocialista, valamint a kommunista társadalom anyagi-műszaki bázisának megteremtésére irányul. A kapitalista tudományos-technikai forradalom társadalmi gazdasági lényege szerint olyan folyamat, amely a jelenlegi kapitalizmus termelőerőinek fejlődése keretében zajlik le, és amely a szocializmussal folytatott harcban a kapitalizmus technikai, katonai, gazdasági és politikai hatalmának erősítésére irányul.⁷

A három ismertetett álláspont egyike sem tűnik azonban alkalmasnak a jelenlegi tudományos-technikai forradalom lényegének és jellegének fogalmilag megfelelő megragadására, s olyan gyakorlati következtetések levonására, amelyek elősegítenék a tudományos-technikai forradalom vívmányainak a szocialista társadalmi rend biztosította előnyökkel való szerves összekapcsolását.

A „tudományos-technikai forradalom” néven ismert jelenség tagadása annyit jelentene, mint behunyni a szemünket az alapvető átalakulások láttán, amelyek napjainkban a tudományban, technikában és termelésben végbemennek. Ha csak a jelenségek felszínét szemléljük, akkor is kénytelenek vagyunk észrevenni, hogy a XX. század első feléhez képest – nem is beszélve a korábbi századokról – milyen drámai mértékben megnőtt a tudományos felfedezések száma, hogyan fokozódott az ipari technika, mennyire robbanásszerűen növekszik a naponta felhasználásra kerülő tudományos információk mennyisége, milyen páratlanul meggyorsult a technikai újítások folyamata, és hogy az ember ma

⁵ Ez az álláspont elhangzott például a Lengyel Tudományügyi Bizottság és a Council for Science Policy Studies 1977 márciusában Jablona/Varsóban megtartott közös szimpozionán is.

⁶ Vö. például: C. Burrichter, „Aspekte zum dialektischen Verhältnis von Wissenschaft und Gesellschaft.” *Analysen und Berichte aus Gesellschaft und Wissenschaft. Ansätze zur Wissenschaftsforschung. Kongreß-Beiträge.* („Szempontok a tudomány és társadalom dialektikus viszonyához.” Az Elemzések és beszámolók a társadalomról és tudományról. Kongresszusi hozzászólások-ban.) Institut für Gesellschaft und Wissenschaft (IGW) an der Universität Erlangen-Nürnberg (az Erlangen-Nürnbergi Egyetem Tudomány- és Társadalomkutató Intézete), 1974/6, 19. skk. o.

⁷ A két utóbbi álláspont például a szocialista országok marxista-leninista filozófusainak 1976 júniusában Várnában megtartott nyári iskoláján hangzott el és került megvitatásra.

már olyan eszközökkel rendelkeznek, amelyek a felelőtlen használat vagy a velük való visszaélés esetén elegendőek ahhoz, hogy az emberiség teljes mértékben megsemmisítse magát velük.⁸ Napjainkban a tudomány alapjaiban változik. A változások kiterjednek mind az elmélet, mind pedig a szervezés, az alkalmazás, a kísérletezés stb. területére. Szemtanúi vagyunk annak, mint megy végbe radikális átalakulás a tudás technikai alkalmazásában, és számos termelési ág éppenséggel a laboratóriumban születik meg.⁹

Ez olyan új helyzet, amellyel az emberiség eddigi történelme során nem találkozott, s feljogosít bennünket arra, hogy a tudományban és technikában végbemenő minőségi változásról, azaz tudományos-technikai forradalomról beszéljünk.

Ha azonban megmaradnánk annál, hogy a tudományos-technikai forradalmat felszíni jelenségek alapján jellemezzük, ha tehát csupán egy sor példát vagy olyan főbb természet-tudományi-technikai irányokat hívnánk ehhez segítségül, mint az automatizáció vagy a kibernetizálás, akkor valójában csak halvány elképzelések birtokába juthatnánk arról, amit ez a folyamat lényege szerint kifejez. A jelenséget magát ezzel még nem ragadnánk meg fogalmilag, továbbá nem határoznánk meg társadalmi összefüggéseit sem. Tisztáz-nunk kell a TTF hajtóerőinek, társadalmi előfeltételeinek és belső fejlődési törvényszerűségeinek kérdését. Ha ezek a kérdések megválaszolatlanul maradnak, akkor a XV. század tudományos forradalmától a jelen tudományos-technikai forradalmáig vezető vonal úgy is értelmezhető, mintha a tudomány – és mindenekelőtt a természettudomány – lenne a történelmi-társadalmi fejlődés tulajdonképpeni előrevivő ereje, amennyiben felismeréseinek az anyagi javak termelésében történő alkalmazása a társadalom termelő-erőinek fejlődéséhez, a munka termelékenységének fokozódásához, az embernek a termelési folyamatban betöltött szerepének megváltozásához vezet, és számos más társadalmi következménnyel bír, amelyek végül is a társadalmi haladás egészét létrehozzák. Egy ilyen interpretáció azonban nem ad kielégítő magyarázatot. Fel kell tennünk a kérdést, hogy a történelemben magában milyen anyagi okok alkotják a tudomány fejlődésének feltételeit. A materialista történetfelfogás lényegéhez tartozik, hogy a tudomány fejlődését az emberi társadalom anyagi létfeltételeiből és szükségleteiből igyekszik megérteni. Ez nemcsak a tudomány fejlődésének forradalmi korszakaira vonatkozik, hanem egész történetére, beleértve keletkezésének korai szakaszait is. Engels „A természet dialektikájá”-ban kimerítően bizonyította ezt a tényt az ókori asztronómiával, matematikával és mechanikával kapcsolatban. Igazolja ezekkel a tudományokkal kapcsolatban, hogy „már kezdettől fogva a tudományok keletkezését és fejlődését a termelés szabja meg”.¹⁰

Az a fordulat, amely a tudomány skolasztikus művelésétől a természet objektív törvényszerűségeinek kutatásához vezetett, szintén nem kizárólag az intellektuális tudátszomjban és a megismerés vágyában gyökerezett. A korai kapitalista fejlődés reális szükségletei álltak mögötte: „... a középosztály felemelkedésével párhuzamosan végbement a tudomány nagy újjászületése; a csillagászat, a mechanika, a fizika, az anatómia, a fiziológia művelését felújították. És a burzsoáziának ipari termelése fejlesztéséhez szük-

⁸ Vö. például K. Lohs, K.-D. Ernst, M. M. Schneider, *Umweltkrieg und Abrüstung. Probleme und Perspektiven. Sitzungsberichte der AdW der DDR* (Környezetháború és leszerelés. Problémák és távlatok. Beszámolók az NDK Tudományos Akadémiájának üléseiről). 1976/13, Berlin 1976.

⁹ Vö. „Marksistko–Leninkaja teorija naučno-tehničeskoj revolucii.” *Voprosy filosofii*, 1974/2, 3. o.

¹⁰ F. Engels: *A természet dialektikája. Marx–Engels Művei* 20. kötet. Budapest 1963, 463. o.

sége volt olyan tudományra, amely megállapítja a természeti tárgyak fizikai tulajdonságait és a természet erőinek működési módjait. Mármint ez ideig a tudomány csak az egyház aláztos szolgája volt, nem volt szabad a hit által szabott határokat átlépnie, s ez okból egyáltalán nem is volt tudomány. A tudomány fellázadt az egyház ellen; a burzsoázia nem lehetett meg a tudomány nélkül és ennél fogva csatlakoznia kellett a lázadáshoz.”¹¹ Ismét csak „A természet dialektikája”-ban részletesen jellemzi Engels ezt a folyamatot, és arra a következtetésre jut, hogy ebben az időszakban a tudomány összehasonlíthatatlanul többet köszönhet a termelésnek, mint a termelés a tudománynak.¹² Jóllehet a termelési technika szintje a tudománytól függ, a tudomány fejlődése ebben az időben még inkább függ a termelés, továbbá a technika szükségleteitől.¹³

A kapitalista termelési mód szükségleteinek ösztönző hatására kibontakozott a természettudományok fejlődése. Ez a fejlődés a következő századokban természetesen maga is mind nagyobb befolyást gyakorolt a kapitalista termelés további fejlődésére. A termelőeszközök tulajdonosai tudatosan támogatják ezt a befolyást, hiszen bebizonyosodik, hogy a munka termelőereje és ezzel a profit emelésének lehetősége nem jelentéktelen mértékben függ a tudományos felismerések és felfedezések alkalmazásától. Mindazok az intézmények, „amelyek segítségével a tudomány a természeti erőket a munka szolgálatába kényszeríti és amelyek révén a munka társadalmi vagy kooperatív jellege fejlődik”¹⁴, alkalmasak a munka termelőerejének és ezzel a kapitalista profitnak az emelésére. A XVIII. század utolsó harmadának ipari forradalma, a manufaktúráról a gépi termelésre való átmenet, a szerszám gép megjelenése — mindez a természettudományok által szolgáltatott felismeréseken alapszik. Így az ipari forradalom egyszersmind kifejezője a tudomány kialakulóban levő termelőerő-funkciójának, valamint annak a megváltozott viszonyának, amely a XV. századhoz képest a társadalom és a tudomány között fennáll. Ha az idő tájt a tudomány még többet köszönhetett a termelésnek, mint ez utóbbi a tudománynak, akkor a XVIII. század végét és a XIX. század elejét az jellemzi, hogy a tudomány mindinkább növekvő befolyást gyakorol a termelésre, s ennek következtében a tudomány és termelés között mindig is fennálló kölcsönhatás intenzívebbé válik ebben az időben; a tudomány a termelési folyamat egyik feladatkörévé válik. Amilyen mértékben a termelési folyamat a tudomány alkalmazási területévé válik — fordítva —, ugyanolyan mértékben válik a tudomány a termelési folyamat egyik tényezőjévé, annak egyik feladatkörévé.¹⁵

Bármilyen jelentősége van is a kapitalista termelési módnak a tudomány, különösképp pedig a természettudomány fejlődésében, továbbá bármilyen jelentőséggel is bírnak a természettudományos felfedezések és ezek ipari felhasználása a kapitalista termelési mód fejlődése szempontjából, a tudomány és termelés XIX. századi viszonyára is igaz marad az a megállapítás, hogy „a termelési folyamat átváltozása az egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá ... úgy jelenik meg, mint az állótolke tulajdonsága az eleven

¹¹ F. Engels: „Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz. [„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig”]”. *Marx–Engels Művei*, 22. kötet, Budapest 1970, 280. o.

¹² Vö. F. Engels: *A természet dialektikája. Marx–Engels Művei*. 20. kötet, Budapest 1963, 463–464. o.

¹³ Részletesen nyilatkozik erről Engels a W. Borgiushoz írott 1894. január 25-i levelében. *Marx–Engels Művei*, 39. kötet, Budapest 1979, 200–202. o.

¹⁴ K. Marx: „Bér, ár és profit.” *Marx–Engels Művei*, 16. kötet, Budapest 1964, 116. o.

¹⁵ Vö. „Is rukopisnogo nasledstvija Karla Mārxa.” *Kommunist* 1958/7, 22. o.

munkával szemben”, és „a közvetlen munkának ... társadalmivá emelése pedig mint az egyes munkának a tőkében képviselt, koncentrált közösségi mivolttal szembeni gyámságra redukálása jelenik meg”.¹⁶ Ez a kapitalista termelési mód lényege által meghatározott viszony csak akkor változik meg, amikor megtörténik a szocialista termelési viszonyokba való átmenet. A tudomány itt már nem a tőke eszköze. A szocialista termelési viszonyok, amelyek gazdaságilag a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapulnak, lehetővé teszik, hogy a közvetlen munka társadalmivá szélesedjen, és az addigi kizsákmányolt osztályok érdekeinek kielégítését szolgálja. Ezzel azonban ismét alapvetően megváltozik tudomány és társadalom viszonya, és a tudomány a szocialista társadalomban egy minőségileg új helyet és feladatot kap.¹⁷

Tudomány és termelés – legtöbbször a technika közvetítésével – mindinkább olyan egységes egésszé olvadnak össze, amelyben a tudomány fejlődését növekvő mértékben a termelés jelenlegi és távlati szükségletei határozzák meg, és a tudomány a maga részéről a termelési tevékenységnek minden mozzanatát – beleértve a termelőerőknek a termelési folyamatban elfoglalt helyét, a munka jellegét és tartalmát is – mindinkább átszövi és meghatározza. A tudományos-technikai forradalom időszakában a tudományban, technikában és termelésben egyidejűleg, összekapcsolódva, egymással szoros kölcsönhatásban mennek végbe forradalmi változások; ez egyidejűleg a tudományban *magában* végbemenő forradalom, valamint a tudomány által a technikában létrehozott forradalom, amely a szocialista országokban a termelési folyamatok forradalmába nő át. A tudományos és technikai forradalomnak, valamint a termelési folyamatok forradalmának ez az időbeli egybeesése és kölcsönhatása nem véletlen: „A tudományos forradalomra való ösztönzés a termelésből indult ki, a tudomány vívmányainak a termelésben való felhasználása pedig létrehozta a technikai forradalmat. A termelésnek a tudománnyal szemben élvezett primátusa azt eredményezte, hogy a tudományos és technikai forradalom egy egésszé olvadt össze, egymást gazdagította és fejlesztette. Ez nem csupán egyes forradalmak összege, hanem egy általános forradalom, amely mind a munka területét, mind pedig a termelés szervezését és vezetését átalakítja.”¹⁸

A tudomány, technika és termelés egységes egészének kialakulása úgy tekinthető tehát, mint a jelenlegi tudományos-technikai forradalom egyik fő vonása. Az a tény, hogy ez a vonás a szocializmusra és az imperializmusra egyaránt jellemző, arra a megállapításra vezet néhány polgári gondolkodót, hogy a jelenlegi korszak lényege nem a világméreteken végbemenő, történelmileg törvényszerű átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba, hanem a tudományos-technikai forradalom mindkét társadalmi rendszerben egyaránt lejátszódó folyamata. Ennek a megállapításnak a következménye az az elmélet, amely a két társadalmi rendszer konvergenciájáról beszél egy egységes „ipari”, „posztindusztriális” vagy TTF-társadalomban. Ez az elmélet nem veszi figyelembe, hogy a tudományos-technikai forradalom a mai világban ellentétes viszonyok mellett lejátszódó társadalmi

¹⁶ K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Marx–Engels Művei, 46/III. kötet Budapest 1972. 164. o.

¹⁷ Vö. *Wissenschaft – Stellung, Funktion und Organisation in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft* (Hrsg. v. G. Kröber u. H. Laitko). A tudomány – helye, szerepe és szervezése a fejlett szocialista társadalomban (Szerk.: G. Kröber és H. Laitko). Berlin 1975.

¹⁸ N. V. Markov, *Naučno-techničeskaja revolucija – Analiz, perspektivy, posledstvija*. Moszkva 1971. 9. o.

folyamatokkal a legszorosabb összefüggésben megy végbe. Ebben a vonatkozásban a TTF bizonyos sajátosságokat mutat, amelyeket a konvergenciaelmélet képviselői nézeteikben figyelmen kívül hagynak: 1. A tudományos-technikai forradalom a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet forradalmi korszakában zajlik le, s az, hogy úrrá váljunk felette, a szocializmus világméretű győzelmének egyik feltétele. 2. A két ellentétes társadalmi rend harcának egyik fő területét képezi, eredményeit egyaránt felhasználják a progresszív erők a társadalmi haladás és a szocializmus érdekében, valamint a reakciós erők az agresszió, erőszak és kizsákmányolás céljaira. 3. Nemcsak a tudomány és technika bizonyos területeit öleli fel, hanem egyszersmind a társadalom egész gazdasági szféráját, a termelésben és az egész társadalmi életben végbemenő forradalmi változások kapcsolódnak hozzá, és ezekkel együtt egy egységes forradalmi folyamatot alkot.¹⁹

A jelenlegi tudományos-technikai forradalom tehát nem olyan folyamat, amely kizárólag csak a tudomány területén játszódik le, de nem is olyan, amely redukálható lenne a tudományos felfedezések nyomán a technikában bekövetkező átalakulásokra. Ez legmélyebb lényege szerint társadalmi folyamat, a társadalmi haladás elválaszthatatlan alkotórésze, ha nem is azonos azzal. A lehető legszorosabb összefüggésben áll mind a termelőerőknek, mint pedig a társadalom termelési viszonyainak fejlődésében bekövetkező haladással. Visszatükrözi egyrészt, hogy milyen mértékben ura az ember a természeti törvényeknek, másrészt viszont igen lényeges mértékben függ attól, hogy milyen mértékben uralkodik az ember a mindenkori társadalmi rend társadalmi – különösképp pedig gazdasági törvényein.

A társadalmi és a tudományos-technikai fejlődés előrehaladtával mind világosabban előtűnnek azok a különbségek, amelyek a két társadalmi rend közt a tudományos-technikai forradalom kézben tartásának szempontjából fennállnak. Ezek a különbségek véleményem szerint a következőkben foglalhatók össze.

1. A tudományos-technikai forradalom társadalmi, gazdasági és politikai hajtóerői. Az, hogy az imperializmusnak érdekében áll a tudományos-technikai haladás, végső soron a tőke értékesülési feltételeinek eredménye. A tudományos-technikai haladás függvényeként létrejövő magasabb munkatermelékenység a magasabb profitok mellett nagyobb gazdasági, technikai és katonai potenciált tesz lehetővé, amely a maga részéről a szocializmussal vívott harcban mint politikai potenciál jelenik meg, és segíteni hivatott az imperializmus történelmileg túlhaladott pozícióinak megszilárdításában és biztosításában. A szocializmusnak a tudományos-technikai haladás meggyorsításához fűződő érdeke a szocialista társadalom építésének fő feladatából adódik. Ez a feladat a nép anyagi és kulturális életszínvonalának rendszeres emelésében áll, amelynek alapját a termelés gyors ütemű fejlődése, a hatékonyság növelése, a tudományos-technikai haladás és a munka termelékenységének növelése alkotják. Ezáltal a tudományos-technikai forradalom a két társadalmi rendszer harcának egyik fontos területévé válik. Azon, hogy mennyiben vagyunk urai, megmutatkoznak a két társadalmi rendszer előnyei, másrészt a tudományos-technikai forradalom kézben tartásának mértéke a világméretű osztályharc kimenetele szempontjából is döntő tényező lesz.

2. Az imperializmus és a szocializmus a tudományos-technikai forradalom vívmányai és társadalmi kihatásai feletti uralomnak különböző feltételeivel rendelkezik. Veszélyes

¹⁹ Vö. S. Trapeznikov, „Leninizm i naučno-tehničeskaja revolucija”. A *Naučno-tehničeskaja revolucija i social'nyj progress* c. kötetben, 13. sk. o.

tévedés volna azt hinni, hogy az imperializmus ma már csak gyenge pozíciókkal rendelkezik a tudomány és technika, valamint ezek felhasználása területén. Nem ebben rejlik történelmi túlhaladottsága. Sokkal inkább abban, hogy csak a szocializmus képes társadalmi-gazdasági alapjainál fogva azoknak a feltételeknek a biztosítására, amelyek a tudományos-technikai forradalomnak mint társadalmi és történelmi folyamatnak a teljes kézben tartásához elengedhetetlenül szükségesek. Legalább az alábbi három ezekhez a feltételekhez tartozik:

a) Mivel a tudományos-technikai haladás a „társadalmi össztermelő mozgásának” része (Marx), ezért annál megbízhatóbban tartható kézben, minél alaposabban ismerjük a társadalmi össztermelő mozgásának törvényeit, és minél inkább ezen törvények követelményeinek megfelelően irányítjuk azt. Amint az osztálytársadalmi termelő is egységes törvényeknek engedelmeskedik, úgy mozgása is csak egységes elvek szerint, egységes osztálytársadalmi érdekekből és igényekből kiindulva irányítható. Ennek előfeltétele olyan társadalmi viszonyok léte, amelyek a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapulnak. Ez a feltétel, amely a tudományos-technikai forradalom kontrollját is biztosítja, a szocializmusban adott.

A termelőeszközök társadalmi tulajdona osztálytársadalmi érdekeket és igényeket hoz létre, amelyek a fejlett szocialista társadalomban a társadalmi, valamint a tudományos-technikai haladás döntő hajtóerői közé tartoznak. A munkáosztály vezető szerepe szavatolja, hogy a társadalmi fejlődés általában, különösképp pedig a tudomány és technika fejlődése ezeknek az érdekeknek és igényeknek megfelelően megy végbe. Ezzel a történelmi folyamat és vele együtt a tudományos-technikai haladás is a racionális alakíthatóság szférájába kerül, és a tudomány ellenőrizhetővé válik — nemcsak a tudományos tevékenység egyes, egyéni aktusaiban, hanem a tudományos munkafolyamatok egészének társadalmi előfeltételeiben, következményeiben, valamint belső összefüggéseiben. Mindaddig, amíg az egymással szemben álló tökékek érdekeinek harca a történelmi folyamatot a spontaneitás bilincseiben tartja, nem jöhet valójában létre egy osztálytársadalmi érdek, csak egy fiktív, a parlamentáris formák által valószínűsített osztálytársadalmi érdekről lehet szó. Egy valószínű osztálytársadalmi érdek csak a termelőerők osztálytársadalmi tulajdonának bázisán jöhet létre, ezt viszont korunk feltételei közt ismét csak politikai eszközökkel kell biztosítani. Ezért a kapitalizmussal szemben a szocialista társadalom rendelkezik elvben a lehetőséggel, hogy ugyanolyan szuverén módon uralkodjon a tudomány és technika fölött, mint a társadalom más tevékenységi területei fölött.

Az előbbieken megneveztük a szükséges feltételeket, ez azonban önmagában messze nem elegendő ahhoz, hogy valóban urai is legyünk a tudományos-technikai haladás valamennyi előfeltételének, tényezőjének és következményének. Ha a tudománypolitikai, irányítási és szervezési kérdésekben döntésre jogosultak nem képesek a tudományos-technikai haladás irányításában és tervezésében, valamint eredményeinek a társadalmi gyakorlatban történő alkalmazásában felhasználni azokat az előnyöket, amelyeket a szocialista társadalom nyújt, akkor a tudományos-technikai haladás feletti uralom csupán lehetőség marad, amely ugyan reális, de mégsem valóság.

b) A tudományos-technikai haladás feletti uralom további szükséges feltételének tekintjük azoknak a törvényszerűségeknek az ismeretét, amelyek a tudomány és technika fejlődésében kimutathatók. Ez a feltétel jelenleg mind a szocialista, mind a kapitalista országokban csak kezdeteiben adott. Maga a tudomány és technika, valamint fejlődésük is

csupán néhány évtizede váltak intenzív kutatás tárgyává, és igen keveset tudunk mozgástörvényeikről: a tudományos-technikai haladás feletti uralom is csak akkor biztosítható, ha ismertek a tudomány és technika fejlődésének törvényszerűségei. Innen adódik a napjaink tudománykutatása előtt álló történelmi feladat nagysága.

c) Végül a tudományos-technikai haladás feletti uralom harmadik szükséges feltétele a tudománypolitika humanista törekvése. Ha biztosítani akarjuk, hogy a tudományos-technikai haladás ne kárára váljék a társadalmi haladásnak, hanem segítse azt, és hogy a felette való uralomban az emberiség elvei érvényesüljenek, akkor a tudománypolitikát nem határozhatja meg sem a tiszta racionalitás, sem pedig a maximális profit elérésének kritériuma. Olyan társadalmi-gazdasági feltételeket igényel, amelyek összhangban állnak annak a társadalompolitikának alaptörekvéseivel, amelynek a tudománypolitika is része és kifejezője. Egy magasabb értelemben vett racionalitás mindenképp számba jöhet mint a tudományos-technikai haladás meggyorsításának kritériuma, azonban csak akkor, ha biztosítva van, hogy a gazdaság- és a társadalompolitika ugyanazt a célt szolgálja: az emberek munka- és életfeltételeinek, anyagi és szellemi-kulturális életszínvonalának szisztematikus javítását. A tudományos-technikai haladáson alapuló és a tőle függő, magasabb értelemben vett gazdasági racionalitás így egyszersmind az emberiség elvein alapuló társadalompolitika megvalósításának egyik fontos előfeltétele. Egy olyan tudománypolitika, amelynek alapját a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a tudomány és technika fejlődési törvényeinek ismerete, a racionalitás és az emberiség alkotják, és amelyet a humanista társadalompolitikából adódó szükségszerűségek irányítanak, képes arra, hogy szabad, hozzáértésen és a társadalmi igények és szükségszerűségek belátásán alapuló döntések formájában megszabja a tudományos-technikai haladás útját, valamint képes úgy gyakorolni uralmat felette, hogy az valóban az emberek érdekeit és javát szolgálja.

3. Ebből következik, hogy az imperializmusban és a szocializmusban különböznek a tudományos-technikai haladás és a társadalmi haladás összekapcsolásának feltételei. A tudományos-technikai haladás nem képes eltüntetni azokat a társadalmi ellentmondásokat, amelyeknek alapja a termelőeszközök magántulajdona. Ennek éppen az ellenkezője történik: elmélyíti őket. Ennek a tényállásnak figyelemre méltó kifejeződése a várakozásoknak az a változása, amely az utóbbi években a főbb imperialista országokban sok tudós, politikus és a nyilvánosság széles rétegeinek magatartásában megfigyelhető annak lehetőségeit illetően, hogy társadalmi problémákat a tudományos-technikai haladás segítségével oldjanak meg. Egyre inkább tért hódít az a belátás, hogy a tudományos-technikai haladás magában nem szabadítja meg az embert a társadalmi bizonytalanságtól, nem vonja maga után automatikusan a társadalom megváltozását – mint ahogy azt az elmúlt évtizedek eufórikus polgári tudományhite olyan hangosan hirdette.

Ezért egyre inkább elterjed a tőkésországokban a tudománnyal kapcsolatos pesszimizmus, a tudomány válságáról beszélnek, és a tudományt teszik felelőssé az általános válságtünetekért, amivel a kapitalista világ gazdasági és társadalmi válságát akarják elleplezni. Ezzel szemben a tudományos-technikai haladás éppoly kevésbé felelős a tőke társadalmi vétségeiért, mint ahogy nem tudja felszámolni sem azokat. Tudományos-technikai és társadalmi haladás az imperializmusban nem egyirányú folyamatok, amelyek egymást kölcsönösen feltételeznék és támogatnák.

4. A tudományos-technikai forradalom vívmányai által a termelőerőknek olyan fejlettségi szintje és a társadalomnak olyan anyagi-műszaki bázisa jön létre, amely képes a

társadalmi gazdagság összes forrását mozgásba hozni. A termelőerők fejlődése mind erősebb késztetést jelent a szocialista és kommunista termelési viszonyok irányába, anélkül természetesen, hogy képes lenne egymaga megvalósítani azokat. Gondolatmenetünk összefoglalásaképp megállapíthatjuk, hogy a tudományos-technikai forradalom ugyan elkezdődhetett, de nem teljesedhet ki a kapitalista viszonyok között, mert a társadalmi erőknek az a minőségi átalakulása, amely kiteljesedésével együtt jár, átlépi azt a történelmi mértéket, amelyen belül a tőkeviszony még életképes.

5. Ha — mint ezt megállapítottuk — a szocialista társadalmi viszonyok között létrehozható a tudományos-technikai és a társadalmi haladásnak egy olyan korrelációja, amelyben ezek képesek arra, hogy a nép javát szolgáló további fejlődésük feltételeit kölcsönösen reprodukálják, úgy döntő jelentőséggel bír az a kérdés, hogy milyen módon valósítható ez meg gyakorlatilag. Ez azonban olyan kérdés, amely egy egységes és komplex társadalmi folyamat egységes és komplex irányítására vonatkozik. Megválaszolása ezért sokkal kevésbé a műszaki és természettudományokra, mint inkább és elsősorban a társadalomtudományokra tartozik. A tudományos-technikai forradalom által felvetett problémák végső soron csak a műszaki, természet- és társadalomtudományok interdiszciplináris együttműködése révén oldhatók meg eredményesen.

Amíg tehát a tudományos-technikai forradalom gyökere a természettudományoknak a XX. század közepén bekövetkezett fejlődésében rejlik, addig további kiteljesedése és ellenőrzése nem lehetséges a társadalomtudományok hozzájárulása nélkül. A tudományos-technikai forradalom ellenőrzése és kibontakozása a társadalmi fejlődési folyamatoknak olyan tudományos ismereteken alapuló irányítását és tervezését kívánja meg, amilyen csak a marxista—leninista társadalomtudományok alapján lehetséges. Ez a társadalomtudományok minőségileg új funkcióit feltételezi, és új követelményeket támaszt velük szemben. A csúcspontot azoknak az elméleti alapoknak a kidolgozására irányuló követelmény jelenti, amelyek biztosítják a tudományos-technikai, továbbá a társadalmi haladásnak mint egységes egésznek az ellenőrzését.

A TERMELŐERŐK ÉS TERMELÉSI VISZONYOK DIALEKTIKÁJA A SZOCIALIZMUSBAN

WOLFGANG EICHHORN

A szocializmus építése során mélyreható változások mennek végbe a termelőerők és termelési viszonyok általános fejlődési törvényszerűségeinek konkrét hatásmódjában. A kizsákmányolás megszüntetésével eltűnnek az antagonisztikus osztályellentétek is. A fejlődés egyre inkább a nép anyagi és kulturális jólétének emelését, a személyiség mindenoldalú fejlődéséhez mind kedvezőbb feltételek megteremtését és a szocialista életmód tökéletesítését szolgálja. Más szóval a fő termelőerő lehetőleg mindenoldalú fejlődése – vagyis a dolgozó ember szellemi és fizikai képességeinek, alkotó aktivitásának, szükségleteinek fejlődése – mind fontosabb szerepet játszik. A termelőerők és a termelési viszonyok változása növekvő mértékben tudatos alakítás eredménye. Mindez a szocialista viszonyok között olyan sajátosságokat kölcsönöz a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájának, amelyek jelentősen különböznek az antagonisztikus ellentéteket tartalmazó termelési módok sajátosságaitól.

Azok a különbségek, amelyek az általános fejlődési törvény hatásának módjában jelentkeznek, nem szüntetik meg a törvényt magát. Érvényes a szocialista termelési módra is, hogy egyrészt a termelési viszonyok alakulása a termelőerők fejlődésétől függ, a termelési viszonyok pedig aktívan ható formákat jelentenek, s megszabják a termelőerők fejlődésének társadalmi célját, stimulusait, irányát, terjedelmét, ütemét. Ez a két mozzanat – a termelési viszonyoknak a termelőerőktől való függése és a termelési viszonyoknak a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatása – alkotja azt az egységes összefüggést, amely a szocialista viszonyok között ellentmondásos mozgási és fejlődési folyamat keretében valósul meg. Ezt a szocialista országok tapasztalatai is igazolják.

A szocialista termelési mód ezen bonyolult és ellentmondásos fejlődési folyamatának interpretációiban időnként tapasztalható a kölcsönhatás absztrakt és mechanikus értelmezése. Gyakran tévesztik össze fogalmilag a termelési viszonyokat a tulajdonviszonyok jogi absztrakcióival, ami ahhoz vezet, hogy előbbieket mint a termelőerők fejlődésének merev és passzív kereteit értelmezik. Valójában a termelési viszonyok olyan viszonyokként léteznek, amelyek nem csupán megszabják a termelés történelmi-társadalmi minőségét; hanem az újratermelési folyamatban maguk is mindig újratermelődnék. A termelési viszonyok újratermelődéséről írja Marx: „A társadalmi termelési folyamatnak minden előfeltétele egyszersmind eredménye is, és mindegyik eredménye egyszersmind előfeltételeként jelenik meg. Mindazok a *termelési viszonyok*, amelyekben a folyamat mozog, azért éppannyira termékei, mint feltételei a folyamatnak.”¹ Egy másik helyen pedig:

¹ Karl Marx: „Értéktöbblet-elméletek.” *Marx–Engels Művei*, 26/III. Budapest 1977. 462. o.

„Ugyanazon viszonyoknak — a tőkés termelést megszabó viszonyoknak — az állandó újratermelése tehát az, ami nemcsak e folyamat társadalmi formáiként és eredményeiként jeleníti meg ezeket, hanem ugyanakkor állandó *előfeltételeiként*. De csak mint általa állandóan *tételezett*, alkotott, *termelt* előfeltételek ilyenek. Ez az újratermelés ezért nem tudatos és éppenséggel csak abban jelenik meg, hogy e viszonyok állandóan mint *előfeltételek* és a termelési folyamaton uralkodó *feltételek* léteznek . . . A polgár látja, hogy a termék állandóan termelési feltétellé válik. De nem látja, hogy maguk a termelési viszonyok, a társadalmi formák, amelyekben termel, és amelyek adott, természetes viszonyokként jelennek meg számára, nem egyebek, mint állandó terméke — s csak ezért állandó előfeltétele — ennek a sajátos társadalmi termelési módnak.”²

A szocialista termelési viszonyok olyan újratermelődéssel van dolgunk, amelynek során maguk e viszonyok állandóan bővülnek, differenciálódnak, „gazdagodnak”. A konkrét újratermelési folyamattal alkotott élő kapcsolaton kívül nem léteznek a termelési viszonyok (mint ahogy a termelőerők sem). A szocialista termelési viszonyokra is vonatkozik a marxai megállapítás, hogy ezek egyszersmind feltételei és eredményei a termelési folyamatnak, de csak annyiban feltételei vagy előfeltételei ennek a folyamatnak, amennyiben ebben a folyamatban ők maguk mint olyanok létrejönnek és megteremtődnek.

Ahhoz képest, amit Marx a kapitalizmusra vonatkozóan megállapít, abban áll a különbség, hogy szocialista feltételek között a termelési viszonyoknak és ezáltal a termelési folyamat gazdasági-társadalmi meghatározottságának újratermelése lényegében tudatosan megy végbe. Ez a marxista-leninista párt gazdaságirányítási stratégiájának kidolgozásával és gyakorlati alkalmazásával, a vezetés, a tervezés és gazdasági ösztönzés megfelelő rendszerének megvalósításával, a demokratikus centralizmus elvének alkotó alkalmazásával, a szocialista tömegkezdeményezés fejlesztésével valósul meg. Ez azonban ismét nem jelenti azt, hogy a tudatos döntések, a gazdasági stratégia, a vezetés és tervezés rendszere kiváltó okai lennének a szocialista termelési viszonyok fejlődésének, nem jelenti azt, hogy ez a fejlődés önkényesen lenne alakítható. A szocialista termelési viszonyok tökéletesedése objektíve törvényszerű folyamat, amely a tudatos vezetés és tervezés útján valósul meg.

*

A fejlett szocialista társadalom építéskor a termelési viszonyok egyrésztől ösztönzik a termelőerők fejlődését és a termelés társadalmasodása irányában hatnak, másrésztől éppen a termelőerőknek ez a fejlődése teremti meg a szükséges anyagi alapot a szocialista termelési viszonyok alakulásához és társadalmi gazdasági specifikumainak kibontakozásához. Ez a kölcsönhatás alkotja az alapját a termelési mód átalakulási folyamatának, amelynek során a fejlett szocializmusba, majd később fokozatosan a kommunizmusba való átmenet megtörténik. Különös jelentőséghez jut ebben a társadalom anyagi-műszaki alapjának tervszerű fejlesztése, ami a tudományos-technikai haladás eredményeinek kiaknázása és az intenzitás növelésének útján történik, továbbá elválaszthatatlanul összekapcsolódik a termelés további társadalmasodásával. A szocialista termelési mód jelenlegi

²Uo. 467. o.

stádiumában ezek „a munka társadalmi erőinek haladó tökéletesedése”-nek azok a fő vonalai, amelyekről Marx a munkabérről, árról és profitról szóló munkájában beszél.³

A fejlett szocializmus építésének alapvető feladata a munka termelékenységének, valamint minőségének és hatékonyságának gyors növelése, egyszersmind a dolgozók munka- és életkörülményeinek javítása és alkotó tevékenységük kibontakozása. Ez azt jelenti, hogy a fejlődés mindinkább egy meghatározott, a szocializmusra jellemző és a kapitalizmustól eltérő irányba terelődik. Ennek a termelékenység növekedésével kell összekapcsolódnia, ugyanakkor azonban meg kell könnyítenie a munkát és gazdagítania kell annak tartalmát. Ösztönöznie kell a dolgozók alkotó tevékenységét, segítenie kell részvételüket a vezetésben és tervezésben, és hozzá kell járulnia szellemi-kulturális szükségleteik kibontakozásához. Más szóval a fejlett szocializmusban a munkásosztály saját alkotó tevékenységének anyagi-műszaki feltételeit is alkotó és szellemi-kulturális szükségleteinek megfelelően alakítja.⁴

Ebben az esetben a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájának hasznosításáról van szó. A fejlett szocializmus olyan anyagi-műszaki bázist követel meg, amely stabil gazdasági növekedést és magas munkatermelékenységet tesz lehetővé. Mint Lenin gyakran hangzottatta, a szocializmus műszaki alapját a gépi nagyipar jelenti, amely felhasználja a tudomány és technika vívmányait. De ugyanakkor többről is van szó: végső soron hosszú távon és céltudatosan arra törekszünk, hogy megteremtjük a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát. Ez szükségszerűen egy hosszadalmas folyamat, mert a kommunizmusba való átmenet egy minőségileg új, magasabb rendű műszaki rendszert kíván meg, amely az embert nemcsak a nehéz, egészségre ártalmas munkától, hanem az egyhangú szellemi munkától is megszabadítja. Egy olyan munka- és életfolyamatnak az anyagi-műszaki alapjairól van szó, amelyben megszűnik a társadalmi egyenlőtlenség, a szellemi és fizikai munka különbsége, valamint város és falu közötti társadalmi különbségekkel összekapcsolt munkamegosztás, amelyben Marxszal szólva: „nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése . . . a termelés és gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg”.⁵

Az anyagi-műszaki alapnak ilyen jellege csak a tudományos-technikai forradalom vívmányainak a szocializmus előnyeivel történő szerves összekapcsolásával jöhet létre. Csak a tudományos-technikai forradalom és a szocialista gazdasági rendszer előnyeinek összekapcsolásával oldható meg új típusú termelőeszközök tömeges alkalmazása, így hozható létre olyan minőségileg új gépi technika, amelyre mindenekelőtt az automatizáltság jellemző, és amely az emberről a műszaki rendszerekre hárítja át az információfeldolgozásnak nemcsak nehéz fizikai és egészségre káros feladatait, hanem rutinszerű szellemi feladatait is, és ezáltal megteremti annak feltételeit, hogy az ember kilépjen a közvetlen munkafolyamatból és a termelést előkészítő, felügyelő, ellenőrző és szabályozó tevékenységet folytasson, hogy a közvetlen munka ne legyen többé a termelés alapja, és

³ Vö. Karl Marx: „Bér, ár és profit.” *Marx–Engels Művei*, 16. Budapest 1964, 116. o.

⁴ Vö. H. Maier: „Ein entscheidender Faktor ökonomischen Wachstums.” (A gazdasági növekedés egy döntő tényezője). In: *Neues Deutschland*, 1976. június 19/20.

⁵ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Marx–Engels Művei 46/II. Budapest 1972, 169. o.

lehetővé válják az ember fizikai és szellemi-kulturális képességeinek valóban szabad, mindenoldalú fejlesztése.⁶ Végül soron a szocializmusnak és a tudományos-technikai forradalomnak ez az összekapcsolása az egyetlen út, amelyen megoldhatók a mai emberiség energia-, nyersanyag- és környezeti problémái, amennyiben nemcsak új nyersanyag- és energiaforrásokat tárunk fel, hanem alkalmazzuk ésszerű és hatékony felhasználásuk elveit is, amelyek magukba foglalják a társadalom természetes termelési és létalapjainak védelmét, fenntartását, újratermelését és megjavítását is.

Egy ilyen anyagi-műszaki alap csak hosszabb folyamat során teremthető meg. Ennek egyrészt a népgazdaság teljesítményének óriási mértékű növekedése a feltétele. Másrészt a jelentkező ellentmondásokat is fel kell tárni és le kell győzni, mert a fejlett szocializmus építése során is érvényre jutnak a technika olyan fejlődési tendenciái, amelyeket a kapitalizmus hozott létre, és amelyek még magukon viselik a kapitalista profittermelés bélyegét, a termelés természeti forrásaival folytatott rablógazdálkodás nyomait. Ezt mutatják a ma főleg a technizálás során szerzett tapasztalatok is. Megfigyelhető pl., hogy a szakképzett munkának, valamint a vele szemben támasztott követelményeknek a csökkenése a mechanizálás és automatizálás bizonyos szintjén újratermelődő tendenciát mutat.⁷ De a szocializmus fejlődésének jelenlegi szakaszában megnőnek annak a befolyásnak lehetőségei is, amellyel a szocializmus termelési viszonyai a termelés anyagi-műszaki alapjainak fejlődési irányára, a tudomány és termelés kapcsolatára és a termelés további társadalmasodására bírnak. S napjainkban a tudományos-technikai haladás is mind több és több eszközt ad a kezünkbe egyrészt a termelés intenzitásának fokozására és hatékonyságának növelésére, másrészt viszont a munka megkönnyítésére és arra, hogy viszonylag egyszerű és gyakran ismétlődő munkafázisokat technikai eszközökkel végeztessünk el.⁸

A fejlett szocializmusban a társadalmi termelés fejlődésének rendkívül fontos folyamatai a termelés további társadalmasodásával összefüggésben rajzolódnak ki. A fejlett szocialista társadalom termelésének társadalmasodásán egy komplex folyamatot kell értenünk, abban az értelemben, amire Lenin is gondolt, amikor arról beszélt, hogy a szocializmusban „*társadalmasítani* kell a termelést a *gyakorlatban*”⁹.

Két olyan tendenciát emelhetünk ki, amelyek a fejlett szocialista társadalom építésekor a társadalmasodás folyamatához kapcsolódnak, és a termelőerők, valamint a termelési viszonyok dialektikus kölcsönhatásának szempontjából növekvő jelentőséggel bírnak. Amint azt a Szovjetunió, de az NDK vagy más szocialista országok tapasztalatai is mutatják, az egyik ilyen tendencia a nagy kapacitású, komplex termelőegységek kialakulása. Ezek – anélkül természetesen, hogy megszűnne a sajátos áruszerkezettel rendelkező kis és közepes üzemekben történő termelés – az egész termelés döntő szervezeti és szerkezeti egységeivé válnak. Itt jól érzékelhetően megmutatkozik, mint válik mind

⁶ Vö. A. Butenko: „Die entwickelte sozialistische Gesellschaft – Wesen und Probleme.” (A fejlett szocialista társadalom lényege és problémái.) Sowjetwissenschaft 1976/10. 1009–1025. o.; oroszul: A. P. Butenko: Razvitoe socialističeskoe obščestvo: subčnosť i problemy, „Voprosy filosofii”, 1976/6.

⁷ Vö. W. Fitze, N. Pauligk, H. Schleiff: *Wissenschaftlich-technische Revolution – sozialistische Arbeit – Persönlichkeit* (Tudományos-technikai forradalom – szocialista munka – személyiség). Berlin 1976.

⁸ Vö. H. Nieck: „Materiell-technische Basis und gesellschaftlicher Fortschritt” (Anyagi-műszaki bázis és társadalmi haladás). In: *Einheit*, 1976/8.

⁹ Vö. Vlagyimir Iljics Lenin: „A szovjethatalom soron levő feladatai.” *Lenin Összes Művei*, 36. Budapest 1972, 159. o.

magasabb szinten valósággá, amit Lenin a „társadalmasított nagyüzemi termelés szocializmusának” nevezett.¹⁰ Kapusztyn a következőket mondja erről: „Jelenleg mind egyértelműbben rajzolódik ki egy jelentőségteljes új folyamat; ez egy olyan szervezeti formába való átmenet, ahol a fő szervezeti egységet az önálló gazdasági elszámolással rendelkező, komplex nyersanyag-feldolgozás, illetve azonos technológiai eljárások által egymáshoz kapcsolódó trösztök (műszaki termelőtrösztök, tudományos termelőegyesülések, agrár-ipari egyesülések stb.) vagy kombinált vállalatok alkotják. Szervezeti vonatkozásban a fejlett szocializmus gazdasága tehát az önálló gazdasági elszámolással rendelkező, nagy komplex egységek gazdaságaként valósul meg . . . Kétségtelenül ilyen, több egységből álló komplexumok jelentik a jövő legfejlettebb üzemtípusát. Jellemzői: a specializáció magasabb rendű formáinak alkalmazása, az azonos jellegű termelés optimális koncentrációja, maximális mechanizáltság és automatizáltság mellett tökéletes technológia, a termelés és a tudományos-műszaki tevékenység egysége . . . A gazdasági egyesülések társadalmi-gazdasági funkciója abban áll, hogy biztosítják a lehető legkedvezőbb feltételeket a termelés további társadalmasítása, valamint a szocialista tervgazdálkodás nyújtotta előnyök ezen az alapon történő átfogóbb kihasználása számára.”¹¹

A fejlett szocializmusban végbemenő társadalmasodási folyamatra jellemző másik fontos tendencia a nemzetközi gazdasági integráció formájában nyilvánul meg. Ehhez kapcsolódik a termelőerők fejlődésének és a szocialista termelési viszonyoknak mind erőteljesebbé váló és mindinkább elmélyülő internacionalizálódása. Ezek a folyamatok a szocialista termelési mód fejlődésének belső szükségleteit juttatják kifejezésre és nemzetközi lényegének kifejezői.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának komplex programja alapján új, magasabb rendű integrációs feladatok kerültek előtérbe: hosszúlejáratú célprogramok kidolgozása és megvalósítása. A termelőerőknek és a termelési viszonyoknak az a dialektikája, amely a fejlett szocialista társadalomépítésre jellemző, így nemzetközi területen is egyre nagyobb mértékben valósul meg, és az az internacionalizálódás folyamatának egyik hajtóerejévé válik. Ennek a folyamatnak alapja a modern termelőerők fejlődése. A termelésnek, a munkamegosztásnak, a kettő kombinációjának, a közlekedésnek és a termelőerőknek olyan mérvű koncentrációja, amelyet a tudomány és technika mai állása megkövetel, csak a nemzeti népgazdaságok keretein túlnövő gazdasági együttműködés által érhető el. A szocialista gazdasági integráció egyre inkább felöleli a társadalmi újratermelési folyamat minden területét és szakaszát, és ilyen módon magában foglalja azt is, hogy a szocialista termelési viszonyok, amelyek a maguk részéről az internacionalizálódási folyamat társadalmi célkitűzését, társadalmi-gazdasági specifikumát, történelmi irányát adják, nemzetközi viszonylatban bővítetten termelődnek újra. Így tehát a termelőerők és termelési viszonyok nemzetközi fejlődése egyaránt érdeke minden szocialista ország népének, mert ez szükséges eszköze annak, hogy a szocialista országok dolgozói számára hosszú távon megteremtjük anyagi és kulturális élet színvonaluk javításának szilárd feltételeit.

*

¹⁰ Vö. Vlagyimir Iljics Lenin: „Az orosz forradalom ereje és gyengesége.” *Lenin Összes Művei*, 15. Budapest 1967, 215. o.

¹¹ J. Kapustin: „Wissenschaftlich-technische Revolution: Vervollkommnung der sozialistischen Produktionsverhältnisse” (Tudományos-technikai forradalom: A szocialista termelési viszonyok tökéletesedése). *Gesellschaftswissenschaft* 1975/2, (Moszkva), 88, 89. o.

Az előző gondolatmenet mutatja, hogy a termelőerőknek a fejlett szocializmus kibontakozásához szükséges fejlődését – a termelés anyagi-műszaki alapjait és a tudományos-technikai haladást is figyelembe véve – mindig csak a termelési viszonyokkal és a fejlődés osztályjellegével való kapcsolatából érthetjük meg. És megfordítva, a szocialista termelési viszonyok tökéletesedése, és ezzel egyidejűleg annak a társadalmi gazdasági alapnak kibontakozása, amelyen a fejlett szocialista társadalom egészének és osztálytendenciáinak további kialakulása nyugszik, csak annak alapján és azzal elválaszthatatlan kölcsönhatásban jöhet létre, amit Marx „a munka társadalmi erőinek haladó tökéletesedésének” nevez.

Amennyiben a termelési viszonyok kibontakozásáról vagy tökéletesedéséről beszélünk, nem csupán arra gondolunk, hogy a termelési viszonyok rendszerének egyik vagy másik eleme megváltozik, például bizonyos változások mennek végbe az elosztási viszonyokban vagy az árak rendszerében. Természetesen ezek is a termelési viszonyok változásai, de a fejlett szocialista társadalom termelési viszonyai egy egységes egészet alkotnak. Ha tehát a termelési viszonyok tökéletesedéséről beszélünk, akkor a termelési viszonyok egész rendszerének továbbfejlődésére gondolunk. „Marx elmélete szerint a termelési viszonyoknak minden ilyen rendszere külön társadalmi organizmus, s ezen organizmus keletkezésének, működésének és magasabb formába való átmenetének, egy más társadalmi organizmussá való alakulásának megvannak a maga külön törvényei.”^{1 2} A fejlett szocializmusban az határozza meg fő vonalaiban a termelési viszonyok rendszerének további fejlődését, hogy a *szocializmus gazdasági alaptörvénye* a népgazdasági teljesítmény növekedésének mértékében *mind erősebben és mind átfogóbban jut érvényre*.

A vezetés, tervezés és gazdasági ösztönzés rendszerének tökéletesedése egyike a szocializmus jellemző tendenciáinak. Véleményem szerint helytelen, ha ezt a rendszert a termelési viszonyok egész rendszerén belül külön oldalként, külön elemként tekintik.

A termelés intenzifikálása, a tudományos-technikai haladás meggyorsulása és a termelési folyamat fokozódó társadalmasodása maga után vonja a vezetés, tervezés és gazdasági ösztönzés rendszere állandó tökéletesítésének szükségességét. Tervszerűen úgy kell alakítani a gazdaság növekedésével a népgazdaság különböző ágazatai közt egyre szélesedő és mindjobban összefonódó gazdasági kapcsolatokat, hogy ezáltal biztosítsuk az arányos fejlődést. Különös jelentőséggel bír a gazdaságirányító tevékenység magját alkotó tervezés szakosítása. A Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusa világossá tette, hogy erősíteni kell a távlati tervnek mint a gazdaságirányítási tevékenység egyik fő eszközének szerepét, biztosítani kell a népgazdaság egészének színvonalát befolyásoló termelési feladatok (pl. lakásépítési program) komplex megoldását, egységesen kell megtervezni az új termékek kikísérletezésétől, előállításától és gyártásától a beruházások előkészítéséig és megvalósításáig tartó ciklust, a kielégítésre váró társadalmi igények növekvő körére, különösképp pedig a nép anyagi és kulturális életszínvonalának emelkedésére való tekintettel fokozni kell a terv komplex jellegét, és eleget kell tenni azoknak a megnövekedett követelményeknek, amelyek a Közös Gazdasági Segítség Tanácsa keretében kidolgozott és megvalósított hosszúléjárati célprogramokból erednek.

^{1 2} Vlagyimir Iljics Lenin: „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében.” *Lenin Összes Művei*, 1. köt. Budapest 1963, 398. o.

A szocialista termelési viszonyok tökéletesítése többek közt azt jelenti, hogy a vezetés, tervezés és gazdasági ösztönzés mechanizmusát úgy irányítsuk, hogy ezáltal a dolgozók, az egyes gazdasági egységek és végül az egész társadalom érdekeit állandóan összhangban tartsuk és egy egésszé kovácsoljuk, és hogy ezen az alapon erősítsük a munkások, szövetkezeti parasztok és az értelmiségiek alkotó részvételét a vezetésben és tervezésben, valamint hogy mind nagyobb mértékben fejlesszük a dolgozók szaktudását és aktivitását, és hogy ez szervezeten fejtse ki hatását a szocialista társadalom tudományos-technikai, gazdasági, valamint társadalmi és politikai potenciáljának növelésében. Ezt a folyamatot erősíti, hogy a gazdasági ösztönzőket – köztük a teljesítménynek megfelelő bérezést – az erkölcsi ösztönzőkkel szoros összefüggésben alkalmazzuk az igényeket kielégítő termelés, a termelékenység növelése, a termékek minőségének javítása, az önköltség csökkentésének érdekében.

Mindaddig, amíg léteznek osztályok és társadalmi csoportok, addig a termelési viszonyok újratermelése egyszersmind az osztályok és társadalmi csoportok, valamint bizonyos, köztük fennálló viszonyok termelésének és újratermelésének folyamata is: általánosan megfogalmazva, történelmileg meghatározott társadalmi szubjektumok kialakulásának folyamata. Marx a *kapitalista* újratermelési és értékesítési folyamatról szólva kiemelte, hogy az mindenekelőtt „*magának a tőke és munka, tőkés és munkás viszonyának az újratermelése*”. Marx megjegyzi, hogy ez a társadalmi viszony „valójában a folyamat még fontosabb eredményeként jelenik meg, mint az anyagi eredményei”.¹³

A szocialista termelési viszonyoknak a termelőerőkkel kölcsönhatásban történő fejlődése tehát végső soron az embernek mint a szocialista társadalom szubjektumának kialakítására irányul. De azok az emberek, akik a mindenkori termelési viszonyok szubjektumaiként és hordozóiként tevékenykednek, nem absztrakt, a szóban forgó termelési mód gazdasági társadalmi jellegétől független lények. Csak annyiban lehetnek ezeknek a viszonyoknak szubjektumai és hordozói, amennyiben termékei is egyszersmind, amennyiben ezek a viszonyok formálják őket, ezek által nyernek társadalmi jelleget és funkciót.

Így tehát a szocialista termelési viszonyok alapvető tendenciáját az alkotókészség kibontakoztatása, az embernek mint a legfőbb termelőerőnek és mint a fejlett szocializmus, végül pedig a kommunizmus megalkotójának fejlődése s az ehhez szükséges feltételek megteremtése jelzi.

¹³ Vö. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx–Engels Művei*, 46/I. Budapest 1972, 344. o.

A SZELLEMI ALKOTÓTEVÉKENYSÉG FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

HELMUT KLOTSCH

A szellemi alkotótevékenység vizsgálatának elemi kiindulópontja annak az összefüggésnek figyelembevétele, amely a tevékenységet az embernek a természet és a társadalom megváltoztatása érdekében folytatott anyagi-tárgyi tevékenységével kapcsolatban jellemzi. A munkával együtt, a munka bázisán alakult ki és fejlődött a gondolkodásnak sajátosan az emberre jellemző tevékenysége, a környező világ szellemi elsajátítása. Az ember csak azáltal teremtette meg a maga társadalmi természetét, hogy a munka révén viszonyba lépett a külső természettel. A külvilághoz való gyakorlati viszonyulásának bázisán kifejlődött a külvilághoz való szellemi viszonya is. A külvilággal való szellemi kapcsolatai éppoly árnyaltak, mint amennyire árnyaltak az embernek a természethez, anyagi környezetéhez fűződő anyagi kapcsolatai. Nincs ez másként a szellemi tevékenység anyagi természetével sem, amelynek gyökerei a gyakorlati tevékenység alkotó jellegéig nyúlnak vissza. Érthető tehát, ha elemzésünket magának a munkának a vizsgálata kell hogy bevezesse.

Mikor Marx általánosságban jellemezte a munkafolyamatot, tehát úgy, ahogyan az a konkrét történelmi-társadalmi viszonyoktól függetlenül lezajlik, ezt írta: „A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akarátát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra, mégpedig annál inkább, minél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a saját tartalmával és végrehajtásának módjával, minél kevésbé élvezi tehát a munkát mint saját testi és szellemi erőinek játékát.”¹ Marx a munkának már ebbe az egészen általános meghatározásába egy sor olyan kategóriát vett föl, amelynek tartalmát tudati jelenségek alkotják, mint pl. „elképzelés”, „eszmeileg”, „cél”, „akarat”, „figyelem”, „szellemi erők”. Ezekkel a fogalmakkal az ember szellemi aktivitásának meghatározott formáit ragadja meg, amelyek a munkafolyamaton belül szükségszerűen szerepet játszanak. Marx itt megállapítja, hogy a munkafolyamaton belül meghatározott összefüggés van e szellemi műveletek közt. A munkafolyamat eredménye eleinte csak eszmeileg létezik, *elképzelésként* van jelen a munkás fejében. A gyakorlati tevékenységet ez az elképzelés irányítja, vagyis a kép-

¹ MEM. 23. köt., 169. o.

zet diszpozicionális jelleggel rendelkezik, hiszen megadja a cselekvés célját, értelmét. E cél elérése érdekében aktivizálni kell az *akaratot*, amely célszerűen irányítja a cselekvést. E funkciójában az akarat szakadatlan *figyelemként* nyilvánul meg. Ha vizsgálni akarjuk az ember szellemi aktivitásának különböző formáiban megmutatkozó alkotó jelleget, akkor ez az elemzés az imént említett különböző szellemi műveletek összefüggésének vizsgálatát is megköveteli, mégpedig különböző konkrét társadalmi viszonyok között folytatott gyakorlati munkatevékenységére való vonatkozásában, ahol is figyelembe kell vennünk, hogy a munka olyan folyamat, melynek során az emberek szükségleteik kielégítésére szolgáló tárgyakat (használati értékeket) éppúgy termelnek, sőt újra is termelik őket, mint ahogy egyidejűleg termelik és újratermelik társadalmi viszonyaikat is. Mindkét oldal egyetlen egységes aktusban olvad össze. Ugyanakkor magától értetődik, hogy aligha lehetne ezeket a sokrétű összefüggéseket és folyamatokat egyetlen tollvonással elintézni. Mondandónkat mindössze néhány olyan fejlődéstörténeti és ismeretelméleti probléma tárgyalására szeretnénk korlátozni, amelyet ebből a meglehetősen átfogó kérdéskomplexumból ragadtunk ki.

Célunk megvalósítása érdekében először is azt a kérdést kellene tisztáznunk, milyen jellegűek azok a képzetek, amelyek bizonyos fokig az elkészítendő tárgyról alkotott gondolati modellként vannak jelen a munkás tudatában. Hogyan jönnek létre ezek a képzetek, a valóság képződik-e le bennük, és milyen értelemben lehet anyagi viszonylatok eszmei visszatükröződéseként fölfogni őket? Már ez a kérdés is egy sor problémát vet föl. Ha ugyanis a létrehozandó termék esetében nem általában véve valamely már létező tárgy utánzásáról van szó, ha tehát nem az a feladat, hogy lemásoljunk valamilyen már létező dolgot, hanem az, hogy valami újat hozzunk létre, aminek a valóságban még semmi megfelelője nincs, akkor a gondolati kép minden bizonnyal szellemi alkotás eredménye. S a mindennapi életben valóban lépten-nyomon találkozhatunk ilyen jellegű alkotó tevékenységgel. Az az újító, aki valamely szocialista üzemben olyan új eljárást talál, melynek segítségével anyagot lehet megta-
karítani és növelni lehet a munka termelékenységét, éppen azért tarthat joggal igényt az újító címre, mert a termelés gyakorlati folyamatába bevezetett valami olyasmit, ami eddig nem létezett. Újat hozott létre és ennyiben alkotó tevékenységet fejtett ki.¹² Hasonló a helyzet, ha a tudósokat nézzük, akik a természet tulajdonságait vagy törvényszerűségeit fedezik föl, új technikai létesítményeket vagy új technológiai eljárásokat dolgoznak ki.

Míg azonban az idézett példákban az alkotótevékenységnek a társadalmi fejlődés már viszonylag magas fokán jelentkező példáival van dolgunk, ugyanezt a folyamatot elvben minden munkatevékenység kezdeteiben kimutathatjuk. A munka előformái abból állottak, hogy az emberek a természetben a fogyasztás számára készen talált gyümölcsöket, gyökereket stb. fölkutatták, hogy ily módon kielégítsék az élelem utáni természetes szükségletüket és fönntartsák pusztá életüket. Ez a tevékenység még nem munka a szó tulajdonképpeni értelmében, mert lényege szerint még csak

¹² „Alkotó” jellegűnek azt a tevékenységet nevezzük, amelynek eredményeképpen valami elvileg új születik, vagy amely, mint tevékenység, új eljárást képvisel. Mindkét esetben eredeti teljesítményről kell hogy szó legyen. A fogalomnak ez a beszűkítése módszertani szempontból szükséges és nem jelenti a reprodukáló tevékenység lebecsülését, amely természetesen továbbra is alkotó jellegű marad abban az értelemben, hogy előállítja a létszükségleti tárgyakat.

alkalmazkodás a kész természethez, ami pedig az állatokra jellemző. Az emberré válás folyamata a természethez való ezen alkalmazkodásból a természet aktív megváltoztatásába való átmenetben zajlik, melynek célja, hogy a természetet az ember szükségleteinek megfelelően alakítsák. Ezzel azonban megváltozik magának a szükségletnek a jellege is, elveszíti állatias vonásait és emberi szükségletté alakul. „Belsőleges képként” jelenik meg, melyben „a termelés tárgyai még szubjektív formában”³ annak gondolati képeként léteznek, amire az embernek fejlődése egy meghatározott fokán élete fenntartásához szüksége van, míg azonban ezt a tárgyat, szükségletének tárgyát, az őt körülvevő világban nem találja meg. Ami a körülötte levő világban kínálkozik, azok a különböző természeti dolgok, melyeket előbb a munka tárgyává kell tennie, hogy belőlük a szükségleteit kielégítő dolgokat hozza létre. Így például az időjárás viszonyosságai elleni védekezés szükségletét csak akkor tudja az ember kielégíteni, ha mondjuk a fát kunyhóvá tudja földolgozni, vagy valamely állat bőréből ruhadarabot tud készíteni. Ehhez célszerű gyakorlati tevékenység szükséges, amelynek eredményeképpen létrejönnek a szükséges tárgyak, mert a természetben található fák vagy állati bőr még nem kunyhó, ill. nem ruhadarab. Intenzív szellemi erőfeszítésre volt szükség ahhoz, hogy bizonyos fokig fölfedezzék az ezekben a természeti tárgyakban rejlő lehetőségeket, hogy megismerjék a természetben található anyagok tulajdonságait és hogy célszerű megváltoztatásukkal hasznosítsák is őket. Minden egyes előre megtett lépéshez ily módon, ami az emberiség, az emberi kultúra és civilizáció fejlődését jellemezte, az ember alkotó szellemi képességeinek a gyakorlati tevékenységgel karöltve haladó fejlődésére volt szükség.

Az ember szükséglete és a között a képzete között, amelyben munkájának eredménye először eszmeileg létezik, szoros összefüggés van. Tulajdonképpen ugyanazon tudati jelenségről van szó; dialektikus ellentmondásként jelentkezik, ellentétes, egymást átható oldalak egységeként. Azon tulajdonsága, hogy szükségletként létezik, kifejezésre juttatja valaminek a hiányát, egy olyan tárgy nemlétét, amelyre az embernek életéhez és jó közérzetéhez szüksége van. Ebben megmutatkozik a passzív oldal, a környezettől való függőség. Az aktív oldal annak képzeteként érvényesül, ami ennek a hiánynak a megszüntetése, a szükséglet kielégítése céljából nélkülözhetetlen; ez az aktív oldal tehát a környezet megváltoztatására irányul. Az ember alkotó szellemi tevékenysége ennek az ellentmondásnak mozgását és megoldását jelenti. Ezt a folyamatot a következőképp írhatnánk le: A szükségletben megmutatkozó hiány, mint például az éhségérzetként jelentkező élelmiszerszükséglet, annyiban viszonylag meghatározatlan, hogy ennek a szükségletnek a kielégítése különböző élelmiszerek révén lehetséges, vagy, hogy egy másik példát hozunk, ugyanilyen a sikeres vadászat érdekében választott legalkalmasabb stratégia. Így a szükséglet mindig a lehetőségek meghatározott, viszonylag korlátozott tartományát rejtí magában: ezek közül kell a legalkalmasabbat megtalálni, amelynek megvalósítása révén ki lehet elégíteni a szükségletet. Ezeket a lehetőségeket a környezeti föltételek és a társadalmi fejlődés által elért általános színvonal objektív módon meghatározzák ugyan, a legjobb lehetőség megtalálása azonban mindig többé-kevésbé bonyolult problémát jelent, amelynek konstruktív megoldása az elvégzendő szellemi munka alkotó tartalmának egyik oldalát

³ MEM., 46/I. köt., 19. o.

képezi. Elvileg teljesen közömbös, hogy viszonylag egyszerű, vagy mint napjainkban, bonyolult technikai és más problémákról van-e szó. Minden egyes esetben az alkotó szellemi munka ez által az ellentmondás által megteremtett erőterben mozog, ezt az ellentmondást kell megoldania. Már ebből is kitűnik, hogy nincsen az anyagi világtól s e világ gyakorlati megváltoztatásától független, „tisztá” alkotó szellemi tevékenység. Impulzusait az embernek az őt körülvevő világhoz fűződő gyakorlati viszonyából nyeri. Sajátos párlata ennek az élő kapcsolatnak, melynek során az ember küzd a természettel. Másfelől azonban nem is pusztá eszmei leképzése ennek a kapcsolatnak. Újat tesz hozzá azáltal, hogy elrendezi, megrostálja és a legkülönfélébb módon földolgozza a gyakorlatban szerzett sokrétű tapasztalatot; s ez az új belerendeződik megint csak az ember gyakorlati-tárgyi tevékenységébe. Enélkül az emberiség nem fejlődött volna, hanem, akárcsak az állatvilág, kizárólag a természethez való alkalmazkodásra korlátozódott volna.

A fent leírt ellentmondásban az aktív mozzanat, a természet célszerű megváltoztatására irányuló képzet alkotja a meghatározó oldalt. Az eszmei kép között és aközött, ami a munka során, annak eredményeképpen, termékként megszületik, egybeesésnek kell lennie. Ebben fejeződik ki, hogy a kitűzött célt valóban megvalósították. A szellemi tevékenység azonban korántsem korlátozódik csupán az eszmei kép megteremtésére, amelynek az a funkciója, hogy modellül szolgáljon a gyakorlati átalakító tevékenység számára. Annak gondolati képzete, ami a munka terméke kell hogy legyen, és az aztán valóban létrehozott anyagi-tárgyi termék közötti viszony nemcsak a munkafolyamat kiinduló-, ill. végpontjának a meghatározására korlátozódik, mondjuk abban az értelemben, hogy a kiindulópontban a terméknek a szükségletből született gondolati képzete áll, amely azután a munka tárgyi eredményeképpen anyagilag megvalósul és ezzel, mivel fölloldódik az anyagban, ki is alszik. A munka folyamat; melynek során a munka tárgya fokozatosan elveszíti a nyers természeti tárgy formáját és az ember számára való, célszerűen megváltoztatott tárggyá alakul, amely ki tudja elégíteni az ember szükségletét. „A munkafolyamat alatt a munka szakadatlanul a nyugtalanság formájából a lét formájába, a mozgás formájából a tárgyiség formájába megy át.”⁴ A szellemi munka folyamata analóg a gyakorlati-tárgyi munka folyamatával. A természetes anyag megváltoztatásának minden szakaszában a gondolati képet össze kell vetni a munka kész eredményével. Leontyev szovjet pszichológus fölhívja figyelmünket e tevékenység egyik, ebből a szempontból fontos mozzanatára: „Mivel a munkatermék eleinte még nincsen aktuálisan jelen, csak akkor irányíthatja a tevékenységet, ha a szubjektum számára olyan formában jelentkezik, amely megengedi a kiindulópontot képező anyaggal (a munka tárgyával), valamint ennek közbeeső állapotaival való egybevetést. Mi több, a terméknek mint célnak a lelki képzete olyan formában kell hogy adott legyen a szubjektum számára, hogy az e tükörképen *műveleteket* tudjon végrehajtani, vagyis hogy az adott föltételeknek megfelelően tudja alakítani. Ezek a képek tudatos képek éppenséggel, röviden tudatos képzetek. A tudat jelenségei.”⁵

⁴ MEM., 23. köt., 179. o.

⁵ A. N. Leontjew, „Tätigkeit und Bewußtsein” (Tevékenység és tudat). *Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*. Berlin 1973. 5. füzet, 516. o.

Különösen érdekes itt annak szükségszerűségére való utalás, hogy e képzetben, ezen az eszmei képen a munkafolyamat során műveleteket hajtanak végre, vagyis ilyen vagy olyan irányban a képet meg kell tudni változtatni. Megesik, hogy „az emberi gyakorlat... a cél megvalósításában” akadályokkal találkozik, sőt „lehetetlenségbe” ütközik...⁶, s így nem tudja megvalósítani a kitűzött célt. Az ember azon képessége, hogy az ilyen „akadályokra” a gondolati kép megváltoztatásával válaszol, eltér az eredeti célkitűzéstől és más megoldások után kutat, amelyekkel áthidalhatja a nehézségeket, szellemi tevékenysége alkotó oldalának fontos mozzanata. Itt is megmutatkozik, hogy a tudatnak nem az objektív valóságtól való látszólagos függetlensége teszi lehetővé az alkotó szellemi munkát és alakítja ki a neki megfelelő képességeket, hanem éppen az objektív valósággal való gyakorlati szembenézés ennek a feltétele. Mégsem elég, ha megrekedünk az egyik oldalon az eleven munkavégző képességgel rendelkező embernek a másik oldalon a munka tárgyához való viszonyánál. A munkatevékenységet a munkaeszközök készítése jellemzi. „Munkaeszközök használata és megteremtése — ámbár csíra formájában már bizonyos állatfajtáknak is sajátja — a specifikusan emberi munkafolyamat jellemzője, s Franklin ezért úgy határozza meg az embert, mint „toolmaking animal”, mint szerszámkészítő állatot.”⁷ Ezek a munkaeszközök, „amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegül szolgálnak”,⁸ nemcsak a munkafolyamatnak magának megmagyarázása szempontjából játszanak jelentős szerepet, hanem az alkotó szellemi munka szempontjából is, amelyet az embernek ezzel szoros összefüggésben kell kifejtenie. Az újabb antropogenetikai irodalomban olvasható eredményekre hivatkozva K. Gößler és M. Thom megállapítják, hogy „a fogalmi gondolkodás kialakulását, sőt, magának az agy nagyságának fokozatos növekedését a létrejövő és fejlődő embernél... a szerszámkészítés egyik *következményének*”⁹ kell tekintenünk.

Hogyan jön azonban létre ez a tényállás, vagyis hogyan magyarázható épp a szerszámkészítés alapján annak a szervnek a fejlődése, amelyet az ember szellemi tevékenysége során használ, s hogyan magyarázhatók egyáltalán szellemi képességei? Tömör és minden egyes mozzanatában bizonyított feleletet nem tudunk adni erre a kérdésre, bizonyos értelemben azonban az első lépéseket a vázolt összefüggésekhez kapcsolódó szellemi munkafolyamatok alapján meg lehet tenni.

Induljunk ki abból, hogy a szerszámkészítés nem lehet a munkatevékenység végcélja; ez csak olyan dolgok készítése lehet, amelyek végül is közvetlenül emberi szükségleteket elégítenek ki, így tehát a munkaeszköz eszköz valamilyen cél eléréséhez. Ez mit sem változtat azon, hogy a szerszám előállítás maga célszerűen zajlik le. Ezt a célszerűséget azonban a művelet technológiai jellege diktálja, aminek érdekében a munkatárgy megváltoztatása céljából be kell vetni a munkaeszközt. A munkaeszközök célszerű elkészítése azt jelenti, hogy egy távolabbi célnak meg kell felelniük, annak,

⁶ LÖM., 29. köt., 177. o.

⁷ MEM., 23. köt., 170. o.

⁸ Uo. 169. o.

⁹ Klaus Gößler–Martina Thom, *Die materielle Determiniertheit der Erkenntnis* (A megismerés anyagi meghatározottsága). Berlin 1976. 131. o.

amiből levezették őket. A szerszám fogyasztása nem közvetlenül történik, hanem fogyasztási eszközök előállítása révén. Itt már egy többtagú összefüggés rajzolódik ki, amit eszmeileg meg kell ragadnunk és föl kell dolgoznunk. A szerszámok előállításához bonyolult gondolati asszociációs láncra van szükség, amely analóg az anyagi összefüggésekkel, de nem azonos velük. Először ki kell gondolni, hogy a munkaeszközt milyen formákkal és milyen tulajdonságokkal kell ahhoz fölruházni, hogy a jövőben megfelelően célszerű rendeltetésének. A készen talált természeti tárgyaknak azon céllal történő értelmes megváltoztatása, hogy további változtatások eszközeként vessék be őket, annyit tesz, hogy nemcsak a végterméket kell először gondolatilag létrehozni, hanem hogy az előállításához szükséges eszköznek is lényeges tulajdonságaiban meg kell felelnie azon technológiai igényeknek, amelyek a végtermék elkészítésekor fölhasználásának alapját képezik.

Az emberi munkát jellemző közvetett összefüggések eszmei anticipációjának, konstruktív gondolati megragadásuknak szükségessége a szellemi munka alkotó oldalával szemben minőségileg magasabb igényeket támasztott. Annál inkább, mert ezen összefüggés új tagokkal történő mennyiségi kibővítése a növekvő termelési tapasztalatok és a szükségletek bővülése következtében elkerülhetetlenné vált. Végül, meglehetősen korán készítenek már szerszámokat szerszámkészítés céljából. Így például egyszerű fúrókat, amelyekkel a köveket át lehetett lyukasztani, hogy aztán nyéllel ellátva szilárd kőbaltát készítsenek belőle. Végül is ez a bővülés nemcsak hogy egyenesvonalúan zajlik, hanem legyezőszerűen kitárul és mindinkább olyan tagok komplex, szisztematikus összefüggésének jellegét ölti magára, amelyek szigorúan determinált műveletek sorozatává változtatják a munkafolyamatot; ezek egymásra vannak hangolva, tartalmukat és hatásuk irányát a munkatevékenység végcélja határozza meg.

A szerszámkészítéskor az összefüggő tagok rendszerének mennyiségi bővülése egy bizonyos ponton elkerülhetetlenül átcsap új minőségbe. Ez az új minőségbe történő átcsapás különböző jelenségekben érvényesül, amelyek a maguk módján egytől egyig tartósan befolyásolják az alkotó szellemi tevékenységet. Legelőször is, a gyakorlati tevékenység oldaláról nézve, az összefüggés fönt leírt bővülésével az ember és a külső természet között mind bonyolultabbá váló kölcsönhatás alakul ki. Olyan mértékben, amilyen mértékben az ember a készen talált természeti tárgyakat nemcsak felszínesen alakítja át, hogy aztán azonnal el is fogyassza, hanem magukat a természeti folyamatokat és az előbbieket kombinálva alkalmazza, mint például az ércolvasztásnál, a fémnek a meddő kőzettől történő elválasztásakor, e fémek további földolgozásakor stb., az embernek a természetet átalakító gyakorlati alkotótevékenysége olyan fokot ér el, amelyen ezt a tevékenységet kísérő szellemi műveleteknek maguknak messze bonyolultabb jelleget kell ölteniök.

A szerszámkészítésre való áttéréssel párhuzamosan a tudatban egy minőségileg új állapotba történő átmenet folyamata kapcsolódik össze; fokozatosan kialakul az elvont gondolkodás képessége. Ha kezdetben a tudat tartalmilag éppannyira tárgyi volt, mint a gyakorlati tevékenység, vagyis tartalmai arra korlátozódtak, hogy pusztán empirikus természetűek maradjanak, akkor most kezd elválni az érzékileg megragadható tárgyiséggel összefonódó közvetlen, direkt kapcsolattól, elvont fogalmakat alkot és dolgozik velük. Ez persze nem jelenti azt, hogy a gondolkodás teljesen, abszolút módon leszakad a tárgyi visszatükrözésről, épp ez utóbbi közvetíti, de a szellemi al-

kotómunka egyáltalán csak úgy lehetséges, ha viszonylagos függetlenséget vív ki magának vele szemben.

Milyen ez az összefüggés? A további fejtegetések célja, hogy megvizsgáljuk a szerszámkészítés és azon alapok fejlődése közötti kapcsolatot, amelyek lehetővé teszik és megkövetelik az ember szellemi alkotóképességét. A szerszámkészítésnél, mint már megállapítottuk, a használati cél természetesen meghatározó szerepet játszik. E cél nemcsak azon funkciókat foglalja magába, amelyeknek a szerszám később, a munkafolyamatban történő fölhasználása során eleget kell hogy tegyen, a szerszámnak olyannak kell lennie, hogy hosszabb ideig, egymást követő munkafolyamatokban ismételten föl lehessen használni. Ebből adódnak azok a konkrét tulajdonságok, amelyekkel az adott szerszámnak rendelkeznie kell, s amelyekről készítője elképzelésében tökéletesen világos képnek kell lennie. Már az anyag kiválasztása is e szempontból történik; az anyag természetes tulajdonságai, szilárdsága, keménysége, rugalmassága az elkészítendő szerszám szempontjából fontosak. Továbbá figyelembe kell venni alakíthatóságát s több más tulajdonságát. A szerszámnak tehát azokat a tulajdonságait kell megkeresni, amelyek a fölhasználási cél szempontjából lényegesek, míg minden más tulajdonságát el lehet hanyagolni. A tulajdonságok kiválasztása szellemi munkafolyamat, amely az ember természettel való gyakorlati összeütközésének talaján bontakozik ugyan ki, miközben az ember megismeri a természeti dolgok tulajdonságait, de semmiféleképp sem azonosítható ezzel a gyakorlati tevékenységgel. Az elvonatkoztatás csakis gondolati folyamatként lehetséges. A mindenkor szerszám szempontjából lényeges tulajdonságokat a gyakorlati tevékenység során nem lehet elkülöníteni. Mindig azon dolgok tulajdonságai, amelyekhez kapcsolódnak, s a dolog többi, a munkaeszköz szempontjából lényegtelen tulajdonságaival együtt léteznek. Gondolatilag azonban ezeket a tulajdonságokat ki lehet és ki is kell emelni a tulajdonságok sűrűjéből és önállóan kell őket megragadni. E nélkül az elvonatkoztatás nélkül lehetetlen gondolati képzeteket kialakítani, amelyekben anticipáljuk a létrehozandó szerszámot. Ez egyébként egyúttal az alkotó szellemi munka *viszonylagos* önállóságának egyik döntő oka.

A gondolkodás és a gondolati munka viszonylagos öntörvényűségét különösen az elvonatkoztatás kialakulásának összefüggésében L. Kreiser és J. Immisch vizsgálta. Véleményük szerint már az absztrakció kialakulásának első lépéseinél figyelembe kell vennünk a gondolkodásnak ezt a viszonylagos önállóságát. Így például igaz ugyan, hogy a földmérés gyakorlata végső soron a matematikai és a geometriai ismeretek létrejöttének alapja, az absztrakciós folyamatot azonban egy már megszerzett tudás erősen közvetíti, ami viszont maga is módszertani eszközként és elméleti föltételként funkcionál. Ez a megfontolás bizonyos hasonlóságra utal, amely egyrészt a szerszámkészítés és az ezzel összekapcsolódó szellemi munka, valamint másrészt az absztrakciós folyamat között leírt összefüggésben áll. Amennyiben a munkaeszköz gondolati anticipációját az a termék közvetíti, amelynek elkészítéséhez a szerszámot föl fogják használni, valamint azok az ismeretek, amelyeket korábbi munkaműveletek során a természeti dolgok tulajdonságairól szereztek, úgy az elvonatkoztatás során is hasonló közvetítésnek kell lezajlania. Kreisernek és Immischnek az a véleménye, hogy az emberek az anticipált forma megnevezésére módszertani segédeszközként hasonlósági relációt teremtettek, amelynek segítségével lehetővé vált, hogy a munkatárgy megmunkálásához utasításokat adjanak. Mindenki szá-

mára elérhető, érzékileg észlelhető s nyelvileg már rögzített tárgyakból indultak ki. Így például a taszmániaiak mindent, aminek kör alakja volt, így nevezték: „mint a hold”.¹⁰ Különböző dolgoknak azt a tulajdonságát, hogy kör alakúak, így tehát elvonatkoztatják maguktól a dolgoktól, s a fogalomban absztrakcióként gondolatilag önállósítják.

Az alkotó szellemi munka csakis akkor válik lehetségessé, ha már egyszer kialakult az elvont gondolkodás képessége; mi több, már maga az absztrakció is a tudatnak ilyen alkotó jellegű aktivitása. Az anyagi folyamatok belsővé tétele most már olyan módon történik, hogy a tudat számára egy messze hatékonyabb gondolati munka válik lehetővé. Leontyev épp erre a tényállásra gondol, azt írva: „Interiorizációnak, mint ismeretes, azt az átmenetet nevezik, amelynek eredményeképpen a formájuk szerint külsődleges folyamatok, melyek megint csak külsődleges anyagi tárgyakon és anyagi tárgyakkal zajlanak, tudati folyamatokká változnak, miközben sajátos transzformációnak vetik őket alá: általánosítják, nyelvileg objektiválják, lerövidítik őket és – ami a legfontosabb – *túlmennek a külső tevékenység teljesítménylehetőségein*.”¹¹

Igaz ugyan, hogy az elvont gondolkodásra való átmenet révén bekövetkező elszakadás az empirikus valóságtól s a fogalmi gondolkodásnak a valósággal szemben érvényesülő viszonylagos önállósulása az illúzió, a valóság fantasztikus eltorzításának lehetőségét is magában rejt, egyúttal azonban ez az egyetlen út, hogy a dolgok belső összefüggéseibe, lényegükbe mélyebben behatoljunk. Egyik előadásában Werner Heisenberg az elvont gondolkodásnak éppen ezt a magasabb rendű teljesítőképességét jellemezte közelebbről, a tudományos elméleti munka szempontjából: „A fogalmak, amelyeket eleinte egyes tényállásokból és tapasztalati komplexumok alapján képeznek, önálló életre kelnek. Sokkalta gazdagabbnak és termékenyebbnek bizonyulnak, mint azt az ember az első pillanatban föltételezné. A későbbi fejlődés során önálló rendszerező erejükről tesznek tanúbizonyosságot, mivel alkalmat adnak új formák és fogalmak képzésére, ezek összefüggéséről ismereteket közvetítenek, s maguk is bizonyos értelemben igazolódnak, mikor az ember a jelenségek világát igyekszik megérteni.”¹² Valóban: a tudományos megismerés mai stádiumában mindinkább kirajzolódik egy olyan szituáció, melyben az elvonatkoztatás új formákat ölt magára; ezekben – mint például a matematikában – úgy látszik, mintha már nem lenne kapcsolat az empirikus valósággal. Néha az a benyomásunk, mintha a tudományos munka nem lenne egyéb „tisztá” fogalmakkal való műveletvégzésnél. Egyenesen paradoxonnak tűnik ezután, hogy épp az a tudomány teszi lehetővé a gyakorlatban a legnagyobb szerűbb teljesítményeket, amelynek fogalmi apparátusa ennyire eltávolodott az empirikus valóságtól. A világűrbe tett utazások épp annyira lehetetlenek lennének nélküle, mint mondjuk a korszerű, programozott vezérlésű szerszámgépek vagy az elektronikus számítógépek. Lenin ezért, aki ebben az összefüggésben mindenekelőtt a megismerés

¹⁰ Vö.: L. Kreiser/J. Immisch, „Bemerkungen zur Herausbildung der geometrischen Denkweise in der voreuklidischen Periode der Mathematik” (Megjegyzések a geometriai gondolkodásmód kialakulásáról a matematika Euklidészt megelőző korszakában). *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Ges.-Sprachw. Reihe XX* (1971). 6. old. Vö. még: Klaus Gößler/Martina Thom, *Die materielle Determiniertheit der Erkenntnis*. 134–135. o.

¹¹ A. M. Leontyev, „Das Problem der Tätigkeit in der Psychologie” (*A tevékenység problémája a lélektanban*). *Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*. Berlin 1973. 4. füzet, 425. o.

¹² Werner Heisenberg, „Die Abstraktion in der modernen Naturwissenschaft” (Az elvonatkoztatás a modern természettudományban). In: *Wissenschaft und Fortschritt*. Berlin 1964. 3. füzet. 100–101. o.

visszatükröző jellegét tartotta szem előtt, hangsúlyozza: „A gondolkodás, a konkrétól az elvonthoz emelkedve – ha *helyes* (. . .) – nem távolodik az igazságtól, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti *törvény* elvonatkoztatása, az *érték* elvonatkoztatása stb., egyszóval *minden* tudományos (helyes, komoly, nem sületlen) elvonatkoztatás mélyebben, hívebben, *teljesebben* tükrözi a természetet.”¹³ A természetnek ez a mélyebb és hívebb visszatükrözése, amelyet elvonatkoztatás révén érünk el, szintén szellemi munka eredménye. Az absztrakt nem elszigetelt, önállósult formában létezik a valóságban; a konkrét jelenségek sokaságából kell kioldani. A természet célszerű megváltoztatása sem különítheti el a dolgok lényegét (amit az elvonatkoztatás gondolatilag megragad), de a természettel való gyakorlati szembesülés a munkafolyamatban erre a gondolati munkára kényszeríti az embert s ennek szükséges alapját is alkotja. Mikor azonban az ember a fogalomban elvont alakban izolálja a dolgok lényegét, olyan gondolati munkát végez, amelyet a gyakorlatban, két kezével, nem tudna elvégezni.

A szerszámkészítés fejlődése s a különböző cél-eszköz-viszonylatok összefüggéseinek e folyamatban történő kibővülése más módon is hat az alkotó szellemi munkára. Bizonyos fokú visszahatás következik be, amely meghatározott munkaeszközökből indul ki, s maga is hozzájárul az eszközök további tökéletesítéséhez, vagy pedig arra készíti az embert, hogy teljesen más irányban új megoldások után kutasson. Bernal idéz egy ilyen példát. Utal az íj föltalálására, amely vadászati szerszámként született, s a korábbi szerszámokkal összehasonlítva lényegesen produktívabbá kellett tegye a vadászatot. Ugyanakkor kiindulópontul szolgált más egyéb irány számára is, amelyen elindulva az emberi gondolkodás tovább fejlődhetett.

Eltéktintve attól, hogy az íj esetében az egyik legelső, az ember által kialakított és használt gépről van szó (itt alkalmazta az ember először a tárolt mechanikai energiát, amelyet az íj lassú megfeszítésével gyűjtött össze, majd a nyíl kiengedésével gyorsan fölszabadított), a tudomány története szempontjából háromszorosan is érdekes: „A nyíl repülésének vizsgálata fejleszti a *dinamikát*. A nyílfűró, amely egy tűzifa vagy egy fűró forgatásával a kezek munkáját helyettesítette s az egyik kezét szabaddá tette, a folyamatos *forgómozgás* egyik korai példája. Az íj húrjának hangzása valószínűleg a húros hangszerek kiindulópontja volt, s ezzel hozzájárult a *zene* fejlődéséhez, csakúgy a művészetéhez, mint a tudományéhoz.”¹⁴

Az eddigi fejtegetések alapján világos, hogy az alkotó szellemi munka fejlődését csak a gyakorlati-tárgyi munkával összefüggésben lehet megérteni. Ezek egységben vannak, a munkafolyamat során átmennek egymásba, kölcsönösen föltételezik és áthatják egymást. Ugyanakkor azonban mégis két igen különböző mozzanatról van szó, mert az ember az őt körülvevő világot igazán megváltoztatni csak a gyakorlati tevékenység révén tudja. Azáltal, hogy céljainak megfelelően megváltoztatja, tevőlegesen, azaz valójában is elsajátítja. A világnak a tudatban bekövetkező gondolati megváltoztatása, a róla kialakított képzetek, nem kell hogy teljesen fedjék a valóságot. Illuzórikusak, fantasztikusak, utopisztikusak is lehetnek, ami meghatározott társadalmi föltételek mellett még elkerülhetetlen is. Már e két oldalnak ez a különbözősége is magába foglalja a kettő egymástól való elszakadásának

¹³ LÖM 29. köt., 138. o.

¹⁴ J. D. Bernal, *Die Wissenschaft in der Geschichte* (A tudomány a történelemben). Berlin 1967. 49. o.

lehetőségét, az emberek különböző csoportjai közötti fölosztásukat. A társadalomnak főként fizikai, ill. szellemi munkásokra történő fölosztása, amiben e lehetőség válik valóra, a társadalmi fejlődés és a munka ezzel összekapcsolódó termelékenységeinek meghatározott fokán azután szükségszerűen bekövetkezik. „A munka megosztása csak attól a pillanattól válik valóban megosztássá, amikor bekövetkezik az anyagi és szellemi munka megosztása. Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt képzelheti, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata, hogy *valóságosan* képzelhet valamit anélkül, hogy valami valóságot képviselne – ettől a pillanattól kezdve a tudatnak módjában áll, hogy emancipálja magát a világtól és áttérjen a ‚tisztá’ elmélet, teológia, filozófia, erkölcs stb. kialakítására.”¹⁵ Így jellemzi Marx és Engels ezt a társadalom szellemi életének története szempontjából rendkívül jelentős fordulatot. Az anyagi és a szellemi munka megosztásával összefonódó társadalmi folyamatok számunkra manapság azért különösen érdekesek, mert a fejlett szocialista társadalom további építése, valamint a kommunizmusba történő fokozatos átmenet föltételeinek ily módon megvalósuló lerakása épp e munkamegosztás végső megszüntetésével kapcsolódik össze. A munkamegosztás megszüntetése természetesen nem jelentheti azokhoz az eredeti föltételekhez való visszatérést, mikor még ez az egység megvolt.

Annak a sokévszázados társadalmi fejlődésnek az eredménye, amely a társadalomnak főként anyagi, ill. főként szellemi munkával foglalkozókra való fölosztásának körülményei között zajlott, e munkamegosztás megszüntetésének szükségszerű föltételeit alkotják. Dialektikus tagadása, amely az anyagi és a szellemi munkának emberek különböző csoportjai közötti fölosztásáról a társadalmi individuum tevékenységében megvalósuló egységükre történő átmenetben (tehát az ellentétére való átmenetben) következik be, mindannak megtartását is magába foglalja, ami fejlődésképes, s ami egyenesen ennek az átmenetnek az alapját képezi. Ide tartoznak a modern termelőerők, a tudomány, a művészet, a művelődés.

Ez a forradalmi átalakulás hosszú folyamat, tendenciáját azonban már a szocialista forradalom kezdetén föl lehet ismerni, s most, a fejlett szocialista társadalomban egyre világosabban kirajzolódik, s a mindennapi élet sokrétű jelenségeiben érvényesül. Így például az anyagi munkával foglalkozóknak az újtói mozgalomban való tömeges részvételében, a munka- és kutatói közösségekben kifejtett munkájukban, az egyéni alkotó tervek alapján végzett munkában, a társadalmi ügyek intézésében és tervezésében való részvétel különféle formáiban. Nem utolsósorban a tudománnyal való foglalkozás sokrétű formáiban és a művészi tevékenységben mutatkozik meg. Mindez elválaszthatatlan egységben van a politikai-hatalmi és a gazdasági tulajdonviszonyokkal, valamint a munka jellegével a szocialista társadalomban.

Az előző fejtegetésekből többek közt annak is világosan ki kellett tűnnie, hogy a szellemi és az anyagi munka elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. Az előbbi az utóbbi bázisán alakul ki és fejlődik. Mindig és minden körülmények között azonban az emberi tevékenység két különböző oldaláról van szó; mindkettőnek megvan a maga különös sajátossága, s egyik sem helyettesíthető a másikkal. Viszonyuk a dialektikus ellentmondás viszonya, amelyen belül kölcsönösen föltételezik és épp annyira kölcsönösen kizárják egymást, miközben csakis ebben az ellentmondásteljes egységben létezhetnek. Hogy

¹⁵ MEM., 3. köt., 34. o.

azonban ez az ellentmondás konkrét társadalmi tartalma s ennek megfelelő formái alapján milyen jelleget ölt, az attól függ, hogy a történelem folyamán hogyan alakul a társadalmi termelés mikéntje s ezzel összefüggésben, milyen jellege van a munkának, az anyagi munkának éppúgy, mint a szelleminek.¹⁶ Ha a társadalom szellemi életének dialektikájáról akarunk beszélni, ezt értelmesen csakis úgy tehetjük, hogy mindig szem előtt tartjuk ezt a nagyobb összefüggést.

Az eredeti, kezdeti termelési föltételek között ez az ellentmondás egy még teljesen kialakulatlan viszonyt takar. Amennyiben egyáltalán beszélhetünk már munkáról, az anyagi és a szellemi tevékenység egyetlen aktusban olvad össze. A differenciálódás csak akkor következik be, amikor fokozatosan áttérnek a szerszámkészítésre. Ez a differenciálódás a most már valóban fölismerhetővé váló szellemi munkában rajzolódik ki, amely világosan megkülönböztethető az anyagi munkától. Az eredetileg is meglévő ellentmondás ezen a fokon kezd kibontakozni, mindkét oldal még kibontatlan azonosságából a munka kezd kilépni. Ezt a fejlődési stádiumot el kell ahhoz érni, hogy e két oldal ellentmondása antagonisztikus jelleget öltön, ami az anyagi és a szellemi munka megosztásával ténylegesen is bekövetkezik; Marx és Engels a „Német ideológia” fönt idézett szövegrészében ezt tartotta szem előtt. Ez a megosztás azt jelentette, hogy az anyagi és a szellemi munkát elválasztották egymástól és az emberek különböző csoportjai között osztották szét. Az ilyen jellegű elválasztás a munka termelékenységének már olyan magas fokát föltételezi, amely megengedi, hogy többet termeljenek, mint amennyi az élet fönttartásához fötlenül szükséges. A társadalom egy részét ennek megfelelően föl lehet szabadítani az anyagi munka alól, s ezek kizárólag a szellemi munkának áldozhatják magukat. Mivel azonban nekik is meg kell élniök, vagyis szükségük van az anyagi munka termékeire, ki kell ezeket sajátítaniuk. A túlnyomórészt anyagi munkával foglalkozóknak szükségleteiken túl is tevékenykedniük kell ahhoz, hogy többletterméket állítsanak elő, amire azok létföntartásához van szükség, akik kizárólag vagy túlnyomóan szellemi munkával foglalkoznak.

Ez a munkamegosztás a társadalom mélyreható szociális differenciálódásával kapcsolódik össze, aminek a termelési eszközök magántulajdonának kialakulása az oka, következménye pedig, hogy a társadalom kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra tagolódik. A magántulajdon fejlődése a tőkés társadalomban éri el legkifejlettebb formáját. Itt két fő osztály áll egymással szemben, amelyek közül az egyik szinte valamennyi termelési eszközt a saját kezében összpontosítja (legalábbis valamennyi lényeges termelési eszközt), míg a másik kizárólag eleven munkavégző képességével rendelkezik. Az anyagi és a szellemi munka antagonizmusa itt a legvégsőbbig fokozódik, és ez föloldásra vár. Ez történik a szocialista forradalom folyamán és következtében, mert ez megszünteti a tőkés magántulajdont és szocialista tulajdonná alakítja át a termelési eszközöket.

Ennek az antagonizmusnak a megszüntetése azonban korántsem jelenti azt, hogy áthidaltuk volna az anyagi és a szellemi munka közötti ellentmondást. Ezt az ellentmondást véglegesen soha nem lehet megszüntetni, hacsak nem számoljuk föl magát a

¹⁶ A társadalmi fejlődés dialektikus ellentmondásainak ugyanarról a típusáról van szó, mint amilyenről a termelőerők és a termelési viszonyok vagy a termelés és a fogyasztás vonatkozásában találkozhatunk. Ezek a társadalom lényegi tulajdonságai. Megjelenési formáik azokkal a konkrét történelmi alakzatokkal együtt változnak, amelyeken a társadalom a maga fejlődése során keresztül megy. A társadalmi termeléshez, a társadalomnak ehhez az általában véve is elengedhetetlen létföltételéhez kapcsolódnak.

munkát, s vele együtt a társadalmat. Egészen más alakot ölt, levetkőzi antagonisztikus vonásait, amelyek az embernek ember általi kizsákmányolásán nyugvó társadalmi formációkban jellemezték, de természetesen a jövőben is a szellemi munka különbözni fog az anyagi munkától. Akkor is a munka összetartozó, ám mégis különböző oldalainak bizonyulnak, ha egy és ugyanaz az individuum végzi majd őket, vagyis ha ezeknek a tevékenységi formáknak az emberek különböző csoportjaira történő elosztása megszűnik. „Ahogyan a természet rendszerében fej és kéz összetartoznak, úgy egyesít a munkaforma a fej munkát és kézmunkát.”¹⁷ Annak útja s módja, hogy ez az egység hogyan valósul meg, a konkrét társadalmi viszonyoktól függ. Ezért hangsúlyozta nyomatékosan Marx, hogy konkrétan, történetileg kell elemezni az anyagi termelés formáit, ha meg akarjuk érteni a nekik megfelelő szellemi termelést. „Ha magát az anyagi termelést nem sajátos történelmi formájában fogjuk meg, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását.”¹⁸ Ha saját fejlődésében akarjuk megragadni a szocialista társadalom szellemi termelését, szellemi életét, akkor ezt csakis az anyagi termelésnek a szocializmusra jellemző sajátos történelmi formájának vizsgálatával szoros összefüggésben tehetjük meg. Ide tartozik e termelési forma történelmi létrejövésének elemzése, amely a tőkés termelési mód meghaladásaként születik. Ez az elemzés meg fogja mutatni, hogy az anyagi és a szellemi munka ellentmondása itt még semmiképp sem szűnt meg, hogy ez az ellentmondás teljesen kibontakozik, s természetesen igen hosszadalmas folyamat, melynek jelenleg a kellős közepén vagyunk.

Az ellentmondásnak ez a kifejtett formája magának a munkának a sajátja, amely az *egyén önmegvalósításává* vált, vagyis „egszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg”.¹⁹ Marx szerint az anyagi termelésben az ilyen jellegű munkának két lényeges előfeltétele van. Társadalmi jellegének fejlettnak kell lennie s az uralkodó termelési viszonyok (tulajdonviszonyok) el kell hogy ismerjék, ugyanakkor tudományos jelleggel kell bírnia.²⁰ Az egyén önmegvalósítása, vagyis a dolgozó ember mindenoldalú fejlődése olyan tevékenység formájában mutatkozik meg, amelynek társadalmi jellege az egyes embert csakis a közösségben, más emberekkel együttműködve hagyja tevékenykedni, egyúttal azonban úgy, hogy eközben valamennyi képességét és hajlamát kifejleszti. Az is hozzátartozik ehhez, természetesen, hogy nemcsak anyagi munkát végez, hanem egyszersmind, az előbbtől elválaszthatatlanul, szellemileg is tevékenykedik. Továbbá a munka termelékenysége elég nagy lesz ahhoz, hogy valamennyi dolgozónak elegendő szabadideje legyen hajlamai kibontakoztatására, ami a közvetlen termelési tevékenység során lehetetlen. „Minden egyénnek elegendő szabadidőt . . . (fog) biztosítani, hogy mindaz, ami a történelmileg öröklött műveltségéből – tudományból, művészetből, érintkezési formákból stb. – valóban méltó a fennmaradásra, ne csak fennmaradjon, hanem az uralkodó osztály monopóliuma helyett az egész társadalom közkincsévé váljék és továbbfejlődjék.”²¹

¹⁷ MEM., 23. köt., 473. o.

¹⁸ Értéktöbblet-elméletek I., MEM 26/I, Budapest 1976, 249. o.

¹⁹ MEM., 46/II. Budapest, 1972. 86. o.

²⁰ Vö. uo.

²¹ MEM., 18. köt., 208. o.

IGAZSÁGOSSÁG – JOGFILOZÓFIAI KATEGÓRIA?

HERMANN KLENNER

Ez a kérdés mintha nem is lenne kérdés.

Vajon a hagyományos jogfilozófiának nem az „igazságosság” volt fundamentális kategóriája (miként az ismeretelméletnek az „igazság”, az esztétikának pedig a „szépesség”), s vajon Marx – ezzel szembehelyezkedve – nem üres szóbeszédként söpörte le a tudomány asztaláról? Bárhogyan álljon is a dolog, a fölvetett probléma mindenesetre álproblémának látszik. Mielőtt azonban – kissé elsietve a dolgot, mint ezt később majd látni fogjuk – levonnánk a következtetéseket ebből az alternatívából, annak érdekében, hogy tisztán lássunk előre, először hátrafelé kellene egy pillantást vetnünk.¹

1

Valami azért igazságos, mert jogos, vagy azért jogos, mert igazságos? A Marx előtti filozófia az igazságosság problémáját ilyen jellegű eldöntendő kérdések irányában élezte ki. A pozitivisták az igazságosságot tendenciózusan a joggal azonosították, a természetjog hívei viszont a jogot azonosították tendenciózusan az igazságossággal. Ha még azokat is ideszámítjuk, akik bevallják,² hogy fogalmuk sincs arról, mi az igazságosság, tulajdonképpen teljes szélességében körül is írtuk már a képviselt álláspontokat. Nos, a mi érvelésünk szempontjából sem az agnosztikusoknak, sem azoknak nincsen termékeny jelentőségük, akik az igazságosságot a törvényességgel azonosítják (mint például Xenophon: „Emlékezések Szokratészra”, 4. könyv, 4. fejezet), vagyis tehát, hogy a jelenkor egy hírhedt kifejezésével éljünk, a law and order automatikus következményévé degradálják. Azoknak az idevágó fejtegetései sem túlságosan gyümölcsözőek (legalábbis itt

¹ Vö.: Szabó: *Les fondements de la théorie du droit* (A jogelmélet alapjai). Budapest 1973., 156. o.; Peska V.: *Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie* (A modern jogfilozófia problémái). Budapest 1974., 129. old.; Peteri Z., „Die Kategorie des Wertes und das sozialistische Recht” (Az érték kategória és a szocialista jog), *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Jena*, 1966., 427. o.; Samu M.: *A hatalom és az állam*. Budapest 1977., 299. o.; Szotáczy M.: *A jog lényege*. Budapest 1970., 231. o. – Az itt említett magyar elvtársaimnak ajánlom hálás köszönettel az igazságosságról írott kísérletemet.

² H. Kelsen: *Essays in Legal and Moral Philosophy*. Dordrecht/Boston 1973., 24. o. „I do not know and cannot say what justice is” (Nem tudom és nem is tudom megmondani, mi az igazságosság); hasonlóan már 1933-ban az ideológiakritikáról írott dolgozataiban. – Vö.: Klenner: *Rechtsphilosophie in der Krise* (A jogfilozófia válsága). Berlin 1976., 44. o.

nem azok), akik az igazságosságot pusztán üres formulaként intézik el,³ vagy pedig magának a jognak formális attribútumaiban találják meg, tegyük föl, egy normatív rendszer azon sajátosságában, hogy az konzisztens döntéseket tesz lehetővé.⁴

Itt inkább a jelentésskálának a másik oldalán elhelyezkedő fölfogásokat szeretnénk megszólaltatni, azokat tehát, amelyek az igazságosságot nem a pozitív jogban keresik, hanem megfordítva, a jogot egy transzpozitív szférában keresendő jelenség felé terelik, amelyet a törvényesség igazolására (vagy kétségbevonására) idéznek meg. Hogy már jó előre érzékeltessük: nem holmi definíciós problémáról van itt szó, amelyet így vagy úgy, de meg lehet oldani, hanem társadalmi problémákról, gyakran ráadásul egészen élesen jelentkező társadalmi problémákról. Ennek érdekében hadd idézzünk egy par excellence válságkorban élő gondolkodót, Blaise Pascalt. „Pensées” című művében (I. 9; 10–11) olvashatjuk: „Veszélyes dolog azzal hitegetni a népet, hogy a törvények nem igazságosak, mert a nép csakis azért engedelmeskedik nekik, mert igazságosnak tartja őket. Ezért hát azt kell mondanunk neki, hogy engedelmeskednie kell, hiszen a törvények törvények, ahogyan a felsőbbbségnek is engedelmeskedni kell, nem azért, mert igazságos, hanem azért, mert felsőbbbség. Jó lenne, ha azért engedelmeskednének a törvényeknek, mert törvények, s ha a nép fölfogná, hogy éppen ez az, ami igazságossá teszi őket. Ha igazságosságukat valami mástól tesszük függővé, könnyen kételkedhetnek bennük, s ez oda vezet, hogy a nép közt elharapózik a forradalom.”

S valóban, épp a polgári forradalmárok voltak azok, akik a pápa megkerülésével a felsőbbbség ellenében az égre, a pozitív jog ellenében az igazságosságra apelláltak, mikor arról volt szó, hogy súlyos cselekedeteiket igazolják. Robespierre a forradalom általános célját, amiért síkraszállt, ebben az egyetlen szóban: Igazságosság! jelölte meg (a Konventben elmondott beszéde 1794. május 7-én), és még Martin Luther King is arra hivatkozva tagadja a faji megkülönböztetést szolgáló amerikai törvények jogjellegét, hogy az igazságtalan törvény egyáltalán nem törvény.⁵ A maga igazolására a fekete polgárjogi harcos Ágostonra hivatkozik, aki valóban azt mondta (*De civitate Dei*; 19, 21.), hogy azoknak a törvényeknek, amelyek nem de iustitiae fonte származnak, nem kell engedelmeskednünk.

Ennek alapján azonban már észrevehetjük, hogy az igazságosság témájának feszítőerejét nem lehet politikailag egyértelműen behatárolni. A mindenkor érvényben lévő jogrend baloldali bírálói csakúgy, mint jobboldali kritikusai, reformerek csakúgy, mint restaurátorok, forradalmárok csakúgy, mint ellenforradalmárok mindig az igazságosságra hivatkoztak mint valami legfelsőbb fórumra progresszív, ill. reakciós cselekedeteik igazo-

³ Vö.: A. Ross: *On Law and Justice* (A törvényről és az igazságosságról). London 1958., 269. o. – Az igazságosságról alkotott elképzelések születésének materialista magyarázata található: P. Lafargue: *Vom Ursprung der Ideen* (Az eszmék eredetéről). Dresden 1970., 24. o. és köv.

⁴ N. Luhmann („Gerechtigkeit in den Rechtssystemen der modernen Gesellschaft” [igazságosság a modern társadalom jogrendszereiben], *Rechtstheorie*, 1973., 142. o.) az igazságosságot „a jogrendszer adekvát komplexitásaként” határozza meg, ahol is egy jogrendszer komplexitása akkor adekvát, „ha és amennyiben még összeegyeztethető a rendszerben a konzisztens döntéssel”. Vö. még Luhmann válsázát (uo., 1974., 201. o.) R. Dreier bírálata (uo., 189. o.).

⁵ M. L. King: *Freiheit* (Szabadság). Kassel 1964., 190. o. *A Warum wir nicht warten können* (Miért nem tudunk várni) című könyvében (Berlin 1967., 26. o.) King a feketék erőszak nélküli közvetlen akcióját az igazságosság utáni kiáltásukra adott morális válaszként jellemzi.

lásoképpen. Mivel minden forradalom célja úgymond az, hogy kiterjessze az igazságosságot, újabbra még ezt a következtetést is levonták: az igazságosság problémáival való tudományos és filozófiai foglalkozás nélkül ma már egyetlen forradalmár sem őrizheti meg jó lelkiismeretét.⁶ Ki alkotta azonban meg az igazságosságot, amelyről egy kínai közmondás azt állítja, hogy az az egyetlen érme, amelyet mindenütt elfogadnak? Mi határozza meg szubsztanciális vagy funkcionális értékét? Vajon *minden* jogot viszonylagossá tesz, föllazít, szétzülleszt, vajon az igazságosság mindig a holnap törvényessége, s annak, aki szolgálni akarja, mindig föl kell készülnie rá, hogy a győzők palotájából a legyőzöttek kunyhójába kell menekülnie? De vajon a fegyelem megerősítőjeként, mint valami tömjén, nem szolgálta-e a korbácsot is? Vagy talán tartalmatlan, ám mégis hatékony jelszó, amelyik soha nem kopik annyira el, hogy a következő társadalmi mozgalom, haladjon akár jobbra, akár balra, föl ne tudná használni?

Biztos, hogy az igazságosság fogalmának többértékűsége, etikai formájának univerzalizmusa hozzájárult ahhoz, hogy könnyen gyanúba keveredjen⁷ azok szemében, akik a racionalitás igényével küzdenek, vagy hogy akár teljesen értelmetlennek tűnjön.⁸ Azt is föltételezték, hogy ott, ahol kiváltképp földicsérik az igazságosságot, különösen nehéz gyakorolni vagy élvezni. A Marxot megelőző jogfilozófiák intellektuális erőfeszítéseinek jelentős része azonban az igazságosság kritériumainak volt szentelve, amiért is a jogfilozófiát találóan azonosították az igazságosságról szóló tannal. A legismertebb kísérlet minden bizonnyal az volt, hogy az igazságosságot olyan elvként határozzák meg, amely *mindenkinek megadja a magáét*. Platontól (*Az állam*, 332. St) kezdve, Cicerón (*De legibus*; 1, 6, 19), Ulpianuson (*Digesten*; 1, 1, 10), Aquinói Tamáson (*Summa theologica*; 2, 2, 57, 1), Hobbeson (*Leviathan*; 15. fejezet) keresztül egészen a jelenkorig⁹ a *sum cuique* formula sokak számára az igazságosság meghatározásának kiindulópontját vagy egyenesen végpontját jelenti. Azt a tényt, hogy így ragyogó lehetőség teremtdött mindannak, mint valami igazságos dolognak az igazolására, amit egy adott korban az uralkodó elképzelés az egyén jogának tekintett, nem tagadhatjuk, ez azonban mégsem *tartalmi* kritériuma valójában az igazságosságnak, mint ezt már Arisztotelész is kimutatta (*Nikomachoszi etika*; 1131a). Egyáltalán nem mondja ugyanis meg, *minek alapján* illeti meg az egyes embert az, ami megilleti, társadalmi helyzete, munkateljesítménye, vallási hovatartozása, állampolgársága, jövedelme, adófizetése, rászorultsága vagy bőrének színe alapján? Találóan jegyezték meg,¹⁰ hogy ez a csatakiáltás: „Egyenlőséget az egyenlőknek, egyenlőtlenséget az

⁶ I. Tammelo, „Gerechtigkeit und Revolution” (Igazságosság és forradalom). A *Rechtswissenschaft und Arbeiterbewegung* (Rabofsky-Festschrift) c. kötetben [Jogtudomány és munkásmozgalom (Rabofsky ünnepi kiadvány)]. Köln 1976., 68. o.

⁷ Erről már szépírói körökben is beszéltek. Vö.: Dürrenmatt: *Monsterrrede über Gerechtigkeit und Recht* (Hegyibeszéd az igazságosságról és a jogról). Zürich 1969., 18. o. Vö. még: Paschukani: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus* (A jog általános tana és a marxizmus). Wien 1929., 143. o.

⁸ V. Lundstedt: „Law and Justice” (Jog és igazságosság). A Sayre által szerkesztett *Interpretations of Modern Legal Philosophies* (A modern jogfilozófiák értelmezései) c. kötetben, New York 1947., 450. o.

⁹ Vö.: pl. H. Coing: *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (A jogfilozófia alapvonásai). Berlin–West 1969., 192. o.; J. Messner: *Das Naturrecht* (A természetjog). Innsbruck/Wien/München 1966., 421. o.; A. Troller: *Grundriß einer selbstverständlichen juristischen Methode und Rechtsphilosophie* (Egy magától értetődő jogi módszer és jogfilozófia alapvonásai). Basel 1975., 107. o.; A. Kaufmann: *Einführung in Rechtsphilosophie* (Bevezetés a jogfilozófiába). Heidelberg 1977., 285. o.

¹⁰ E. Bodenheimer: *Law and Society* (Jog és társadalom). New York 1973., 131. o.

egyenlőtleneknek!”, éppúgy szolgálni tudja a rasszistákat, mint a fajelmélet ellen küzdőket. Hogy az emberek egyenértékűségének képzete nem időtlen gondolat, hanem a munkatermékek áruformáját tükrözi vissza, épp elégszer bebizonyították már. S mikor a náciak a buchenwaldi koncentrációs tábor kapuja fölé kiakasztották ezt a jelszót: „Mindenkinek a magáét!”, nem kellett ezzel sem Platónt, sem Tamást persziflálniok.

Az igazságosság elvének állítólagos örökérvényűségéért, időtől és tértől való függetlenségéért sokértelműségével kellett fizetni, amely az ellentétes tartalmat is játszi könnyedséggel képes magába integrálni. Arisztotelész, aki az igazságosságnak Hegel előtt kétségtelenül a legzsensziálisabb elemzője volt, igazságosnak tartotta, hogy a rabszolgák rabszolgák (*Politika*; 1255a), a nőket pedig csak akkor tartotta kormányzásra és vezető szerepre alkalmasnak, ha természetellenes hajlamokkal rendelkeztek (ugyanott; 1259b); Hobbes ellenben, nyomatékosan bírálva Arisztotelész következtetlenségét, miszerint az egyenlőségre törekvő igazságosságot a szerződés alapját képező tárgyak értékének gazdasági egyenlőségében látta, míg a fölosztásra törekvő igazságosságot a szerződő felek erkölcsi érdemeinek egyenlőségében, leplezetlenül levonta a következtetéseket abból a tényből, hogy a maga korában, az ő országában az embereknek egymáshoz való viszonya árutulajdonosok egymáshoz való viszonyaként vált uralkodóvá, s ezért teljesen jogosnak és törvényesnek tartotta, hogy valaki drágábban adjon el valamit, mint amennyiért vette, s hogy többet szerezzen magának, mint amennyit megérdemelt (*De cive*; 3/6).

Az igazságosság tudatosan formális fölfogásával nyomatékosan szembehelyezkedve, amely kizárólag a mérték egységéhez ragaszkodik – legyen a mérték akármi, az alázat, a bátorság, a koponyahossz vagy a hajszín árnyalata¹¹ –, de ugyanakkor elutasítva a pozitivisták azon hírhedt föltételezését is, hogy minden létező törvény és bírósági ítélet maga a térben és időben létező igazságosság, az utóbbi években John Rawls az igazságosságnak szándéka szerint tartalmi elméletét hirdette meg, amely történelem fölötti érvényességre tart igényt. Ha azonban a Rawls szerint örökérvényű igazságossági elveket¹² evilági magjukig szétboncoljuk, nyomban kiderül, hogy sem többről, sem kevesebbről nincs bennük szó, mint a tőkés társadalmi rendben amúgy is meglévő politikai, gazdasági és ideológiai struktúra hiú fölcicomázásáról, vagyis a status quo idealizálásáról.¹³ Mert hiszen, ha a társadalom alapvető szerkezetéhez, amelyet állítólag soha, semmilyen körülmények között nem lehet megérinteni („not subject to political bargaining or to the calculus of social interests”), a gondolati és a lelkiismereti szabadság mellett a magántulajdon és a piaci konkurrencia is hozzátartozik, ha a szabadok politikai szabadságát csak magának a szabadságnak, nem pedig a gazdasági egyenlőségnek érdekében lehet korlátozni, akkor az efféle igazságosság-fölfogás valóban a meglévő osztálytársadalom tökéletesítését tűzi ki célul, s benne az érdekeket tökéletesen homogénnek föltételezi, a forradalmi változások szükségletét pedig nem veszi tudomásul.

Az igazságosság Marx előtti koncepcióiban tehát korántsem tautologikus fogalmakkal való játszadozásról, olyan szókapcsolatokról van szó, amelyeket semmiféle tartalom nem

¹¹ Így pl.: A. Emge: *Einführung in die Rechtsphilosophie* (Bevezetés a jogfilozófiába). Frankfurt am Main/Wien 1955., 175. o.

¹² Vö.: J. Rawls: *A Theory of Justice* (Az igazságosság egy elmélete). London/Oxford/New York 1976., 60., 302., 4. és 7. o.

¹³ Ezt vitatja: R. Dworkin: *Taking Rights Seriously* (Komolyan véve a jogot). Cambridge (Mass.): 1977., 182. o.

terhel le, ezzel szemben képesek bármilyen tetszőleges tartalmat magukba fogadni. Sokkal inkább osztályérdekeket tükröznek, ám ezt elleplezésük formájában teszik.

Ez az utóbbi tény a magyarázata annak is, hogy a jelenkor polgári jogfilozófiájának nincs talán még egy olyan területe, ahol a szerzők annyira szükségét éreznék a mélyreható bizonyításnak, mint az igazságosság kérdése. A filozófiai kérdésföltevéstől sehonnan nem vezet ennyire rövid út a vallási válaszhoz, a tudástól a hithez, a racionalizmustól az irracionálizmushoz, a megismeréstől az *ignoramus et ignorabimus* jelszavához, mint itt. Amennyiben a jog *igazságának* kérdését (vagy egy meghatározott jogszabályét) még így vagy úgy át lehetett fordítani a jog *helyességének* kérdésébe, abban az értelemben, hogy a jog alkalmas-e meghatározott célokra,¹⁴ úgy az igazságosság értékének igazságra vagy bizonyíthatóságára vonatkozó kérdést a legmegrögzöttebb racionalisták is rendszerint efféle válaszokkal illetik: Hogy valami igazságos-e, azt éppolyan kevésbé lehet bebizonyítani, mint egy gótikus dóm szépségét;¹⁵ a jogásznak az objektív szellem hangját kell fürkésznie;¹⁶ az igazságosság önkényesen választott értékeken nyugszik;¹⁷ az igazságosság valamennyi fölfogását egyaránt értékelés kiindulópontjává tehetjük, tartalmának tudományos megalapozása vagy bírálata azonban lehetetlen, a verifikáció itt épp annyira lehetetlen, mint a falszifikáció; mivel az igazságosság *abszolút* érték, nem lehet sem elemezni, sem meghatározni, intuitív biztonsággal azonban szemlélhetjük, mivel a belső bizonyosság érzését közvetíti.

Könnyű belátni, hogy ettől a nyíltan bevallott tanácstalanságtól, vagyis, hogy miképp lehetne tudományos eszközökkel eljutni a jog alapkérdéseinek igazságaihoz,¹⁸ nincs messze az a fölfogás, amely szembehelyezi egymással a jogot és az igazságosságot — „Ki normát vet, igazságosságot nem arathat”, így hangzik egy híressé vált mondás¹⁹ —, de ugyanilyen könnyű nyíltan az isteni teremtésben gyökerező igazságossághoz odafordulni, amely a lelkiismeret magányában tárulkodik föl az ember előtt (vagy még ott sem). Isten igazságosságáról, minden földi gondolatot és tettet összekapcsoló szent elvről, kerteles nélkül kinyilatkoztaták,²⁰ hogy ez az, aminek révén minden ember megkapja a maga

¹⁴ Vö.: R. Jhering: *Der Zweck im Recht* (A cél a jogban). 1. köt., Leipzig 1884., 437. o.

¹⁵ Így pl.: E. Ehrlich: *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (A jogszociológia alapvetése). Berlin (West) 1967., 163. o.

¹⁶ Így pl.: K. Engisch: *Einführung in das juristische Denken* (Bevezetés a jogi gondolkodásba). Stuttgart 1976., 193. o.; Engisch: *Auf der Suche nach der Gerechtigkeit* (Keressük az igazságosságot). München 1971., 178. o.

¹⁷ Így pl.: Ch. Perelman: *Justice et Raison* (Igazságosság és ész). Bruxelles 1963., 80. o.; később Perelman relativizálta ezt az álláspontot (*Über die Gerechtigkeit* [Az igazságosságról]. München 1967., 149. o. és köv.).

¹⁸ Így pl.: E. Fechner: „Wahrheit und Recht” (Igazság és jog), a K. Ulmer által szerkesztett *Die Wissenschaften und die Wahrheit* (A tudományok és az igazság) c. kötetben, Stuttgart 1966., 125. o.

¹⁹ M. E. Mayer: *Rechtsphilosophie* (Jogfilozófia). Berlin 1926., 82. o. — Egészen az anarchizmusig egyébként H. Miller gondolta végig: *Tropic of Capricorn*. London 1970., 208. o. „It is the just who are committing the crimes against man, the just who are the real monsters.”

²⁰ L. Legaz y Lacambra: *Rechtsphilosophie* (Jogfilozófia). Neuwied 1965., 319. o. — W. Fikentscher: *Methoden des Rechts* (A jog módszerei). 4. köt., Tübingen 1977., 405. o., a szerző mindenkit, aki a jog kérdésében nem vallási kérdést lát, intellektuálisan tisztességtelennek minősített. El fogjuk tudni viselni.

jutalmát és büntetését; semmi meglepetés nem lehetséges, a múltat a legapróbb részletekig ismerjük, sőt: „Nincs jövő, ami ránk vár!” – Ezzel azonban már az igazságosság tudományos megvitatásának értelmét is kétségbe vonták. Földünkön még a legbölcsebb igazság is balgaság Isten szemében.

2

Mielőtt egy harmadik részben kifejténém, mennyire lehetséges és – mint majd bizonyítani remélem – mennyire szükséges a marxista–leninista jogfilozófiában is az „igazságosság” kategóriája, szükségesnek látom, hogy idézzem Marx és Engels idevágó legfontosabb elemzéseit. Erre már csak azért is szükség van, mert a tudományos irodalomban ezzel a témával kapcsolatban a legellentétesebb nézetek forognak közkézen, az egyik tarthatatlanabb, mint a másik. Egyfelől azt állítják, hogy Marx soha nem beszélt igazságosságról,²¹ másfelől meg azt, hogy Marx az igazságosság abszolút fogalmából indult ki.²² Ha előítételektől mentesen vizsgáljuk, hogyan is használta Marx és Engels az „igazságosság” szót, egészen más képet kapunk.

a) Mindenekelőtt Marx és Engels tagadja egy olyan örök igazságosság létezését, amely a priori adott, amely valamennyi ember felfogásmódját eleve, minden időben és minden helyzetben formálja (vagy kellene hogy formálja). A történelem általuk képviselt dialektikus fölfogásának mélységesen ellentmond az az elképzelés, hogy a jog változó valóságfeltételeinek ilyen vagy olyan, de változatlan elvekkel való találkozásából születik a mindenkori, térhez és időhöz kötött igazságosság.²³ Tarthatatlan lenne azonban számukra egy olyan vallásos színezetű teleológia is, amelyre valamely modern szerzőnek a jog és az igazságosság társadalmi dimenzióiról írott vaskos kötete kifut, ha ezzel végződné: az embereknek bátran meg kell valósítaniok azt a jóslatot, hogy az emberiség megváltásának napján az igazságosság – bármi legyen is jelentése – még a sivatagban is uralkodni fog!²⁴ Marx és Engels számára ugyanis az ősközösségi társadalomról az osztálytársadalomra történő átmenet nem az ember paradicsomból való kiűzetésének valami laicisztikus változata volt, s a kommunista társadalmi formáció sem jelenti a paradicsomba való visszatérés ateista változatát. Különösen a Proudhonnal folytatott vitában vetette latba Marx és Engels iróniája valamennyi regiszterét és ad absurdum vitte valamennyi ideális kategória örökkévalóságának feltételezését. Csak a rendszerfabrikálással foglalatoskodó fafejek, akik nincsenek tekintettel a piszkos anyagi tényekre, csakis ők fecseghetnek még

²¹ Így pl.: A. Arndt, a *Politischer Club* 1959-ben, Göttingen 1960., 37. o. – Vö. még: E. Zyro: *Der Gerechtigkeitsbegriff bei Karl Marx* (Az igazságosság fogalma Marx Károlynál). Warszawa 1966. (lengyelül)

²² R. Dahrendorf: *Marx in Perspektive. Die Idee des Gerechten im Denken von Karl Marx* (Marx perspektivikusan. Az igazságosság fogalma Marx Károly gondolkodásában). Hannover 1952. (1971-ben színtén), 73. o. Hasonlóan: H. Barth: *Wahrheit und Ideologie* (Igazság és ideológia). Zürich 1945., 162. o., valamint C. Friedrich: *Die Philosophie des Rechts* (Jogfilozófia). Berlin (West) 1955., 93. o.

²³ De: F. Wieacker: *Industriegesellschaft und Privatrechtsordnung* (Ipari társadalom és magánjogrend). Frankfurt am Main 1974., 9. o.

²⁴ De: J. Stone: *Lehrbuch der Rechtssoziologie* (A jogszociológia tankönyve). 3. köt., Freiburg 1976., 340. és 337. o.

ma is az igazságosság egyetemes elvéről, mint valami eredeti szándékról, misztikus tendenciáról, a gondviselés céljáról, a sors örökérvényű kinyilatkoztatásáról; ennyiben tehát az „örök igazságosság” üres szócséplés.

b) Amennyire kevésbé hajlandó Marx és Engels egy téren és időn kívül létező, történelem- és társadalomfölötti, transzperszonális és transzcendentális, vagyis abszolút igazságosság létét elismerni – a bizonyítás terhét azoknak kell viselniök, akik kitalálták és hisznek benne –, mégis elismerik az igazságosság-eszmék történelmi (tehát mulandó) elkerülhetetlenségét, a morális igazságosságnak egy fajtáját, sőt, fölfedték földi magvát, anyagi alapját, osztályjellegét. Mert ahogyan az emberek a termelőerők fejlődési szintjének megfelelően termelik anyagi természetű társadalmi kapcsolataikat, ugyanúgy termelik a gondolatokat, a kategóriákat, vagyis éppen ezeknek a társadalmi kapcsolatoknak elvont, gondolati kifejeződéseit. Így tehát az igazságosság mint a jog tulajdonsága; és az igazságosság mint a jogról alkotott ideológia két teljesen különböző dolog! Míg Marx és Engels az örök igazságosságnak, valamennyi jog esszenciális elemének létét találóan tagadták, az igazságosság különböző, sőt, ellentétes elveinek meglétét és hatékonyságát nemcsak hogy nem tagadták, de egyenesen bebizonyították, hogy azok meghatározott társadalmi viszonyok szükségszerű visszatükröződései. Ebben az értelemben „az igazságosság . . . mindig csak ideologizált, eszményített kifejezése a fennálló gazdasági viszonyoknak, hol a konzervatív, hol a forradalmi oldalukról nézve”. (MEM 18, 262. o.) Mivel az „ideologizált” kifejezést itt „hamis tudat” értelmében használják, világos, hogy az ily módon megfogalmazott „szocialista” igazságosságfogalom a legjobb esetben is csak a szocializmus tudomány előtti szakaszában foglalhatja el az őt megillető helyet, mint ahogyan Marx és Engels, másfelől, elutasították, hogy a proletariátus világtörténelmi szerepét az abszolút ésszel, az abszolút igazsággal, az abszolút igazságossággal támasszák alá: kezdettől fogva dörgedelmeket szórtak azok felé, akik azt színlelték, hogy az igazi szükségletek helyett az igazság szükségletét, a proletariátus érdekei helyett általában véve az emberek érdekeit képviselik.

c) Mivel Marx és Engels a maguk társadalomelméletét nem az emberiség igazságosságából vezették le, hanem a munkásosztály érdekeiből, azt is elutasították, hogy kommunisztikus követeléseiket valamilyen erkölcsi vagy igazságosságérzetből eredeztessék, a tőkés termelési módnak objektív szükségszerűséggel, szemünk láttára bekövetkező összeomlása helyett. Első pillantásra paradox módon még föl is mentették a tőkést, hogy „teljes joggal” tart igényt a profitra, azaz anélkül, hogy megsértené az árucserének megfelelő jogot. (MEM 19, 323. o.) Ezért javasolták azt is, hogy az angol munkásmozgalom éveken keresztül bevett választási jelszavát: „Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért”, helyettesítsék mással, mert, mivel a társadalmi igazságosságot nem a morál, hanem a politikai gazdaságtan tudománya dönti el, ez az igazságosság a termelő középtulajdonosok oldalán áll, míg a bér munkás számára a legigazságosabb munkabér, épp e körülmények között, egyjelentésű a munkás által megtermelt termék legeslegigazságosabb elosztásával. (MEM 19, 285–290. o.) „Természetes igazságosságról beszélni itt – ostobaság. A termelés szereplői között végbemenő ügyletek igazságossága azon alapul, hogy ez ügyletek természetes következményként a termelési viszonyokból erednek. Azok a jogi formák, amelyekben e gazdasági ügyletek, mint a résztvevők akarati cselekményei, mint közös akaratuk megnyilvánulásai és mint az egyes féllel szemben államilag kényszerrel érvényesíthető szerződések jelennek meg, mint pusztá formák magát ezt a tartalmat nem

határozhatják meg. Csak kifejezik. Ez a tartalom igazságos, ha megfelel a termelési módnak, ha adekvát vele. Igazságtalan, ha ellentmond neki. A rabszolgaság a tőkés termelési mód bázisán igazságtalan; ugyancsak igazságtalan az áru minőségével kapcsolatos csalás.” (MEM. 25. köt., 320–321. old.)

Marx és Engels megkülönböztetik tehát azt, ami a törvény szerint igazságos, a jogi igazságosságot, attól, ami társadalmilag igazságos, vagyis a szociális igazságosságtól. Igazságosságon ebben a társadalmi (=gazdasági) értelemben valamely meghatározott termelési mód következményeit értik a társadalmi jelenségek vonatkozásában. A termelési eszközök magántulajdonából törvényszerűen következik az embernek ember általi kizsákmányolása, amely így az újkorban a kapitalizmus igazságosságához tartozik. Azzal a provokatív megjegyzésével, hogy a mai termelési mód alapján a munka termékeinek a kapitalizmusban szokásos elosztása az egyetlen „igazságos” elosztási mód, Marx egyszer s mindenkorra keresztülhúzza azok számítását, akik hozzászórtak, hogy világunk valóságos ellentmondásait morális szószokkal leöntve tegyék élvezhetőbbé. (MEM. 19, 16. o.) – Marx egyébként megjegyezte, hogy a munkabért a szocializmusban sem az igazságosság, hanem a gazdasági szükségszerűség, sőt, bizonyos fokig a valószínűségszámítás alapján lehet kikalkulálni. (MEM 19, 18. o.)

d/ Marx és Engels azonban nem elégedtek meg azzal, hogy a jogász értelemben vett jogot, akárcsak egy társadalom elosztási viszonyait kizárólag az uralkodó termelési viszonyokkal való megegyezésük alapján ítélik (társadalmilag) igazságosnak. Ha ez így lenne, nem lettek volna forradalmárok, hanem alkalmazkodást hirdető pozitivisták; ebben az esetben számukra a legfőbb mérce koruk uralkodó tőkés termelési módja kellett volna legyen. Engels Frigyes, aki a gazdasági viszonyokról írott tudományos értekezésekben az igazságosságot mint érvet kizárta, mert csak zavart kelt, nemcsak hogy nem kifogásolta, ha a mindennapi élet egyszerű viszonyainak megítélésébe olyan kifejezéseket vonunk be, mint jogos, nem jogos, igazságosság, jogi érzék (MEM 18, 263. o.), de egyenesen mögöttes értelmet fedezett föl bennük: ha pl. azt mondjuk, hogy nem igazságos, nem erkölcsös, nem szabadna megtörténnie, hogy a kapitalizmusban a munkások az általuk termelt javaknak csak ennyire kicsiny hányadát kapják meg, akkor ehhez a politikai gazdaságtannak semmi köze sincsen; ami azonban a gazdaságtan szempontjából formailag hamis, világtörténelmileg még helyes lehet; ha a morális tudat valamely gazdasági tény igazságtalannak nevez, akkor ez annak bizonyítéka, hogy az adott tény túlélte önmagát, hogy más gazdasági tények jelentkeztek, amelyek az előbbi tarthatatlanná tették. Engels tehát az igazságosság jogi és társadalmi fogalma mellett a *történelmi igazságosságot* is elismeri, vagyis valamely jelenségnek a történelmi haladás követelményeivel és törvényszerűségeivel való megegyezését. Ebben az értelemben beszélnek Marx és Engels „történelmi jogosultságról” (MEM 20, 277. o.), történelmi szükségszerűségről, vagyis meghatározott társadalmi állapotok történelmi jogosságáról egy korlátozott történelmi időszakban (MEM 21, 456. o.), néha egyenesen „történelmi igazságszolgáltatásról” (MEM 13. köt. 402. o.). Hogy a modern korban a proletariátus a történelem ítéletének végrehajtója, éppoly egyértelmű volt Marx számára, mint a munkásosztálynak azon joga, hogy erőszakkal szerezzen érvényt követeléseinek.

Marx és Engels elszórt megjegyzéseinek rendbe szedett földézése az „igazságosság” témájával kapcsolatban — kérnem kellene olvasóimat, nézzék el nekem, hogy ennyire idézgetem a forrásokat, ám szelvében-hosszában elterjedt a marxizmus eltorzításának azon gyakorlata, hogy forrásul szolgáló szövegeit egyszerűen nem veszik tudomásul — bebizonyosodott annak a kijelentésnek fonáksága is, hogy Marx és Engels nem dolgozta ki konstruktív módon az igazságosság elméletét, hanem csupán a különféle igazságosság-elméletek negatív bírálatát nyújtották.²⁵ Természetesen kritikailag ízekre szedték az igazságosság minden többé-kevésbé örökérvényű „alaptörvényét”. Materialisták és dialektikusok lévén azonban nem tények rendezetlen halmazaként vették olyannak a világot, amilyen, hanem objektív törvényszerűségeket mutattak ki az egyes társadalmi formációkon belül, valamint az egyik formációról a másikra történő átmenetekben.

Ezzel azonban lefektették az igazságosság problémájának a marxista–leninista jogfilozófia keretein belül történő termékeny tárgyalásának alapkövét. Hiszen egészen bizonyos, hogy az a jogtudomány, melyet integrált a történelmi materializmus, nem elégedhet meg a jog funkcionalitásának vizsgálatával (akár a kapitalizmusban, akár a szocializmusban), de azzal sem, hogy értékét betartásának számszerűen kimutatott mértékéből vezeti le. Marx és Engels ugyanis nem egyszerűen megkülönböztette egymástól a morális, a jogi, a szociális és a történelmi igazságosságot, de sokkal inkább alárendelte a (morális és a) jogi igazságosságot a társadalmi, de mindenekelőtt a történelmi igazságosságnak. A történelmi fejlődés joga több, mint a törvényeké és a szerződéseké.

Így tehát ezek mellett az előfeltételek mellett teljesen értelmes kérdés, ha nem csupán egyedi esetek jogilag igazságos (vagyis jog szerinti) megoldása után kutatunk, hanem az után is, hogy az adott jog, a maga lényeges normacsoportjaival vagy akár a maga egészében — hiszen régi igazság,²⁶ hogy tulajdonképpen nem létezik önmagában véve egyetlen jogi norma sem, csupán normák együttese létezik, amelynek alkotóelemei egymással összefüggésben érvényesek — társadalmilag és történelmileg igazságos-e (vagyis megfelel-e a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek). A jog értékelésének vannak tehát egzisztenciális, minőségi és mennyiségi problémái, amelyek mindenkor megoldásra várnak.²⁷

Szó sincsen tehát arról, hogy a szocialista jogot valamiféle tömjénfüsttel vegyük körül. A mi jogrendszerünket társadalmilag nem az igazolja, hogy megfelel az igazságosságnak — ez szocialista címkével ellátott természetjogi szempont lenne! —, sokkal inkább akkor van létjogosultsága (vagyis történelmileg akkor igazságos), ha összhangban van a társadalmi

²⁵ Így pl.: A. Baratta: „Recht und Gerechtigkeit bei Marx” (Jog és igazságosság Marxnál). az F. Büsse által szerkesztett *Karl Marx im Kreuzverhör der Wissenschaften* (Marx Károly a tudományok kihallgatásának keresztüztüében) c. kötetben. Zürich 1974., 111. o. — Vö. még W. L. McBride, „The Concept of Justice in Marx, Engels and Others” (Az igazságosság elmélete Marxnál, Engelsnél és másoknál). *Ethics*, Chicago 1975., 85. köt., 204. o.

²⁶ Vö.: F. Somló: *Juristische Grundlehre* (Bevezetés a jogtudományba). Leipzig 1917. (Reprint: Aalen 1973), 382. o.

²⁷ Vö.: Klenner, „Der Wert des juristischen Sollens” (A jogi kellés értéke). *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. Beiheft 6, Wiesbaden 1948., valamint Klenner: Lenin „Empirio-kriticismusa” és a jogelmélet alapja”, Antalfy–Papp (szerk.), *Állam- és jogelméleti szerzők műveiből*, Budapest 1968., 95. o. és köv.

fejlődés objektív törvényszerűségeivel és lehetőség szerint hozzásegíti őket ahhoz, hogy érvényesüljenek. Az egyéni és a társadalmi termelés fejlődéséhez szükséges reális feltételeknek a lehetőségekhez mérten legjobb megteremtéséről van szó. Hogy ez a mérce a lehetséges normák és ítéletek *variabilitásának* igen széles körét tartalmazza, nem csökkenti objektivitásukat, mindössze a társadalom fejlődésfolyamatainak tendenciajellegét tükrözi. Hegel már amúgy is szétrombolta a felvilágosodás természetjogának hívei által táplált illúziót, a tökéletes törvényhozásban való reménykedést, valamint azt a reményt, hogy lehetséges a bírói hatalom konkrét eseteiben ezen törvények bizonyosságának megfelelő valódi igazságosság.²⁸ Annak a kérdésnek fölvetése, hogy egy érvényben levő vagy tervezett törvény társadalmilag vagy történelmileg is igazságos-e, nem jelenti tehát azt, hogy objektív lényegiségekre nyúlunk vissza, amelyekről állítólag kinyilatkoztatás, beleérzés, lényeglátás vagy – megkerülésük esetében – lelkipurdalás révén szerzünk tudomást. Az igazságosság fogalmának többértelűsége bennünket sokkal inkább afelé orientál, hogy a bevezetendő jogi szabályozásokat összhangba hozzuk a) a meglevő joggal, b) társadalmi rendünk gazdasági alapjaival és c) a társadalmi haladással. Könnyű belátni, hogy ennek során a törvényhozás folyamatában az ítélkezés objektív mércéit teremtyük meg, racionálisan megragadható mércéket éppúgy, mint diszkurzívakat.

Azonkívül meghatározott jogi törvényeket általában nem lehet egyértelműen meghatározott gazdasági törvényekhez hozzárendelni. S még kevésbé áll az, hogy a törvények vagy szerződések paragrafusainak tartalma szükségszerűen következnek a termelési viszonyokból. Mint azt Marx bebizonyította, az árucserének a kapitalizmusban érvényesülő objektív törvényeiből például nem következik, hogy a munkanap korlátozott lenne, és így a többletmunkának lenne határa; így tehát a tőkésnek a lehető leghosszabb munkanapra és a munkásnak a korlátozott munkaidőre való joga között antinómia feszül. A két érdek és a két jog között sem a jogi, sem a társadalmi igazságosság nem dönthet, csakis kizárólag az erőszak, az ösztökés és az ösztömmunkás közötti osztályharc.

A jog megítélésének tehát objektív, nem pedig szubjektív kritériumairól van szó, mégpedig mind de lege lata, mind (és mindenekelőtt) de lege ferenda. Ezért nemigen van értelme, hogy az eljövendő nemzetközi gazdasági renddel összefüggő jogi kérdésekben (mint például: mi történhet a termelőeszközök tulajdonával a főlsszabaduló gyarmatokon?) valamiféle etikai igazságossági elvek alapján döntsünk, amelyeket ráadásul nem is lehet verifikálni, ahelyett, hogy a népeknek az önrendelkezésre irányuló, még a kizsákmányoló rend privilégiumai előtt sem megtorpanó, objektíve szükségszerű főlsszabadítási folyamatára utalnánk. Így a tudományos-technikai haladás következményei az emberi jogok területén egy sor olyan jogi szabályozást követelnek meg, melyek szükségessé teszik a különböző társadalmi berendezkedésű államok együttműködését.²⁹

Mivel valami, ami történelmileg igazságos, ellentmondhat annak, ami jogilag az, míg másfelől történelmileg jogtalanul cselekedhetünk, holott, amit teszünk, jogilag igazságos, fölvetődik a kérdés, hogyan lehet az ilyen jellegű ellentmondásokat megoldani. Minekutána itt azt a kérdést csupán fölvetettük, részletekbe menően azonban nem tudjuk most megválaszolni, hogy vajon jogfilozófiai kategória-e az igazságosság, befejezésül álljon

²⁸ Hegel: *Sämtliche Werke*, Bd. 1. Stuttgart 1958., 491. o.

²⁹ Vö.: Klenner, „Emberi jogok és tudományos technikai fejlődés.” *Jogtudományi Közlöny*, Budapest 1975., 1. sz. 20. o.

itt egy példázat, amelyet Bertolt Brecht Keuner úrról szóló történeteiből vettünk.³⁰ „Be kell tartanunk ígéretünket? Meg kell ígérnünk valamit? Ahol ígéretetni kell, ott nincs rend. Tehát ezt a rendet kell megteremteni. Az ember semmit sem ígérhet meg. Mit ígér a kar a fejnek? Azt, hogy kar marad és nem lesz belőle láb. De hiszen hétévenként más karrá válik. Ha valaki elárulta a másikat, ugyanazt árulta el vajon, akinek megígért valamit? Ha egyszer az a valaki, akinek megígérték valamit, mindig más körülmények közé kerül, s e körülményeknek megfelelően folyton változik, mindig más lesz tehát belőle, hogyan is tarthatnánk meg azt, amit más valakinek ígértünk? A gondolkodó ember elárulja a másikat. A gondolkodó ember nem ígér meg mást, csak azt, hogy gondolkodó ember marad.”

³⁰ Bertolt Brecht: *Geschichten vom Herrn Keuner. Über den Verrat*. Prosa, Bd. 1, Berlin 1973, 389. o.

LEIBNIZ ÉS A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIA

MANFRED BUHR

A leibnizi gondolatoknak azzal a Németországban zajló filozófiai folyamattal való kapcsolatát, amelyet mindenekelőtt Lessing, Herder és Goethe, Kant, Fichte, Schelling, Hegel és Feuerbach képviselnek – vagyis a leibnizi gondolatoknak az átfogó értelemben vett klasszikus német filozófia fejlődéstörténetével való kapcsolatát¹ – az irodalom mindig alábecsülte, vagy legalábbis nem vette kellőképp figyelembe. Nem torzítjuk el Németország ideológiai fejlődésének a 18. századra és a 19. század elejére jellemző képét azzal a megállapítással, hogy Leibniz egy olyan filozófiai folyamat megalapozásának kezdetét jelenti, amelynek végpontján Hegel és Feuerbach áll,² s amely, rajtuk túlmenve, Marx irányába mutat.³

Ha bele akarnánk vágni egy olyan elemzésbe, amely Leibniz filozófiáját az imént jelzett értelemben alapozásnak tekintené, egy olyan elemzésbe tehát, amely magába foglalná a leibnizi gondolatok recepcióját és e recepció felemás alakulását Németországban, akkor a sort Lessing kiemelésével kellene kezdenünk. Mert hiszen Lessing nem csupán az első, aki a leibnizi filozófiát a maga sokféleségében – azaz nem dogmatikusan –, teljes szélességében és mélységében beépítette kora szellemi életébe. Ebben a minőségében – s

¹ A „klasszikus német filozófiát” szélesebb értelemben fogjuk föl és fejlődéstörténetét nem korlátozzuk Kantra, Fichtére, Schellingre és Hegelre. Olyan filozófiai fejlődést értünk rajta, amely Németországban párhuzamosan haladt a polgári társadalom létrejöttének és kialakulásának folyamatával, végső soron ez utóbbi hordozta. Pontosabban fogalmazva ezért klasszikus *polgári* német filozófiáról kell beszélnünk. Ebben az értelemben a klasszikus német filozófiához hozzátartoznak a klasszikus német irodalom Lessingtől Goetheig ívelő korszakának filozófiai reflexiói, csakúgy, mint Forster, Campe, Reinhold, Jacobi, Hamann, sőt Fries stb. filozófiai és tudományos teljesítménye.

² Hans Heinz Holz érdeme, hogy erre a tényállásra elsőként mutatott nagy nyomatókkal rá: *Leibniz*. Stuttgart 1958, valamint: „Herr und Knecht bei Leibniz und Hegel. Zur Interpretation der Klassengesellschaft” (Úr és szolga Leibniznél és Hegelnél. Az osztálytársadalom értelmezéséről). Neuwied und Berlin 1968.

³ 1870. május 10-én kelt levelében Marx ezt írja Engelsnek: „Kugelman a születésnapomra két kárpitdarabot küldött nekem Leibniz dolgozósobájából, amin jól szórakoztam. Leibniz házat ugyanis múlt télen lebontották, és a buta hannoveriak – akik Londonban üzletet csinálhattak volna az ereklyékkel – mindent eldobáltak. Ez a két darab egy-egy mitológiai jelenetet ábrázol, az egyik Neptunt a hullámaiban stb., a másik Venust, Ámort stb., mindezt rossz Louis XIV-stílusban. Ezzel szemben kiderül az akkori manufaktúra-munka jó minősége (szoliditása) a mostanihoz képest. Mindkettőt felakasztottam a dolgozósobámban. Tudod, mennyire csodálom Leibnizet.” (*Marx–Engels Művei*, 32. kötet, 493. o.) Még ha eltekintünk is e levélrészlet szórakoztató jellegétől, az utolsó mondat „Tudod, mennyire csodálom Leibnizet”, különös figyelmet érdemel, olyan folyamatra utal, amelyet a Marx-kutatás eddig nem vett kellőképp figyelembe.

éppen ezért együttal – kulcsfigura is ő, aki Leibniz alakját fölfedezte a német felvilágosodás mozgalma számára.

Lessing után Herdert kellene megemlítenünk, aki a maga tevékenységében újra és újra fölfedezi Leibniz gondolatait. Csupán az „Adrastea”-ra és a „Briefe zur Beförderung der Humanität”-re emlékeztetjük az olvasót. Herder közvetítésével aztán Leibniz Goethehez is eljutott, aki „ugyan mindig spinozizmusról beszél, miközben monászokra, ente-lecheiákra és organizmusokra, vagyis étellel teli, energiadús, dinamikus anyagra”, a dolog természete szerint tehát Leibnizre gondol.⁴

Lessing, Herder és Goethe gondolkodását vizsgálva olyan gondolatokkal találkozunk, amelyek, így vagy úgy, tudatosan visszanyúlnak Leibnizre, ill. belőle indulnak ki. Ha Leibniz filozófiáját a maga hatástörténetében akarjuk megvizsgálni, akkor az áthagyományozásnak ezt a vonalát kiemelten és kivételes figyelemmel kellene megszólaltatnunk.⁵

Fejtegetéseinkben azonban Leibniz azon recepciójára akarunk most mégis visszamenni, amely Kant, Fichte, Schelling, Hegel és Feuerbach nevével fonódott össze – egy szó mint száz, a szűkebb értelemben vett klasszikus német filozófia Leibniz-fölfogására. Ez persze nem jelenti azt, hogy Leibniz befogadásának ez a két hagyományos vonala Németországban egymástól függetlenül fejlődött volna. Ellenkezőleg. A fejlődés során minduntalan áthatják egymást és keverednek egymással. S legalábbis Hegel filozófiájában már úgy találkoznak, hogy belátással vannak egymás iránt.

A szűkebb értelemben vett klasszikus német filozófia Kant Leibniz-kritikájával indul. Már Kant 1746-ból származó elsőszülött írása is, a „Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte” (Gondolatok az élő erők helyes megítéléséről) az előszóban öntudatosan kiemeli: „Nunmehr kann man es kühnlich wagen, das Ansehen der . . . Leibnize vor nichts zu achten, wenn es sich der Entdeckung der Wahrheit entgegensetzen sollte.”⁶ (Most már merészen megpróbálhatjuk semmibe venni a . . . Leibnizek tekintélyét, ha az igazság földerítésének útjában állana.) Kant Leibnizcel való e korai vitájában nem is annyira a tárgyalandó fizikai és metafizikai tárgyakban, „also nicht eigentlich der Sache selbst, sondern den modum cognoscendi”⁷ (tehát nem a tulajdonképpeni dologban, hanem a megismerés módozataiban különbözik tőle).

Maga a megismerés mikéntje iránti ezen érdeklődésében már fölcillan az a tényállás, amelynek alapján Kant bírálni fogja az eddigi metafizika státusát. Legelőször is a megismerés fogalmában fog majd megmutatkozni a gondolkodásmód Kant által kezdeményezett transzcendentálfilozófiai forradalma a kor racionalizmusával szemben, amelyet a Leibniz–Wolff-iskola képviselt példaszerűen.

45 évvel később, a Berlini Tudományos Akadémia pályázati kérdésére adott válaszában, amelyet 1791-ben hirdettek meg – „Welches sind die wirklichen Fortschritte, die die Metaphysik seit Leibnizens und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht hat?” (Miben mutatkozik meg a valódi haladás, amelyet a metafizika Leibniz és Wolff kora óta Németországban megtett?) –, részletesen tárgyalja a leibnizi racionalizmus helyiértékét a „transzcendentális filozófia történetének” szempontjából. Ebben az értekezésében Kant,

⁴ Hans Heinz Holz, Leibniz, id. helyen, 137. o.

⁵ Mindenekelőtt azért, mert Leibnizből kiindulva olyan pontot találhatunk, kell találnunk, ill. van ilyen pont, ahonnan a klasszikus német filozófia és a klasszikus német irodalom egysége levezethető.

⁶ I. Kant: *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*, Vorrede, I.

⁷ I. Kant: id. hely, 50. §.

visszapillantva, a kor túlnyomóan racionalista jellegű metafizikájának háttére előtt még egyszer alaposan szembeállítja új megismerés-fogalmát éppen ezzel a metafizikával. S valóban: a filozófiai gondolkodás általa megvalósított kopernikuszi fordulata mindenekelőtt *ismeretelméleti teljesítmény* volt. Érdekes lenne itt megfigyelni, hogyan válik Kant Leibniz-kritikája észrevétlenül – noha ismeretelméletileg korlátolt marad – általában véve az idealizmus bírálóává. Hiszen Kant Leibniz-kritikája az elégséges alap érvényességére történő rákérdéssel indul, amely pedig központi tétele a leibnizi filozófiának, és ezen belül bizonyításelméletileg mind az észigazságok (vérités de raison), mind pedig a tényigazságok (vérités de faits) szempontjából érvényes. A megismerés arisztotelészi elve mellett – az ellentmondás tétele – Leibniz további szerkezeti elemként vezette be a filozófiai gondolkodásba az elégséges alapról szóló tételt. Ezzel azonban, mint Kant megállapítja, azt a véleményt támogatja, „noch einen neuen Kompaß zur Leitung den Philosophen in die Hand gegeben zu haben, nämlich den Satz des zureichenden Grundes für die Existenz der Dinge, zum Unterschied von ihrer bloßen Möglichkeit nach Begriffen, und den des Unterschied der dunklen, klaren, aber noch verworrenen, und der deutlichen Vorstellungen, für den Unterschied der Anschauung von der Erkenntnis nach Begriffen . . .”⁸ (hogy így újabb iránytű került a filozófusok kezébe, mely segíti tájékozódásukat, nevezetesen a dolgok létének elégséges alajáról szóló tétel, ez utóbbi különbözik a dolgoknak fogalmak szerinti pusztá lehetőségétől, valamint a homályos, a világos, de még zavaros és a tiszta képzetek megkülönböztetésének tétele, amellyel a szemléletet megkülönböztethetjük a fogalmak szerinti megismeréstől).

Az elégséges alapnak ezen tétele azonban – folytatja Kant az érvelést – nem mond ki semmit a dolgok *valóságos alajáról* (természetesen a kanti ismeretelmélet értelmében nem). Épp ezért Leibniz és Wolff filozófiája „[bleibt] unwissentlich” „immer nur im Felde der Logik” (akarva-nem akarva mindig a logika területén marad). Mert az elégséges alap tétele „[kann] gar nicht von Dingen, sondern nur von Urteilen, und zwar bloß von analytischen gelten”⁹ (nem lehet érvényes a dolgokra, csakis ítéletekre, mégpedig analitikus ítéletekre). Rögtön megértjük Kant érvelését, mihelyt szem előtt tartjuk, hogy megismerés-fogalma nem az analitikus ítéletekre irányul, hanem a dolgokról szerzett ismereteink lehetséges kiszélesítésének föltételeit vizsgálja, vagyis *szintetikus ítéletekre* (megismerésre) irányul. S már egy évvel az akadémiai pályázat előtt, Eberharddal folytatott vitájában, Kant bebizonyította, hogy az alap tétele Leibniz és Wolff racionális szövegösszefüggésében elfedi „den Unterschiede eines *logischen* (formalen) und *transzendentalen* (materiellen) Prinzips der Erkenntnis”¹⁰ (a megismerés *logikai* [formális] és *transzcendentális* [tartalmi] elvének különbségét). A megismerésnek ez a transzcendentális (tartalmi) elve azonban minden pusztán tiszta értelmi fogalmat (bloß reiner Verstandesbegriff) megfoszt a „megismerés” jelzőtől, mindaddig, amíg nem teremődik meg a kapcsolat közte és az objektív valóság között; pontosan ez motiválja Kant ismeretelméletét. Az objektív valóságot Kant jelenségként fogja föl, vagyis: térben és időben strukturált valóságszegmentumoknak. A transzcendentális séma aztán annak kritériumaként

⁸I. Kant: *Werke*. Hrsg. von W. Weischedel, Wiesbaden 1958, III. kötet (Schriften zur Metaphysik und Logik [Írások a metafizikáról és a logikáról]), 610. o.

⁹I. Kant: id. hely, 611. o.

¹⁰I. Kant: id. hely, 304. o.

játszik szerepet, hogy sikeres volt-e az értelmi fogalmaknak és a jelenséganyagnak ez a szintézise. Az efféle szintézis *megismerésként* egyúttal a totalitásnak az ember számára lehetségesre történő korlátozása, de ez azt is jelenti, hogy ez egy második – *transzcendentális* – totalitás megteremtése, egy olyané, amely *lehetséges* az emberi tapasztalás számára. Az elégséges alap tételét, mint a megismerés elvét, Kant a tiszta értelmi fogalmak sematizmusának elvében rombolja szét az idealizmus *kritikájaként*.

Transzcendentális filozófiájának ezzel az ismeretelméleti gondolatával, vagyis azzal, hogy valaminek a *megismerését* a jelenségekben hozzáférhető objektív-tárgyi anyagból kiindulva mindig először *meg kell valósítani*, Kant elvileg utasíthatta el az ismereteknek az elégséges alap tétele révén történő megalapozásának igényét, melyet Eberhard Leibniz és Wolff nyomán többé-kevésbé sikeresen megújított. Mert Kant ezt a tételt, melyet Eberhard olyannyira vehemensen védelmezett, valójában dilemmává változtatta.¹¹

Így tehát Kant bírálata a jelenségvilág lebecsülése ellen irányult a megismerés létrejötté során, az érzékiség és az intellektualitás Leibniznél tapasztalható pusztán logikai-fokozati, nem pedig elvi különbözősége ellen. Az érzékiség Leibniz számára mindig is csak zavaros képzet volt. Kant bírálata ily módon a valóság egyetemes logizálása ellen irányul.

Leibnizcel és Wolff-fal ellentétben Kant a jelenségeket éppúgy a megismerés forrásának tekinti – az értelem tiszta foglmainak (a kategóriáknak) a közreműködésével kapják meg a jelenségek a maguk „nevét”, így lesz belőlük *tulajdonképpen* megismerés (tudás) –, mint ahogy az objektív megismerés megteremtett sokféleségének próbaterepeként. Ahol elhagyjuk ezt a tapasztalati világot, vagyis, ha az értelem tiszta foglmai már nem felelhetnek meg jelenségeknek, mert pl. valamely jelenséget már egyáltalán nem lehet létrehozni, tehát valamennyi lehetséges érzéki tapasztalaton túl van, Kant egyszersmind a metafizika (filozófia) minden tudományos – általános és szükségszerű – foglmainak határát és végét ismeri föl. A tapasztalati valóság Kant számára minden tudomány *conditio sine qua non*-ja. Kant termékeny Leibniz-kritikájában, amely pontosan meghatározta a tapasztalás (a valóság) szisztematikus rangját minden tudományos filozófia szempontjából, filozófiájának fontos mozzanatait lehet ily módon – mint ezt Hans Jörg Sandkühler megállapította – a „transzcendentális ismeretelméleti materializmusként”¹² fölismereni.

A transzcendentális filozófia további kibontakozása során aztán fokozatosan eltűnnek Kantnak ezek a Leibniz idealista ismeretelméleti programja ellen irányuló kritikai megjegyzései, hogy mindenekelőtt Leibniz monadológiájának dialektikus rendszerét juttassák érvényre. A klasszikus német filozófia Kant utáni Leibniz-értelmezésének ez az eltolódása világnézeti paradigmaváltással fonódik egybe, amelyet Marx egy helyen a metafizika „*győzelmes és tartalmas restaurációjának*”¹³ nevezett.

Ez a jegy már Fichténél is fölismerhető, holott Fichte csak itt-ott tesz néhány megjegyzést Leibnizről. Leibniznek a Kant által helytelenített „*intellektuális világrend-*

¹¹ Vö. I. Kant, id. hely, 305. o. és köv.

¹² H. J. Sandkühler, „Materialismus und Idealismus. Zur Dialektik der Theorieentwicklung in der klassischen bürgerlichen deutschen Philosophie” (Materializmus és idealizmus. Az elmélet fejlődésének dialektikájáról a klasszikus polgári német filozófiában), a Buhr, Hahn és mások által írt *Theoretische Quellen des wissenschaftlichen Sozialismus* (A tudományos szocializmus elméleti forrásai) c. kötetben, Frankfurt am Main 1975, 143. o.

¹³ Marx–Engels Művei 2. kötet, 124. o.

szeré” (intellektuelles System der Welt¹⁴) Fichténél megint kedvező megvilágításban jelenik meg. Fichte nem tartja eléggé koherensnek azt, hogy Kant egy mindenkor először *megteremtendő* (sematizált) objektivitásra szorítkozik. S valóban: Kantnál a dologi világ széles tartományát agnoszticisztikus tabuk veszik körül. Ezért hát Fichte a tapasztalásnak Kant által tudományelméletileg megkerült transzcendenciáját visszaszerzi egy szubjektum számára, a cselekvés immanenciájában – ezúttal azonban *abszolút szubjektumról* van szó. Ebben a konstrukcióban egészen nyilvánvalóan érintkeznek a leibnizi monasz struktúrái Fichte Én-jével, struktúrák mint: egyéniség, spiritualitás, termékenység, ablaktalanság.

Leibniz még pozitívabb értékelésével találkozhatunk az ifjú Schellingnél. Ő Leibniz filozófiai-rendszertani struktúráit közvetlenül hasznosítja a maga gondolkodása számára. Mikor Schelling reflektált Kant válaszára, amelyet a metafizikának Leibniz és Wolff óta megtett fejlődéséről küldött be az Akadémia pályázatára – másképpen persze mint Kant, nem a kérdés referenseként, hanem a pályamű recenzenseként – védelmébe veszi, ha nem is Leibniz filozófiájának betűit, de mindenféleképpen annak *szellemét*. A kantianus Schelling ebben az összefüggésben – másképpen mint maga Kant – a „kritikai filozófia” perspektivikus továbbfejlődését képes biztosítani, mivel e filozófiát monadologikus struktúrákkal hozza szintézisbe. Schelling így módon azt reméli, hogy a kantianus ortodoxia újfent racionalisztikusan megmerevedett gondolkodásával szemben egy még messze ki nem merített és végig nem vitt dialektika szabadságát juttathatja érvényre.¹⁵

Schelling új álláspontja világosan kitűnik szubjektumfogalmából. A transzcendentális szubjektumot – amelyet Kant főként a megismerés alanyaként vont be a játékba (hogyan lehetségesek apriori szintetikus ítéletek?) – Schelling az alábbi, sokkal általánosabb kérdéssel szembesíti: Hogyan lehetséges egyáltalán az objektum számára szubjektum és hogyan lehetséges a szubjektum számára objektum? Tudniillik az utóbbi megismerése, uralása, előállítása! A szubjektivitást Schelling – mint abszolútumot – *szubjektum–objektumként* fogja föl.

A transzcendentális szubjektivitás ezen szubjektum–objektum-meghatározottságát Schelling mindenekelőtt a kanti filozófia nagyon is autentikus struktúráinak köszönheti, főként a „Tiszta ész kritikája” „transzcendentális esztétikájának”. Itt mindenekelőtt a transzcendentális szubjektum „belső érzéke” (az „idő” apriori szemléleti formája) volt az, amelynek segítségével az egyén kapcsolatba került a valósággal (ezek révén konstituálódnak ugyanis a jelenségek). A „belső érzék” (az idő) által lehet a szubjektumot *mint szubjektumot* mindig mint valamire való irányultságot megérteni. A szubjektum tehát már nem valami valóság nélküli és időtlen autonóm értelem (mint még a leibnizi racionalizmusban, de minden racionalizmusban általában). Ez a „belső érzék” – amely Schelling számára általában véve is a transzcendentális filozófia szerve – az a struktúra, amely *a szubjektum aktivitását* alkotja. S Leibniz a transzcendentális szubjektum ezen aktivitás-összefüggésének további kidolgozásához kapóra jött. Mert hiszen akárcsak Leibniz a maga

¹⁴ I. Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (A tiszta ész kritikája) B 326. – Fichte Kant-kritikája mindenekelőtt a megismerés kanti fölfogásának materialista elemei ellen irányul.

¹⁵ F. W. J. Schelling: *Sämtliche Werke* (Összes művei). Kiadja K. F. A. Schelling, Stuttgart 1856, 10. kötet, 60. o.

monászait, Schelling is „a világegyetem tükrének”¹⁶ (Spiegel des Universums) fogta föl a maga abszolút szubjektumát (a szubjektum–objektumot). Szubjektumfogalmában Schelling összefoglalja az individualitást és az interindividualitást, az aktivitást és a passzivitást, a spontaneitást és a receptivitást – a fogalom, mellyel jelöli: „intellektuális szemlélet”.

Mégis tévedés lenne azonosítani Leibniz monaszát és Schelling identitásfilozófiai szubjektumfogalmát. A tisztán szellemi státus kialakításában, az individualista autarkiaiban (ablaktalanság) és a világosan körülhatárolt hierarchiában Schelling természetesen nem követheti a leibnizi monadológiát. Schelling döntő kivetnivalója azonban a következő: a monásznak – noha dinamikus – *nincs története*. Schelling elkötelezettje marad a kanti filozófia azon motívumának, amely megtiltja a valóság átfogó spiritualizálását. Az objektív valóságot, a külvilágot (amelyet természetként ragad meg) – akárcsak Kant a jelenségek önállóságát – a filozófiai gondolkodás elengedhetetlen feltételeként tételezi. Ebben az összefüggésben Schelling a következő feladattal találja magát szemben, ami el kell hogy távolítsa őt Leibniztől: „die von unserer Freiheit schlechterdings unabhängige, ja diese Freiheit beschränkende Vorstellung einer objektiven Welt durch einen *Prozeß* zu erklären, in welchem sich das Ich . . . notwendigerweise verwickelt sieht” (*folymat* segítségével kell megmagyaráznunk egy szabadságunktól teljességgel független, sőt, szabadságunkat korlátozó olyan objektív világ képzetét, amellyel az Én . . . szükségképpen összefügg). Azaz Schelling „az Én szétszakíthatatlan összefüggését az általa szükségszerűen elképzelt külvilággal ugyanennek az Énnek a *valóságos* vagy empirikus tudatot megelőző transzcendentális múltjával” igyekezett megmagyarázni, „olyan magyarázattal, amely ily módon az Én transzcendentális történetéhez vezetett. Így aztán – írja Schelling –, mikor első lépéseimet tettem a filozófiában, máris a történetiség irányában haladtam.”¹⁷

Schelling keletkezésben levő identitásfilozófiájának *történetfilozófiai* formameghatározása olyan feltételeket teremt, melyek Hegel Leibniz-értelmezésének is alapját képezik.

Hegel filozófiája témaként választja a szellem fejlődését és önmozgását. A valóság teljes gazdagságát magába olvasztja az abszolút szellem önmagára eszmélésének története. Hegel abszolút szelleme azonban minőségileg más létező, mint a leibnizi monász individualitása. A monásztan alapvető hiányosságát Hegel a „Logika tudományában” jellemzi: „Es ist in diesem System also das Anderssein aufgehoben; Geist und Körper oder die Monaden überhaupt sind nicht für andere füreinander, sie begrenzen sich nicht, haben keine Einwirkungen aufeinander; es fallen überhaupt alle Verhältnisse weg, welchen ein Dasein zum Grunde liegt. (. . .) Die Monade ist für sich die ganze abgeschlossene Welt; es bedarf keine der andern.” (Ebben a rendszerben tehát megszűnt a máslet; szellem és test vagy általában a monások nem a másikért, nem egymásért vannak, nem korlátozzák egymást, nem hatnak egymásra; egyáltalán: megszűnnek mindazon viszonyok, amelyeknek létalap-

¹⁶ F. W. J. Schelling: id. helyen, 1. kötet, 358. o. – Ez a hely Leibniznél így hangzik: „...jede Monade ist ein lebendiger Spiegel, der das Universum aus seinem Gesichtspunkt darstellt.” (G. W. Leibniz: *Vernunftsprinzipien der Natur und der Gnade*, Hamburg 1969.) („... valamennyi monász élő tükrök, amely a mindenséget a maga szempontjából ábrázolja.” [G. W. Leibniz: A természet és a kegyelem észelvei]). 4. o.

¹⁷ F. W. J. Schelling: id. helyen, 10. kötet, 96. o. és köv., 93. o. és köv.

juk van. (. . .) A monász önmagáért létező, ő a zárt világegyetem; egyik monásznak sincs szüksége a másikra.)¹⁸

Hegel mindenekelőtt kritikailag kiemeli, hogy a monász dialektikus szerkezete pusztán belső szerkezet marad, hogy itt a totalitás mindig csak az individualitás teljessége. A leibnizi monásznak csupán „belső fenomenológiája” van. S ha Ludwig Feuerbach Spinoza filozófiáját teleszkóphoz, Leibnizét pedig mikroszkóphoz hasonlítja,¹⁹ úgy ez akkor is igaz, ha Spinoza helyett Hegelre gondolunk: „Die *Monade* ist nur Eins, ein in sich reflektiertes Negatives; . . . das verschiedene Mannigfaltige ist in ihr nicht nur verschwunden, sondern auf negative Weise aufbewahrt.” (A *monász* csak egy, önmagát reflektáló negatívum; . . . a különböző sokféleség benne nemcsak hogy eltűnt, hanem negatív módon őrződött meg.)²⁰

Leibniz dialektikus nominalizmusát Hegel történelmi dialektikája problémagazdag-ságban és valóságűségben messze meghaladja. Leibniz azonban a dialektika történetének fontos lépcsőfokaként megőrződik Hegelben.

¹⁸ G. W. F. Hegel: *Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) G. Lasson kiadása, Leipzig 1948, 1. kötet. 152. és 160. old.

¹⁹ „Die Philosophie Spinozas ist ein *Teleskop*, das die wegen ihrer Entfernung dem Menschen unsichtbaren Gegenstände vor das Auge bringt, die Leibnizsche ein *Mikroskop*, das die wegen ihrer Kleinheit und Feinheit unbemerkbaren Gegenstände sichtbar macht” („Spinoza filozófiája *teleszkóp*, amely a távolságuk miatt az ember számára láthatatlan tárgyakat elének hozza, Leibniz filozófiája ellenben *mikroszkóp*, amely a kicsiségük és finomságuk miatt észrevehetetlen tárgyakat láthatóvá teszi”). (Ludwig Feuerbach: *Gesammelte Werke* [Összegyűjtött művei], Werner Schuffenhauer kiadása, Berlin 1969, 3. kötet, 39. o.)

²⁰ G. W. F. Hegel: id. helyen, 2. kötet, 167. o.

LENIN MEGHAMISÍTÁSÁNAK FILOZÓFIAI ÉS POLITIKAI TENDENCIÁI AZ NSZK-BAN

OTTO FINGER

Ha szemügyre vesszük, hogyan foglalkoznak manapság polgári oldalon Leninnel, az égadta világon semmi újjal nem találkozhatunk, amit polgári oldalról ne fordítottak volna már a múlt században Marx és a tudományos szocializmus ellen, amit ne kifogásoltak volna Marx polgári és revizionista meghamisításával a húszas–harmincas évek reálisan létező szocializmusában, amit itt vagy már ki ne mondtak volna, vagy ne lenne burkoltan benne. Mint ahogy az imperialista ideológia egésze sem azzal tűnik ki, hogy új filozófiai gondolatokat termel, hanem sokkalta inkább azzal, hogy ezeket az eredeti gondolatokat egykori történeti tartalmainak degradálásával és az imperialista politika irányában történő átfunkcionálásával újratermeli és másolja, a Lenin-értelmezés is ugyan-csak régi tartalmait variálgatja a polgári osztálytudatnak.

A polgári ideológiának ez a Leninhez való fokozódó odafordulása, a Lenin meghamisításával kapcsolatos elképzeléseknek ez az épp annyira sokrétű, mint amennyire ellentmondásos rendszere, a hatvanas években elinduló folyamatot takar. Részük van ebben a folyamatban filozófusoknak, történészeknek, kultúraelmélettel foglalkozóknak, „politológusoknak”, no meg a „futurológusoknak”. Ennek a fejvesztett ideológiai teszem-veszemnek a központja a „keletkutatás” és az úgynevezett „szovjetológia”. Ezen utóbbit, amelyet szülőatyja, a neotomista J. M. Bocheński a kommunizmus kutatására irányuló „tisztá tudománynak” nevezett, hatalmas anyagi befektetéssel és személyi állománnyal végzik az Egyesült Államok és az NSZK egyetemein. Itt termelik a szovjetellenesség akadémiásan elkendőzött ideológiáját, valamint az imperialista tömegkommunikációs eszközök mindennapi antikommunista propagandája számára az álelméleti tervezeteket és recepteket. A „leninológiai” tevékenység a politika- és párttörténeti, életrajzi és társadalomtörténeti természetű kutatásoktól kezdve, elmélet- és filozófiatörténeti, sőt lexikográfiai munkákon át, egészen terjedelmes, katolikus, jezsuita eredetű Lenin-lelkigyakorlatokig terjed. Lenin polgári meghamisításának az imént felsorolt különböző hangsúlyú és különböző áramlatokat képviselő munkáit az alábbi nevek jellemzik: D. Geyer, W. Goerdts, K. Marko, A. U. Thiessen, G. Bartsch, O. K. Flechtheim, G. Wagenlehner, W. Lewin, C. Koepcke, N. Lesser, H. Ch. Schröder, J. Jarosławski, D. Oberndörfer, B. Rabehl, J. Schissler.¹ E munkák s más egyéb munkák mellett, amelyek Lenin elméletének és

¹ Geyer, Dietrich: *Lenin in der russischen Sozialdemokratie* (Lenin az orosz szociáldemokráciában). Köln–Graz 1962; Goerdts, Wilhelm: *Die „allseitige universale Wendingkeit“ (Gibkost) in der Dialektik W. I. Lenins* (A „mindenoldalú egyetemes mozgalmasság [Gibkost] V. I. Lenin dialektikájában). Wiesbaden 1962; Marko, Kurt: *Sic et non. Kritisches Wörterbuch des sowjet-russischen Marxismus–Leninismus der Gegenwart* (Sic et non. A jelenkor szovjet-orosz marxizmus–leninizmusának kritikái

történeti tevékenységének különböző aspektusaival foglalkoznak, csupán 1965-ben az NSZK-ban három terjedelmes életrajz jelent meg, valamennyit amerikai kiadások alapján fordították.² David Shub Lenin-életrajza, amelyet 1948-ban írt (New York), 1952-ben jelent meg német fordításban.³ A folyóiratokban megjelenő tanulmányok, amelyek Lenin meghamisítását szolgálják, a hatvanas évek elejétől kezdődően ma még nehezen áttekinthető folyamattá duzzadtak.

1963-ban és 1970-ben az NSZK-ban két Lenin-kiadás jelent meg: az egyik egykötetes, a másik kétkötetes. Az előbbi H. Weber, az utóbbit I. Fetscher adta ki és vezette be.⁴ 1974-ben Iring Fetscher egykötetes Lenin-válogatást adott ki.⁵ Ezek azzal, ahogyan megdolgozzák a szövegeket, ahogyan megcsonkítják, eltorzítják, kommentálják őket, mindenekelőtt azonban a szövegekhez írt bevezetőjükkel, mondhatnánk, reprezentatív áttekintést nyújtanak Lenin mostanság elterjedt imperialista meghamisításának uralkodó koncepcióiról.

Nyugat-Németországban feltűnően intenzívvé vált a Leninnel és a leninizmussal való foglalkozás. Ez alapvetően a következő összefüggéssel magyarázható. Mivel fölismerték, hogy az imperializmus kísérlete kilátástalan, közvetlen katonai úton nem tudja visszafordítani korunk tartalmait, amelyeket az Októberi Forradalom, a második világháborút követő szocialista forradalmak, valamint a szocializmus visszavonhatatlan győzelme határoznak meg az NDK-ban, mivel csődöt mondott a gazdasági nyomás is, aktivizálódik a lélektani hadviselés és a szocialista államok közössége ellen indított ideológiai diverzió.

Lenin meghamisításának ezen az objektív társadalmi bázisán sarjad ki a polgári ideológia termelésének további általános mozzanataként a Marxszal való foglalkozás sajátos funkcióváltozása. *A Marxszal való foglalkozás mindinkább Lenin meghamisításának elő-*

zótára). Wiesbaden 1962; Thiessen, Alfonso Urbano: *Lenins politische Taktik nach den Prinzipien seiner politischen Doktrin* (Lenin politikai taktikája politikai doktrínája szerint). München–Salzburg 1965; Flechtheim, Ossip Kurt: *Bolschewismus 1917–1967. Von der Weltrevolution zum Sowjetimperium* (Bolszevizmus 1917–1967. A világforradalomtól a szovjet birodalomig). Wien–Frankfurt/M.–Zürich 1967; Wagenlehner G.: *Staat oder Kommunismus* (Állam vagy kommunizmus). Stuttgart 1970; Lewin, M.: *Lenins letzter Kampf* (Lenin utolsó harca). Hamburg 1970; Koepecke, C.: *Revolution, Ursachen und Wirkungen* (Forradalom, okai és hatása). München–Wien 1971; Lesser, N.: *Die Odyssee des Marxismus* (A marxizmus odüsszeiája). Wien–München–Zürich 1971; Schröder, N. Ch.: *Sozialistische Imperialismusdeutung* (Szocialista imperializmusértelmezés). Göttingen 1973; Jaroslawski, J.: *Theorie der sozialistischen Revolution* (A szocialista forradalom elmélete). Hamburg 1973; Oberndörfer, D. Jäger, W.: *Marx–Lenin–Mao. Revolution und neue Gesellschaft* (Marx–Lenin–Mao. Forradalom és új társadalom). Stuttgart–Berlin–Köln 1974; Rabehl, B.: *Marx und Lenin. Widersprüche einer ideologischen Konstruktion des Marxismus–Leninismus* (Marx és Lenin. A marxizmus–leninizmus egy ideológiai konstrukciójának ellentmondásai). Berlin (West) 1974; Schissler, J.: *Gewalt und gesellschaftliche Entwicklung* (Erőszak és társadalmi haladás). Meisenheim am Glan 1976.

²Fischer, Louis: *Das Leben Lenins* (Lenin élete). Köln–Berlin (West) 1965; Possony, Stefan T.: *Lenin. Eine Biographie* (Lenin. Életrajz). Köln 1965; Wolfe, Bertram, D.: *Lenin, Trotzki, Stalin. Drei, die eine Revolution machten* (Lenin, Trockij, Sztálin. Hárman, akik forradalmat csináltak). Eine biographische Geschichte (Életrajzi történet). Frankfurt/M. 1965.

³Shub, David: *Lenin*. Wiesbaden 1952. (3. kiadás: 1958.)

⁴Lenin: *Ausgewählte Schriften* (Válogatott írásk). Kiadta és bevezette: Hermann Weber, München 1963.

⁵W. I. Lenin: *Theorie, Ökonomie, Politik. Ausgewählte Texte und Werke* (Elmélet, gazdaság, politika. Válogatott szövegek és művek). Kiadja: Iring Fetscher. Stuttgart 1974.

tartományává válik. Marx fölfogásának alappozícióit Lenin meghamisítása során sajátos módon megszüntetik: ez a Marx-recepció, noha elméleti szerkezetét tekintve egyértelműen benneragad a marxizmussal szembeni hagyományos harcban, azzal a groteszk kísérlettel próbálkozik, hogy Marx nézeteit, kiváltképp a fiatal Marx nézeteit eltorzítsa, visszaéljen velük, hogy aztán ily módon fellazítsa és szétördelje a lenini filozófia és társadalomelmélet zárt egészét. Marx „legvilkolásától” áttértek Marx befogadásához, ahhoz, hogy a későpolgári ideológia magába integrálja a marxi filozófia meghamisított mozzanatait. S ami témánk szempontjából jellemző: az ily módon „megtisztított”, „korszerűsített”, „humanizált” Marx – közöttünk legyen mondva: a polgári osztályhori-zontra redukált Marx – végül is koronatanú lesz a Lenin és a leninizmus elleni harcban.

Egyúttal a következő tendenciát is föl lehet ismerni: nemcsak Lenin kiemelkedő történelmi munkásságát és elméleti zsenialitását nyugtazzák, nemcsak azt, hogy tökéletesen uralta a politika művészetét, de elismerik cselekedeteinek és gondolkodásmódjának legjobb etikai motívumait is. A szocialista és a kommunista építés gyakorlata azonban – így ők – ellentmond Lenin jó szándékának.

E hangsúlyozott folyamat, melynek során áttérnek Lenin meghamisítására és a polgári Marx-kutatás sokoldalú beépítésére Lenin meghamisításába, a tudományos világnézet társadalomelméleti, szociológiai, történetfilozófiai kérdései irányában tett erős fordulat jegyében áll, anélkül, hogy eközben elcsendesedtek volna a természetfilozófiai, ontológiai, ismeretelméleti problémák körüli viták. Az imperialista ideológiának a munkásosztály világképe elleni harca mindenestül politikai jellegű, csakúgy, mint az a harc, amelyet a mai idealizmus folytat a dialektikus és történelmi materializmus ellen, s mindez manapság közvetlenebbül, leplezetlenebbül jelentkezik, mint az ötvenes években, amikor az NSZK-ban a marxizmus–leninizmus meghamisítását nagymértékben meghatározta a neotomista publicisztika. A lenini szocializmuselmélet, forradalom- és pártelmélet problémái ma az összetűzések homlokterében állnak. Ez persze nem jelenti azt, hogy az imperialista ideológia fölhagyott volna a marxizmus–leninizmus legáltalánosabb filozófiai alapjainak eltorzításával és megtámadásával. A filozófiai materializmus és a materialista dialektika, mégpedig éppen ennek leninista továbbfejlesztése képezi most is, mint mindig, a polgári és revizionista oldalról kiinduló „cáfolatok”, „kiegészítések”, „korszerűsítések” legfőbb tárgyát. Lényeges szerepet játszanak ebben a Frankfurti Iskola úgynevezett „kritikai” elméletének képviselői által hirdetett nézetek, a sartré-i egzisztencializmus és a revizionista „praxis”-filozófia. A marxista–leninista elmélet materializmusát és materialista dialektikáját, a munkásosztály filozófiájának eltorzítását és megsemmisítését célzó ezen variánsaiban a gyakorlat szubjektív idealista fogalma, egy állítólagosan a filozófia alapvető irányzatait meghaladó szubjektum–objektum-dialektika, az elidegenedés történelemfö-lötti elmélete és egy elvont antropológia helyettesíti.

Marx értelmezésének pluralista fölfogásmódjait átviszik Lenin értelmezésének síkjára. Így azt állítják, hogy nemcsak a marxizmusnak vannak különböző „fajtái” – így pl. „ortodox” marxizmus, engelsi, kautsky-i marxizmus vagy a „neomarxizmus” legkülönb-félőbb változatai –, hanem a leninizmusnak is különböző formái vannak. Így manapság a szovjet marxizmus mellett kínai, jugoszláv, kubai, olasz „meg egyéb leninizmusról kell

⁶ Vö.: Wilczek, G.: *Die Erkenntnislehre Lenins* (Lenin tanítása a megismerésről). Pfaffenhofen/Ilm 1974.

beszélünk”.⁷ Lenin maga azonban éppoly kevésbé leninista, mint ahogyan Marx sem marxista.⁸ Az antileninizmus és a szovjetellenesség két következő tendenciája ahhoz a tényhez kapcsolódik, hogy a marxista–leninista elméletnek – általános érvényű alapelveinek alkalmazásakor – mindig figyelembe kell vennie az egyes országok mindenkori történelmi és társadalompolitikai különösségét, továbbá ahhoz a tényhez, hogy a marxista–leninista világnézet fejlődése mindenkori összefonódik a revizionizmus és az oppor-tunizmus fellazítási kísérleteivel szembeni harccal, amelyek rendszerint „autentikus” marxizmusnak és forradalmi leninizmusnak adják ki magukat. Az egyik ilyen tendencia kérdésessé teszi a marxizmus–leninizmus belső elméleti zártságát. A másik álelméleti megalapozást igyekszik nyújtani annak az állítólagos szükségyszerűségnek az igazolására, hogy a kommunista világmozgalmat nem a proletár nemzetköziség és az akcióegység szellemében kell kialakítani, hanem nacionalista alapon kell fölszabadítani. Ezt a célkitűzést szolgálja Leonhard írása is a marxizmus „hármasságáról”.⁹

Mindent egybevetve, ez utóbbi tendenciák a korábban említettekkel szemben, ahogyan azok pl. Georg von Rauch 1957-ben megjelent Lenin-életrajzában kifejezésre jutottak, mindjobban megszerzik a vezető szerepet. Lenin, a világtörténelem egyik legnagyobb alakja és a leninizmus, Lenin politikai ideológiája Georg von Rauch szerint (aki a kelet-európai történelem specialistája) „eurázsiai birodalmat teremtett . . . , amely meg-szégyeníti a Dániel próféta megjövendölte világbirodalmakat s amelyben, úgy látszik, az apokalipszis víziói testesülnek meg”. Lenin a huszadik század személyisége abban az értelemben, ahogyan azt Burckhardt és Nietzsche megjövendölték; Lenin fölszabadította „az emberi lélek irracionális erőinek és démoni ösztöneinek lázadását”. A bolsevizmus olyan hatásokat váltott ki, amelyek egészen az emberiség legbensőbb lelki magvának megváltoztatásáig nyúlnak.¹⁰

Lenin meghamisításának egyik lényeges, a marxizmus–leninizmus elméleti és világné-zeti zártsága ellen irányuló tendenciája, amely minden szinten megjelenik, az a koncepció, mely szerint Lenin többé-kevésbé, vagy szinte teljesen szakított a 19. század klasszikus marxizmusával. Ez a koncepció a mai Lenin-hamisítás egy olyan sarkalatos pontja, amelyből kiindulva egy sor tételt le lehet vezetni; ezek a maguk politikai-ideológiai és társadalomelméleti jellegével az Októberi Forradalom, a szovjet társadalom fejlődé-sének, a szocialista államközösség fejlődésének hamis, későpolgári értelmezését, valamint a munkásosztály politikai hatalmának szükségességével szembeni, a marxista–leninista pártnak a szocializmus fölépítésében és tervszerű kialakításában játszott vezető szerepét tagadó revizionista érveléseket támasztják alá. Lenin meghamisításának jelzett fordulata előtt, ha polgári oldalról kiindulva foglalkoztak a munkásosztály tudományos világnéze-tével, ebben túlsúlyban volt az a kísérlet, hogy belső ellentmondásokat mutassanak ki a fiatal Marx – aki példás módon megalkotta az elidegenedés időtlen modelljét és egy történelem fölötti, osztályszempontból semleges humanizmust hozott létre –, valamint az érett Marx között – aki a proletariátus osztályharcának, a proletaritátus diktatúrájáról

⁷ Jaroslawski, J.: id. helyen 16. o.

⁸ Fetscher, I.: *Lenin. Studienausgabe* (Lenin. Tanulmányi kiadás). I. kötet, 7. o.

⁹ Leonhard, Wolfgang: *Die Dreispaltung des Marxismus* (A marxizmus hármasságja). Düsseldorf–Wien 1970.

¹⁰ Rauch, Georg v.: *Lenin. Die Grundlegung des Sowjetsystems* (Lenin. A szovjet rendszer megalapozása). 3. javított kiadás. Göttingen–West/Berlin–Frankfurt/M. 1962, 100–102. o.

szóló tannak, a szocialista forradalomnak politikai doktrínáját alkotta meg. Továbbá ellentmondásokat konstruáltak a történelem dialektikáját kifejtő Marx és az „ontológiai” természetdialektikát hirdető Engels között. Mostanság azonban már az jellemző, hogy a 19. század marxizmusának egészét Lenin ellen fordítják. Ahelyett, hogy kimutatnák a fejlődés tényleges összefüggéseit, a Marxtól Leninig vezető egységes, filozófiában, társadalomelméletben, módszertanban megmutatkozó alapvonalat, azt a vonalat, ahogyan a lenini elmélet a megismerés kiteljesedésével elmélyítette és konkretizálta a marxi elméletet, vagyis ennek a valóságos, a történelmi gyakorlat által is bizonyított összefüggésnek a helyére Marx és Lenin messzemenő összeférhetetlenségének konstrukcióját helyezik.

Manapság számtalan polgári és revizionista konstrukció forog közkézen, amelyek azt állítják, hogy ellentmondás van Marx és Lenin között; ezek közül a következő négy különösen tipikus:

1. Lenin „voluntarista fordulatot” hozott a marxizmusban.
2. Lenin „eloroszosította” a marxizmust.
3. Lenin „eltárgyasította” az eredeti marxi humanizmust.
4. Lenin, ellentétben az elméleti Marxszal, a „gyakorlat embere” volt.

E négy tézist egy közös szál fűzi össze egymással. Ezt azon kísérletben ismerhetjük föl, amely az Októberi Forradalom lényegének meghamisítására irányul, arra, hogy különösen kérdésessé tegyék törvényszerű jellegét, világtörténelmi szerepét korunkban az emberiség fundamentális életproblémáinak megoldása szempontjából, mélységesen internacionalista természetét. Ez a legelső pillanatban nyilvánvaló: Ha a leninizmus „voluntarista aktus” lenne, az Októberi Forradalom pedig történelmi véletlen, amely az erőknek egyszeri, csakis Oroszországra jellemző belső konstellációja következtében tört ki, s mindehhez hozzájön Lenin megint csak egyszeri, fékezhetetlen forradalomakarása, vagyis ha a forradalmat csak úgy „csinálták” volna, akkor nagyon is elképzelhető lenne, hogy a forradalmat és annak következményeit csak úgy vissza lehetne csinálni. Más szóval: feltételezve, hogy a szocialista forradalom rossz történelmi véletlen, s ráadásul, mivel Lenin hatalomra töréséből született, s így minden következményével együtt a szabadságnélküliség megtestesüléseként átkozzák ki, szükségszerűen jön így létre az imperializmus vágyálma, hogy a forradalmat egyetlen ellenforradalmi aktussal ki lehet törölni a történelemből. Mégpedig a „szabadság” és az „emberi jogok” nevében, amelyeket a szocializmus – noha az emberiség történelmében először valósított meg – állítólag megsértett és megszüntetett.

Az elsőként említett koncepció a legáltalánosabb filozófiai szinten, elméletileg átfogó jelleggel ellentétet konstruál Marx és Lenin között, amely a marxi elméleti gondolkodást jellemző determinizmus és a lenini gyakorlatnak, a lenini forradalmi stratégiának és taktikának filozófiai alapját képező „voluntarizmus” között feszül. Marx az egész történelmet és különösen a szocialista forradalmat, állítólag, objektív törvények hatásmechanizmusaként és eredőjeként fogta föl. Eközben Marxnak legtöbbször olyan determinizmusfölgfogást tulajdonítanak, amely éppúgy megkerüli azt a dialektikus materialista bázist – amely pedig kritikai-forradalmi ideológiai funkciójának alapja –, mint ahogyan elmegy a mellett a tény mellett is, hogy Lenin éppen a történelem szubjektív tényezőjének elméletét fejlesztette tovább, amely fölbontathatatlanul összefonódott a marxi dialektikus determinizmussal. Lenin, állítólag, kiigazgatta ezt az álláspontot, voluntarisztikusan megszüntette. A Marx által elemzett törvények helyére a lenini történelmi fölgfogásban – így

ennek az elméletnek a hívei —, különösen azonban a forradalomról kialakított új elméletben, az „uralom akarása”, egy olyan elit „hatalmi törekvése” került, egy olyan új „vezető réteg” szándékai, amely történelmet csinált. Lenin száműzte a kommunizmus felé tartó „természetes mozgás gondolatát” mint olyat, vagyis kiiktatta marxizmus-fölfogásából a törvényszerűen szükségszerű fejlődés gondolatát.¹¹ Lenin, vélik ők, „csinálta” a forradalmat.¹² E koncepció teljes tarthatatlansága Lenin történelmi materialista alapművének, a *Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?* című írásnak már csak felszínes ismerete alapján is kiviláglik. E mű filozófiai sarktétele — szöges ellentétben a Lenint manapság meghamisítók imént idézett állításával — materialista-determinista koncepció, amely a maga voluntarizmusellenes jellegével a narodnyikok szubjektív idealista történelem- és forradalomfölfogása ellen irányul és Oroszország tőkés fejlődésének objektíve szükségszerű, törvényszerű alakulását, valamint a burzsoázia és a proletariátus közötti legfőbb társadalmi ellentmondást bizonyítja. Ennek a koncepciónak a szellemében teszi magáévá Lenin Marx *Tőké*-jének egyik alapvető történetfilozófiai gondolatát, azt, amely a társadalmat „természettörténeti folyamatnak” fogja föl, s mely szerint e folyamat a tőkés fejlődés fokán szükségszerűen teszi meg a proletariátust a forradalmi átváltozás vezető erejévé, orosz viszonyok között is. H. Webernél s fegyvertársainál, akik Marx és Lenin meghamisítására szövetkeztek, soruk a renegátoktól (Trockij, Kautsky, Ruth Fischer, Franz Borkenau, Wolfgang Leonard) egészen Hans-Joachim Lieberig és Walter Theimerig ér, Lenin alapvető filozófiai magatartása voluntarisztikus színezetet nyer és mintegy a következő lapos, rövid képletre hozható: „Azt hitte (mármint Lenin — a szerző megj.), hogy a célt (mármint a proletárforradalmat — a szerző megj.) el lehet akkor is érni, ha a hivatásos forradalmárok egy kis csapata jól használja ki a forradalmi helyzetet.”^{12a} Ez a tény, meg aztán az orosz gondolkodók „eliter elképzelése(i)” és összeesküvés-i taktikája „új arculatot” adtak a marxizmusnak”.¹³ Ugyanebbe az összefüggésbe tartozik az a megjegyzés is, hogy Lenin nem is annyira marxista volt, mint inkább blanquista. S ugyanakkor az Októberi Forradalom történelmi szükségszerűségét nem szabad objektívnek és törvényszerűnek fölfognunk. Ez a szükségszerűség inkább csak abban állott, hogy egy meghatározott személyiség (Lenin) egy alkalmas helyzetben „kihasznál” egy alkalmas pillanatot, hogy kikényszerítsen egy meghatározott politikát.¹⁴ Ezáltal tehát a leninizmusban visszájára fordult a történelmi materialista elmélet, a leninizmussal egy oksági mechanizmus alakult ki, amelyben az akarás és a megismerés alakították magukat az objektív feltételeket.¹⁵ Az egyik írásban, amely az alábbi laposan agitatív jellegű szovjetellenes címet viseli: „Lenin: A forradalmi cél mint a forradalom eszközeinek áldozata”,¹⁶ a lenini voluntarizmusnak ezt a változatát, amely, állítólag, a marxi determinizmus helyét foglalta el, azzal az általános és apodiktikus kijelentéssel intézik el, hogy Lenin Marxot egyenesen „a feje tetejére állította”. S mindez épp azokra a mozzanatokra érvényes, amelyek valóban a legdöntőbbek a leninizmus

¹¹ Wagenlehner, Günther: id. helyen, 31. o.

¹² Uő. 35. o.

^{12a} Weber, Hermann: Einleitung zu: Lenin, *Ausgewählte Schriften* (Bevezetés Lenin: Válogatott írások c. kötethez). id. helyen, 33. o.

¹³ Uő. 34. o.

¹⁴ Lösser, Norbert: id. helyen, 104. o.

¹⁵ Uő. 120. o.

¹⁶ Vö. D. Oberndörfer, W. Jäger: id. helyen, 70–82. o.

világtörténelmi hatása szempontjából, vagyis a forradalomelméletre, a pártelméletre, valamint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elméleti elgondolására.¹⁷ Hogy Lenin „jobban hangsúlyozta a voluntarisztikus távlatokat”,¹⁸ ez a tény magából a társadalmi valóságból fakad: e valóság föltárta a tényleges gazdasági fejlődés és a marxizmus által „anticipált törvényszerűség” közti ellentmondást.¹⁹ Ezen azt értik, hogy Marx a forradalmat törvényszerű folyamatnak fogta föl és a gazdasági ellentmondások kiéleződéséből megjósolta bekövetkeztét, a forradalom azonban mégsem következett be. Ennek az érvelésnek lényege a következő: Amit bizonyítani kellene, vagyis Lenin „voluntarizmusának” győzelmét Marx determinizmusa fölött, azt eleve úgy föltételezik, hogy az imperializmus hanyatló korszakának tényleges gazdasági ellentmondásait, amelyek Oroszországot sem kerülték el, az elemzésben meg sem említik. Ami aztán mindebből visszamarad, hogy magyarázatul szolgáljon századunk legfőbb eseménye, az Októberi Forradalom számára, nem egyéb, mint néhány, valóságos történelmi, politikai, ideológiai-elméleti összefüggéseiből kiragadott, meghamisított és megcsonkított Lenin-tétel és -gondolat.

Lenin voluntarizmusa abban mutatkozott meg, hogy „Marxszal ellentétben mindinkább áthelyezte a hangsúlyt a gazdasági kritériumokról a politikaiakra”, továbbá „a forradalmárok azon képességére és akaratára, hogy éljenek a forradalmi helyzettel vagy éppenséggel, hogy meg is teremtsék”.²⁰ E koncepció hívei szerint ebből a gondolkodásmódból fakad a lenini pártelmélet, amely a pártnak „elit” formáját teremti meg és szembehelyezkedik a forradalmi spontaneitással és a kreativitással. Az autokrata Oroszország politikai viszonyai alapvetően meghatározták egy ilyen típusú pártelmélet kialakulását.²¹ A voluntarizmus tétele e ponton is, mint más helyütt, a marxizmus eloroszosításának tézisébe megy át, a jelen esetben tehát nem csupán az történik, hogy egy különös „voluntarista” észjárásból vezetik le Lenin pártelméletét, hanem a cárizmus politikai uralmának különös jellemzőiből is.

A voluntarizmusról hangoztatott tirádák elharapózó tendenciája, vagyis amely tagadja az Októberi Forradalomnak mint az első győzelmes *proletár, szocialista* forradalomnak *törvényszerűségét*, különösen szembeötlő módon jut kifejezésre az alábbi érvelésben. Amennyiben Leninnél a „voluntarista” elem előtérbe került a történelem materialista fölfogásának „determinista alapelveivel” szemben, úgy ennek döntő jelentősége volt az Októberi Forradalom győzelme szempontjából. Ugyanekkor azonban nem kerülhetjük meg azt a kérdést, „vajon ezt a világtörténelmi eseményt Marx Károly értelmében is besorolhatjuk-e a proletárforradalmak közé”.²² Más szóval: igaz ugyan, hogy az Októberi

¹⁷ Uo. 70. o.

¹⁸ Uo. 71. o.

¹⁹ Uo. 72. o.

²⁰ Uo.

²¹ Vö.: uo. 73., 74. o.

²² M. Pruscha, R. Thomas: *Marx und die Folgen. Studien zur Rezeptionsgeschichte des Marxschen Denkens* (Marx és következményei. Tanulmányok a marxi gondolat befogadástörténetéről). Mainz 1974, 82. o. R. Thomas az „Állam és társadalom a marxizmusban és a szovjet kommunizmusban” című tanulmányában, ahonnan az idézett hely származik, a következőben látja a Marx és Lenin közti ellentétet: Leninnél a taktika előbbrevaló az elméleti megismerés érdekeinél (75. o.); Lenin a proletariátus diktatúrája mellett kötelezte el magát, amely a bolsevikok politikai vezetése mellett valósul meg, nála a „párturalom elve” dominál a „marxi állam- és társadalomelmélet önmeghatározási posztulátumaival” szemben (82., 83. o.).

Forradalom győzött; jelentősége világtörténelmi. Mivel azonban mindent Lenin voluntarizmusának „köszönhet”, e forradalom se nem törvényszerű, se nem proletárforradalom. Akárcsak a többi szerző, a most idézett is adósunk marad persze egy mégoly csekély mértékben is komolyan vehető válasszal, ami a szocialista forradalmak lényegének objektív kritériumaival kapcsolatos döntő kérdést illeti, kiváltképp a forradalmasított termelési viszonyok kritériumát.

Ezek a Lenin állítólagos voluntarizmusával kapcsolatos kijelentések külsőleg a lenini filozófia egyik jellemző vonásához kapcsolódnak, nevezetesen ahhoz, ahogyan Lenin konkrétan meghatározza a történelem szubjektív tényezőjét, ahogyan átfogóbban alakítja ki a felépítmény, az ideológia aktív funkciójával és a munkásosztály pártjának elméleti vezető tevékenységével kapcsolatos marxi tanokat. Csakhogy mindez – Lenin polgári értelmezésének spekulációival ellentétben – nem a marxi dialektikus materialista determinizmus „voluntarista” kiigazításával történik, hanem épp ennek bázisán. Lenin soha nem vonta kétségbe ezt az alapot. Sokkal inkább elméletileg is, gyakorlatilag is, megteremkenyítette a munkásmozgalom új feladatainak érdekében, amelyek az imperializmus körülményei és századunk proletárforradalmának feltételei között rajzolódtak ki. Ennek a törvényszerűségnek a tagadása általában úgy történik, hogy a történetfilozófiai irracionalizmust átviszik a munkásmozgalom és a szocializmus értelmezésére is. A jelen esetben annak az állításnak alakját ölti, hogy Lenin elméletének és gyakorlatának alapelvei voluntarista jellegűek, hogy a forradalmi párt és a szocialista állam törvényszerű vezető szerepe szubjektív idealista módon az „uralom eliter akarására” redukálódik, egy olyan magyarázat alakját ölti, amely a szocialista forradalmat és annak törvényszerű társadalmi következményeit Lenin „fanatikus akaratából” vezeti le, azon tulajdonságából, hogy „ő volt a hatalom mesterembere”,²³ azon képességéből, hogy a „tömegeket föl tudta bujtatni”. Ez utóbbit a narodnyikoktól tanulta.²⁴

A marxizmus Lenin által történt „eloroszosításának” másik, itt megnevezett koncepciója, amelynek politikai tendenciája a leninizmus általános érvényének és a szocializmus építése során a Szovjetunióban szerzett alapvető tapasztalatoknak a tagadására irányul, az alábbihoz hasonló érveken nyugszik: Leninnél az agrárkérdés különös szerepet játszott; a lenini pártelmélet nem más, mint a marxizmusnak az „orosz elmaradottságra” való pusztá alkalmazása; a sajátosan orosz forradalmi hagyományok a leninizmusban a marxizmus lényegi változásait vonták maguk után. Webernél olvashatjuk: „A legnagyobb szakadék a leninizmus és az eredeti marxizmus között a párt lenini elméletében van. Marx és Engels számára a pártnak csak alárendelt jelentősége volt. Benne csak a propaganda egyik eszközét látták, melynek segítségével a szocialista eszméket terjeszthetik.” Leninnél ezzel szemben (!) a párt a szocialista forradalom felidézésének és betetőzésének eszköze.²⁵

Az is a leninizmus valóságos tartalmának durva meghamisítása, ahogyan a Marx és Lenin közötti állítólagos ellentmondást az „orosz-ázsiai” és a nyugat-európai–, „nyugati” társadalomelméleti gondolkodásmód közötti ellentmondásként akarják bebizonyítani. Valójában Lenin teljesítménye e kérdésben nem a Marxszal való szakítás, hanem szövetségpolitikai és pártelméleti alapelveinek konkretizálása, mégpedig nemcsak a sajátosan

²³ Vö.: Lewin, Moshe: id. helyen, 124. o.

²⁴ Vö.: Wagenlehner, Günther: 42. o.

²⁵ Weber, Hermann: id. helyen, 34. o.

orosz viszonyokra, hanem a tőke ellen folytatott osztályharcnak nemzetközileg érvényes feltételeire a tőke imperialista hanyatlási stádiumában. Nincs terünk rá, hogy részletesebben kifejtjük e helyütt e lenini konkretizálás tartalmát. Az említett állítások tarthatatlansága különösen szembeszökő az olyan munkákból, mint a „Mi a teendő?”, az „Állam és forradalom”, a „Baloldaliság”, „A szovjethatalom soron levő feladatai”. Ezekben a munkákban, de másutt is, a pártelmélet továbbfejlesztéséről van szó, az állam és a forradalom elméletéről, ennek szövetségpolitikai vonatkozásairól, mégpedig éppen Marx Károly és Engels Frigyes alappozíciójának bázisán, amelyet Lenin védett meg a II. Internacionálé opportunizmusával szemben és fejlesztett tovább. Lenin különösen a „Kommunista Párt kiáltványának” pártelméleti szempontból döntő alapelveit fejlesztette itt tovább. Ide tartozik a munkásosztály pártjának ideológiai-elméleti vezető szerepéről szóló tétel, melynek szükségszerűségét már a „Kiáltvány” megalapozta. A kommunistáknak, hangsúlyozza Marx és Engels ebben az értelemben, „az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalmak feltételeit, menetét és általános eredményeit”.²⁶ Ide tartozik továbbá a proletár internacionalizmus elve. A „Kiáltvány” világosan leszögezi: a kommunisták „a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik”,²⁷ ez egyszersmind kötelességük is.

A harmadik, itt megnevezett tákolmány az alábbihoz hasonló kijelentésekben összegződik: Lenin az egész marxizmust és mindazt, ami benne humanista jellegű, eltárgyasította. Míg Marxnál a szocializmus az „egyének” fölszabadításának egyik eszköze volt – ebben a kijelentésben persze fölszámolódik a marxi humanizmus konkrét proletár osztályjellege –, Leninnél a szocializmus, állítólag, a technikai fejlődés egyik eszközévé változik. Ebben a képletben – amelynek nagyon is leegyszerűsítő jellege és lapossága átlátszó – találkoznak a polgári marxológiai irodalom régi érvei, amelyek kimondják, hogy a szocialista elmélet, mikor gyakorlati megvalósítására kerül a sor, „dehumanizálódik” (ilyen pl. Erich Fromm és Iring Fetscher elképzelése) az újabb keletű revizionizmusával (pl. Ernst Fischer). Az „eltárgyasítás”, ez a szörnyen elmosódott kifejezés a gyakorlatilag létező szocializmus diszkriminálásának egész rendszerét képviseli: „totalitarizmus”, a meg nem szüntetett „elidegenedés”, „bürokratizálás” és „technokrácia”, a proletariátus diktatúrájának a „párt végrehajtó bizottságainak” diktatúrájával történő helyettesítése, „központosított uralmi rendszer” a „szabadság demokráciájával” szemben stb. stb.

A humanizmus „eltárgyasulásának” objektív szociológiai megalapozását hivatott látszólag biztosítani az „ipari társadalmak” fejlődésének belső tendenciáira való hivatkozás: ez a hatás szükségszerű következménye ennek a fejlődésnek függetlenül attól a társadalmi rendszertől, amelyben a tudományos-technikai forradalom zajlik. Ennek felel meg a lenini szocializmuselmélet megvalósulásának polgárian apologetikus redukciója, miszerint ez pusztán az ipari forradalom – megkésett – érvényesülése. Másfelől ezt a kijelentést szellemtörténetileg és pszichologizáló modorban dedukálják, Lenin különösen fejlett „gyakorlati érzékből” vezetik le, valamint abból a tényből, hogy Lenin nem ismerte Marx korai írásait, különösen az 1844-ből származó „Gazdasági-filozófiai kéziratokat”. R. Thomas már említett írásában, amely az „Állam és társadalom a marxizmusban és a

²⁶ Marx–Engels *Művei*, 4. kötet, 453. o.

²⁷ Uo.

szovjetkommunizmusban” címet viseli, az alábbiakat olvashatjuk: „Lenin Marx-értelmezése szempontjából legelőször is fontos rámutatni arra, hogy Lenin nem ismerhette Marx egész életművének lényeges alkotóelemeit (a párizsi kéziratokat, a Német ideológiát, a Politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalait; *mindenekelőtt ezekben fogalmazódtak meg Marx állam- és társadalomelméletének antropológiai premisszái*. Így aztán Lenin kérdésfőltévése feltűnő módon forradalom- és pártelméleti problémákra redukálódik...”²⁸ Először: ennek az érvelésnek már a kindulópontja is hamis: a marxi elméletnek, épp ellenkezőleg, *nincsenek* „antropológiai premisszái”; már kezdeteiben sem új antropológia, hanem egyenesen anti-antropológia volt, az emberről való mindenfajta spekulatív filozófálgatás programszerű tagadása és éppen ezért az igazi, szocialista humanizmus megalapozása. Ezenkívül ebben a nézetben a marxista–leninista elmélet és fejlődési folyamata meghamisításának még két jellegzetes változata bujkál: A marxi filozófia reális humanizmusát először is annak korai formájára korlátozzák, másodsor pedig a Marxtól Leninig vezető fejlődésben kétségbe vonják a szocialista humanizmus tényleges folytonosságát.

Marx és Lenin ellentétének negyedikként megnevezett konstrukciója Trockijhoz nyúl vissza. W. Leonhardnál ez az állítólagos ellentét oda lyukad ki, hogy Marx a társadalmi folyamatoknak inkább *teoretikusa* volt, míg Lenin a forradalom *ideológusa*.²⁹ S egészen hasonlóan, Fischer és Marek azt állítja, hogy az elméletíró Marxnak a forradalom *megismerése* volt legfőbb dolga, míg ezzel szemben a stratégia és taktikus Lenint a forradalmi *tett* izgatta.³⁰

Ugyanebbe az összefüggésbe tartoznak az alábbi módon megkonstruált ellentmondások is az elméleti és gyakorlati Lenin között. „Mítosz”, hogy az októberi forradalmat valamiféle elméleti modell alapján vívták meg. Lenin imperializmuselmélete és az áprilisi tézisekben kialakított fölfogása a szocializmus megvalósításáról „elvont”. Állítólag csupán „a pragmatikus cselekvést igazoló jellegük” van. Lenin az elméletet „szabályozó eszmeként” használja őket, és később a konkrét cselekvésbe „magyarázó mintaként” csempészi bele.³¹

A mai későpolgári és revizionista ideológiai termelést, amely a szocializmus és a szocialista elmélet ellen irányul, nemcsak a Marxról alkotott pluralisztikus hipotézisek gyártása jellemzi, hanem egyre fokozottabb mértékben a lenini örökséget érintő tételek is. Az egységes – filozófiailag, társadalomelméletileg, ideológiailag, politikailag zárt – leninizmus helyére több, egymást kizáró „leninizmust” akarnak helyezni. Le lehet ezt olvasni a szocialista társadalom fejlődési folyamatainak címkézgetéséről és periodizálásáról; a sztálinizmusról van itt szó, amely a leninizmust fölváltotta; ezt követte a „hruscsovizmus”; majd ezt követi a „neosztálinizmus” és végül a „neoleninizmus”. Az efféle sémák és a korszakolás nekik alapul szolgáló antikommunista és idealista módszerének lapossága és értelmetlensége nyilvánvaló. Jellemző ez a leninizmus pluralisztikus földarabolásának tendenciáira. Hiszen ezek a címkék állítólag különböző, egymásnak

²⁸ Vö.: M. Prucha, R. Thomas: id. helyen, 75., 76. o.

²⁹ Leonhard, Wolfgang: id. helyen, 461. o.

³⁰ Fischer/Marek: *Was Lenin wirklich sagte* (Mit is mondott Lenin valójában?). Wien–München–Zürich 1969. 16. o.

³¹ J. Schissler: id. helyen, 115., 116., 117. o.

ellentmondó „leninizmusok” jelölésére szolgálnak, amelyek, a polgári Lenin-hamisítók véleménye szerint, a lenini elmélet ellentmondásos fejlődésmenetében gyökereznek. Így kerül ellentétbe egy eredetileg világforradalmi tendencia egy későbbi orosz-nacionalista tendenciával. Ez utóbbi abban a lenini elképzelésben fejeződik ki, hogy a szocializmus győzelme először csak egyes országokban vagy egyetlenegy országban lehetséges. Ami valójában Lenin imperializmus-elemzésének eredménye, azt egy állítólagos nacionalizmus és a fennen hirdetett „orosz hatalmi sovinizmus” következményévé hamisítják. Itt is a fejlődést és a szocialista forradalmat a polgári történelmi gondolkodás sémái alá szubsumálják, ez esetben a polgári nacionalizmus sémája alá. Ennek világnézeti következménye, mint bármilyen más hasonló műveleté, a szocializmusra való világtörténelmi átmenet irracionalizálása.

További ellentmondásként állítják föl azt a posztulátumot, amely a „bürokratikus Lenin” — aki a forradalom után megszervezte a szovjet államot — és a „primitív demokrácia” híve — a forradalmi Lenin — között tesz különbséget. Megintcsak a polgári államelméleti gondolkodás osztályhorizontjára szállítják le a szocialista demokrácia és a munkásosztály gyakorolta hatalom egységét: ez a gondolkodásmód a szocialista állam gazdasági, kulturális, nevelő, ideológiai vezető tevékenységét csakis a polgári államgépezet mintájára tudja elképzelni, egy bürokratikus apparátus funkciójaként.

Itt is, akárcsak a leninizmus meghamisításának jellegzetes pozíciója valamennyi vonatkozásában érvényes: kézzelfogható cáfolatuk magában a szocialista életfolyamatban van, a munkásosztály hatalmának és a szocialista demokráciának, a kultúra és a művelődés forradalmának, a tudományos-technikai forradalom elsajátításának és a szocialista humanizmus megvalósításának dialektikus kölcsönhatásában.

TAJÉKOZÓDÁS

VÁLLVETVE

Magyar és német kommunisták közös imperializmus-
és fasizmusellenes
elméleti harcának hagyományai (1926–1933)

HORST ULLRICH

A Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött az elmúlt évben. Amikor Kádár János ebből az alkalomból a két szocialista ország szoros együttműködését és évről évre erősödő barátságát „történelmi vívmányként” méltatta, kijelentette: „Sokoldalú kapcsolatainkban döntő szerepet játszik a Magyar Szocialista Munkáspárt és a Német Szocialista Egységpárt baráti együttműködése és a marxizmus–leninizmus, valamint a proletár nemzetköziség talaján álló szilárd szövetség.”¹ Ugyanígy értékelte Erich Honecker is a magyar és német forradalmi munkáosztály osztályszövetségét, és hangsúlyozta, hogy ez a testvéri szövetség a kapitalista kizsákmányolás és az imperialista háború ellen folytatott közös harcból ered: „A Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közötti barátság a két nép munkáosztályának és haladó erőinek nagy forradalmi hagyományaiból táplálkozik. Mindörökre összekapcsolódott olyan kitűnő német és magyar kommunisták és internacionalisták nevével, mint Kun Béla, Münnich Ferenc, Alpári Gyula, Karl Liebknecht, Ernst Thälmann és Wilhelm Pieck.”² Ennek a hagyományos barátságnak integráns része az az ideológiai harc, amelyet a magyar kommunisták a német elvtársakkal vállalva a húszas évek második felétől a harmincas évek elejéig a Kommunista Internacionálé zászlaja alatt az imperializmus, a fasizmus és a háború ellen a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért folytattak.

1. A MARXISTA–LENINISTA VILÁGNÉZET ELTERJESZTÉSE

A Német Kommunista Párt 1918-tól, létének első pillanatától kezdve nyíltan hirdette együvé tartozását Leninnel és a Kommunisták Oroszországi Pártjával és elvileg elkötelezte magát a marxizmus–leninizmus eszméi mellett. Ezért új típusú pártként való egész további fejlődése, alakulása szempontjából elengedhetetlen és létfontosságú volt Marx, Engels és Lenin világnézetének átfogó ismerete. A párt megalapításával megteremtődött a kiindulópont ennek a nagy történelmi feladatnak megoldásához. A feladat céltudatos megoldásához a párt Ernst Thälmann vezetésével (1925–26) látott hozzá, és a polgári ideológiával és annak hatásával folytatott könyörtelen összecsapásokban tervszerű és

¹Kádár János, „Im gemeinsamen Interesse der sozialistischen Länder” (A szocialista országok közös érdekében). *Neues Deutschland*, 1977. március 25. 4. o.

²E. Honecker, „Der Vertrag ist Dokument geschichtlicher Tragweite” (A szerződés történelmi jelentőségű dokumentum). *Neues Deutschland*, 1977. március 25. 3. o.

rendszeres munkával győzelemre vitte a marxizmus–leninizmus eszméit. Az SZKP képviselőihez hasonlóan a magyar forradalmi munkásosztály képviselői is felmérhetetlen segítséget nyújtottak ebben a Német Kommunista Párt Thälmann vezette Központi Bizottságának. Szóban és írásban egyaránt számos magyar kommunista vett aktívan részt a marxista–leninista világnézet elterjesztésében, a proletár internacionalizmus szellemében hathatós támogatást nyújtottak a pártnak a forradalmi elméletek elsajátításában, abban, hogy tagjaival elfogadtassa ezeket az eszméket, és végül, hogy elterjessze őket a munkásosztály soraiban. Különleges érdemeket szereztek ebben a történelmi küzdelemben Alpári Gyula, Fogarasi Béla, Kun Béla, Lukács György, Kemény Alfréd, Boross F. László, Rudas László, Sándor Pál, valamint a marxizmus–leninizmus eszméinek más magyar teoretikusai és propagandistái.

A harcos materialistáknak ebben a körében kétséggkívül kitüntetett hely illeti meg Kun Bélát. Annál is inkább, mert nem csak a Kommunista Internacionálé keretein belül töltött be fontos szerepet az agitáció és propaganda területén, amelynek az is részét alkotta, hogy tagja volt a moszkvai Marx–Engels Intézet Tudományos Tanácsának (ugyanazt a pozíciót töltötte be Clara Zetkin is). Sokkal inkább azért, mert a Kommunista Internacionálé 1924-es V. világkongresszusának alapján Lenin szellemében minden erőt mozgósított annak érdekében, hogy a nemzetközi forradalmi proletariátus soraiban rendszeres oktatómunka kezdődjék, és hogy tagjai elsajátítsák a leninizmust. Ide vonatkozó beszédei, cikkei és egyéb írásai bizonyos értelemben határkövet jelentenek a leninizmus elsajátításában és elterjesztésében, és döntő mértékben járultak hozzá a propagandamunka formáinak, módszereinek és egész rendszerének kidolgozásához és hatásos alkalmazásukhoz a Kommunista Internacionálé soraiban.

A Komintern 1924-es világkongresszusán, valamint az 1925 tavaszán ezt követő KIUB-ülésein, amelynek napirendje a kommunista pártok bolsevizálása, vagyis ideológiailag képzett tömegpártokká történő átalakítása volt, Kun Béla hatalmas aktivitást fejtett ki a világnézeti propaganda, az elméleti munka és egyáltalában az ideológiai harc szükségességének tisztázása érdekében. Ebben az értelemben tartott ragyogó referátumot a KIUB tavaszi ülésén, és írt számos cikket, amelyekben Engelsre és Leninre hivatkozva követelte, hogy az elméleti területen vívott osztályharcot állítsák a figyelem középpontjába. „Nem-hogy forradalmi elmélet” – jelentette ki –, „de kommunista pártjaink bolsevizálása, bolsevista megszervezése és bolsevista átszervezése sem lehetséges a leninizmus és marxizmus eszméinek alapos propagandája nélkül.”³ Ebben az értelemben követelte a politika elméleti megalapozását, és ellenzett minden olyan felfogást, amely a spontaneitás elvét hirdette. Megvilágította a kommunista propagandatevékenység tartalmát és formáit, és nyomtatékosan aláhúzta, hogy csak a dialektikus és történelmi materializmus tanulmányozása, elsajátítása és birtoklása tesznek képessé az egész anyagnak bármely területen történő általánosítására.⁴ A magyar kommunista szorgalmazta Vlagyimir Iljics Lenin műveinek gyors és céltudatos kiadását, fellépett az „orosz tapasztalatok” alkotó, azaz nem mechanikusan átvett alkalmazásáért, és központi feladatként jelölte meg a lenin-

³ Protokolle der EKKI (A KIUB jegyzőkönyve). Moszkva 1925. március 21–április 6. 129. o.

⁴ B. Kun, „Inhalt und Formen der Internationalen Agitations- und Propagandatätigkeiten” (A nemzetközi agitációs és propaganda tevékenység tartalma és formái). *Kommunistische Internationale* (Kommunista Internacionálé), 1925/12. 1286. o.

izmus tanulmányozását, terjesztését és gyakorlati megvalósítását. Így „a lenini tan népszerűsítése a munkásosztály széles rétegei közt – köztük a kommunista párton kívüli tömegek közt is – a kommunista párt *legfontosabb aktuális feladatai* közé tartozik” – írja – „mégpedig annál is inkább, mert a lenini párt behatolása a forradalmat szervezni és vezetni hivatott élgárda soraiba a proletárforradalom további sikereinek elengedhetlen előfeltétele”.⁵

Ilyen módon Kun Béla – aki különben ezekben a kérdésekben teljesen egyetértett Clara Zetkinnel⁶ – döntő mértékben járult hozzá, hogy az Ernst Thälmann vezetése alatt álló Német Kommunista Párt egyre inkább magáévá tette Lenin tanait. A Német Kommunista Párt sajtója instruktív módon tájékoztatta a német munkásosztályt Kun Béla álláspontjáról. A „Rote Fahne” Kunnak az 1925-ös bővített KIUB-ülésen mondott beszédére hivatkozva azt írta, hogy eljött az idő, amikor az összes marxista–leninista párt átszervezésének napirendre kell kerülnie. A leninizmus – folytatta a párt lapja – nem maradhat a vezető rétegek monopóliuma, mindenekelőtt a tagok tömegeinek közkincsévé kell válnia, mert csak így valósulhat meg, hogy a párttagok a Kommunista Párt igazi tagjaivá váljanak.⁷ Kun Bélával egyetértésben azt követelte a „Rote Fahne”, hogy a pártoktatás javasolt rendszerét a forradalmi német munkásosztály soraiban is vezessék be és valósítsák meg. Ez olyan követelés volt, amelyet a Thälmann vezette Központi Bizottság lépésről lépésre meg is valósított.

Ezért egyáltalán nem véletlen, hogy a Kommunista Internacionálé határozatainak és Kun Béla felfogásának szellemében, még 1925-ben napvilágot látott egy gyűjteményes kötetben Vlagyimir Iljics Lenin műveinek első német nyelvű kiadása.⁸ A kötet ösztönzések, tanúságok és megszívlelendő tanácsok kimeríthetetlen tárháza – szögezte le E. Schneller a „Rote Fahne”-ban – és most még fontosabb volna, mint valaha, Lenin és az SZKP hatalmas művét a Német Kommunista Párt számára gyorsan és alaposan hasznosítani. Éppen a gazdag forradalmi tapasztalatokkal rendelkező német pártnak kell a lenini figyelmeztetést újra és újra nyomatékosan elismételni: forradalmi elmélet nélkül forradalmi mozgalom sem lehetséges.⁹

Ebben a szellemben fogott hozzá a Német Kommunista Párt a marxizmus–leninizmus tanainak tervszerű és alaposabb terjesztéséhez. A párt 1925 végén megtartott első konferenciáján Ernst Thälmann, a párt további fejlődése szempontjából, az egyik legfontosabb feladatot a párttagság elméleti színvonalának emelésében jelöli meg, mert – mint mondtotta – „egészséges, világos forradalmi elmélet nélkül nem lehetséges komoly forradalmi gyakorlat”. Ennek a lenini alapelvnek szellemében ismerte fel Thälmann, hogy a marxizmus–leninizmus elsajátítása a Német Kommunista Párt új típusú párttá fejlődésének alapvető feltétele. Ennek a felismerésnek nyomán gondoskodott arról, hogy a Német Kommunista Pártban gondosan tanulmányozzák Lenin tanait és a lenini párt tapasza-

⁵ B. Kun, „Die Propaganda des Leninismus” (A leninizmus propagandája), *Kommunistische Internationale*, 1924/33, 16. o.

⁶ Vö. Protokolle der EKKI (A KIUB jegyzőkönyve), Moszkva 1925. március 21–április 6. 171. o.

⁷ Vö. *Rote Fahne*, 1925. április 8. 4. o.

⁸ V. I. Lenin: *Der Kampf um die soziale Revolution. Ausgewählte Werke. Sammelband* (Harc a társadalmi forradalomért. Válogatott művei. Gyűjteményes kiadás). Bécs–Berlin 1925.

⁹ E. Schneller, „Lenins Ausgewählte Werke” (Lenin válogatott művei), *Rote Fahne* 1925. április 30.

latait. A leninizmus elsajátításával, amelyben Ernst Thälmann nagy személyes szerepet játszott, a Német Kommunista Párt gyorsan a német proletariátus harcos, vezető tömegpártjává fejlődött.

2. MARX ÉS ENGELS

A Kommunista Internacionálé V. Világkongresszusa határozatainak végrehajtása során a Kommunista Internacionálé és a forradalmi német munkásosztály a leninizmus terjesztésével egyidejűleg és ahhoz szorosan kapcsolódóan széles körű és mélyreható Marx–Engels-propagandát fejtett ki. Így – mint az „Internationale-Presse-Korrespondenz” megállapította – irodalmi-tudományos értelemben is Marx és Engels végrendeletének végrehajtóivá váltak, mint ahogy politikailag már azelőtt is azok voltak. Ezzel saját magukkal szemben fennálló kötelességüket is teljesítették, hiszen – teljes joggal – Marx és Engels politikai, valamint irodalmi-tudományos hagyatéka örökösének tekintették magukat.¹⁰

Ennek a történelmi feladatnak a megvalósításában is aktív támogatást nyújtottak a Német Kommunista Pártnak a magyar elvtársak. Különösen Fogarasi Béla, F. L. Vinov (azaz Boross F. László), Lukács György és K. Sauerland (azaz Sándor Pál) teljesítményét kell kiemelnünk. Ezek a teoretikusok elsősorban Marx és Engels írásait propagálták különböző módokon. Cikkekben vagy recenziókban nyújtottak bevezetést a tudományos kommunizmus megalapítóinak munkáiba, eközben figyelmüket elsősorban Marx és Engels műveinek a szovjet Marx–Engels-kutatás által 1929-ben megkezdett összkiadásának (MEGA) népszerűsítésére fordították.

Fogarasi Béla ezen belül elsősorban a Marx–Engels Archivumnak szentelte figyelmét, amelynek keretén belül 1926-ban, illetve 1927-ben először jelent meg német nyelven a *Német ideológia* Feuerbachról szóló fejezete, valamint Engels műve, *A természet dialektikája*. Már 1924-ben tájékoztatta az „Internationale”-ban, a Német Kommunista Párt elméleti lapjában a német munkásmozgalmat, hogy néhány hete megjelent a moszkvai Marx–Engels Intézet kiadványa. Itt közölte Fogarasi azt is, hogy a Szovjetunióban már megjelent Marx–Engels műveinek harminc kötetre tervezett kiadásának első két kötete. A két kötet méltatásában elmondta, hogy ezek tartalma lényegesen gazdagítja Marxszal és Engelsszel kapcsolatos ismereteinket,¹¹ a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat és a szocializmus építését tekintve pedig úgy méltatta Lenin pártjának forradalmi tudományos kezdeményezéseit, mint annak a ténynek bizonyítékát, hogy a marxista kutatás súlypontja Oroszországba tevődött át.¹²

¹⁰ Vö. *Thesen und Resolutionen des vom V. Weltkongreß der Kommunistischen Internationale (A Kommunista Internacionálé V. Világkongresszusának tézisei és határozatai)*, Moszkva 1924. június 17.–július 8. Hamburg: 1924, 20. o.

¹¹ Vö. A. Fogarasi (azaz Fogarasi Béla), „Sowjet-Rußland – eine Stätte der marxistischen Forschung” (Szovjet-Oroszország – a marxista kutatás hazája). *Internationale*, 1924/3. 441. o. Vitathatatlan, hogy a két kötet, amely Marx és Engels írásait 1844-ig bezárólag tartalmazza, jelentős új ismereteket adott – elsősorban a két forradalmár forradalmi demokratikus korszakáról. Ez a két kötet tartalmazza először és tette először hozzáférhetővé a német és nemzetközi munkásság számára Marxnak a *Rheinische Zeitung*-ban megjelent cikkét a Mosel-vidéki parasztok helyzetéről, továbbá Engels írását, amelynek címe „Schelling és a kinyilatkoztatás”.

¹² Vö. uo.

A Marx–Engels Intézetre hivatkozva Fogarasi tájékoztatta a német munkásmozgalmat arról, hogy első ízben hoztak nyilvánosságra részeket Marxnak és Engelsnek a „Német ideológia” címet viselő ifjúkori művéből.

A Marx–Engels Archivum kezdettől fogva nemzetközi figyelmet keltett. Mint a „Frankfurter Zeitung” írta, az első kötet „kiadóinak alaposágáról”¹³ tanúskodott, és még a megrogzotten kommunistaelleneseknek is be kellett ismerniük, hogy az „Archivum” a nyilvánosságra hozott eddig ismeretlen Marx és Engels anyagokat „szigorúan tudományosan” kommentálja. Mindenekelőtt azonban a német és nemzetközi munkásság fejezte ki kezdettől fogva szoros összetartozását a Szovjetunióval, továbbá a szovjet Marx–Engels-kutatás felett érzett büszkeségét. A. Fried (azaz Fogarasi Béla) kijelentette az „Internationale”-ban: „A Marx–Engels Archivum a Szovjet-Oroszországban folyó és Szovjet-Oroszország irányította marxista kutatás ragyogó teljesítménye.”¹⁴

D. Rjazanov mint a moszkvai Marx–Engels Intézet folyóiratának szerkesztője egy bevezetésben beható tájékoztatást adott a *Német ideológia* történetéről és sorsáról. A Német Kommunista Párt központi lapja, a „Rote Fahne” úgy jellemezte a *Német ideológia* Feuerbachról szóló fejezetének nyilvánosságra hozatalát mint az „Archivum” legfontosabb darabját; az „Internationale-Presse-Korrespondenz” is az Archivum első köfete központi darabjának tekintette, és ugyanezt fejtette ki az „Internationale” is, amelyben A. Fried (Fogarasi Béla) recenziójában mindenekelőtt arra összpontosított, hogy a párt tagjainak figyelmét felhívja „ennek a forrásmunkának kiemelkedő jelentőségére a történelmi materializmus tanulmányozása szempontjából”. Emellett foglalt állást a Német Kommunista Párt központi lapja is, amely hivatkozva Marx és Engels „pozitív fejtegetéseire a materialista történetfelfogásról” kijelentette, hogy: „A *Német ideológia*, ebben a vonatkozásban, a tanúságok és ösztönzések kimeríthetetlen forrása a materialista világképét elmélyíteni és kiegészíteni kívánó kommunista számára.”¹⁵

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tizedik évfordulójának tiszteletére jelent meg 1927 végén német nyelven a Marx–Engels Archivum második kötete. Mint az első kötet, ugyanúgy a második is Moszkvában jelent meg, mégpedig ugyanannál az állami kiadónál, amely 1925-ben Friedrich Engelsnek *A természet dialektikája* című művét német eredetiben és gondos orosz fordításban kiadta.

A Marx–Engels Intézet publikációja nem kevésbé szenzációs és jelentőségteli volt a marxista–leninista filozófia történetében mint a *Német ideológia* megjelenése. Annál is inkább, mert 1927 októberében, a vörös október évfordulóján a fiatal szovjet Marx-kutatók megajándékozták egyidejűleg a német és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalmat a MEGA első félkötetével is.

A Német Kommunista Párt elismeréssel adózott a moszkvai Marx–Engels Intézet tevékenységének. „A *Német ideológia* kéziratának és a Marx–Engels összkiadás első kötetének a nyilvánosságra hozatala után” – írta Fogarasi Béla az „Internationale”-ban –, „ismét rendkívüli mértékben gazdagodtak ismereteink a dialektikus materializmus fejlődéséről! Mint ahogy a Marx és Engels kéziratok eddigi kiadásai, úgy a jelen publikáció is

¹³ Vö. Frankfurter Zeitung. Frankfurt/Main 1926. június 20. Melléklet.

¹⁴ A. Fogarasi (Fogarasi Béla), „Der erste Band des Marx–Engels-Archivs” (A Marx–Engels Archivum első kötete), *Internationale*, 1928/7. 414. o.

¹⁵ Vö. uo. 414. o.

tudományos-forradalmi tett, amelyet csak az első munkás-paraszt állam teremtette feltételek mellett lehetett végrehajtani, és amely jól példázza a marxista kutatás, valamint a Marx-kutatás bensőséges kapcsolatát a marxista–leninista gyakorlattal.”¹⁶ Amint Fogarasi kiemeli, Rjazanov bevezetőjében kitűnő történeti ábrázolást nyújt *A természet dialektikája*-nak külső és belső keletkezési történetéről.¹⁷

Friedrich Engelsnek *A természet dialektikája* című művéről írott recenziók a mű alapvető kérdéseire hívták fel a német forradalmi munkásosztály figyelmét. Ezek a kérdések „rendkívüli jelentőséggel bírnak” – állapította meg A. Fogarasi (Fogarasi Béla) az „Internationale”-ban – már csak azért is, mert ezek a fejtegetések „betekintést engednek a nagy dialektikus szellemi alkotóműhelyébe”.¹⁸ A Német Kommunista Párt lapja külön aláhúzta, milyen mesterien alkalmazza Engels mindvégig a dialektikus módszert, és az empirizmussal, metafizikával és idealizmussal polemizálva mint viszi előbbre a marxista filozófiát: „Külön jelentőséggel bírnak ebből a szempontból azok a gondolatmenetek, amelyekben Engels kimutatja a darwinizmusnak a társadalomtudományokra való sematikus alkalmazásának, valamint minden olyan kísérletnek laposságát, amely az emberi társadalmat a természetből vett analógiák alapján igyekszik magyarázni.”¹⁹ Ezzel az „Internationale” nyilvánvalóvá tette *A természet dialektikájának* jelentőségét az uralkodó neodarwinizmussal, de a prefasiszta „geopolitikával” és az imperialista ideológia más irányzataival folytatott harcban is. Ugyanakkor a lap aláhúzta annak szükségességét, hogy a művet – ugyanúgy mint az „Archivum” egyes köteteit – a német munkásosztály számára hozzáférhetővé tegyék. Felhívta a párt funkcionáriusait, hogy szorgalmazzák minden munkás- és közkönyvtárban a művek beszerzését. A „Rote Fahne” azt ajánlotta munkás olvasóinak, hogy részletenként tanulmányozzák Engels *A természet dialektikáját*, Fogarasi Béla pedig útmutatásokat adott ehhez az „Internationale”-ban, felhívta a figyelmet „A természet dialektikájá”-nak csodálatos régi bevezetésére” és a „Természetkutatás a szellem birodalmában” című fejezetre, ugyanakkor találóan rámutatott, hogy a „Bevezetés” a népszerű írásmód mintapéldája.²⁰

Ilyen módon a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tizedik évfordulója alkalmából a német munkásosztály *A természet dialektikájának* birtokába jutott. A Német Kommunista Párt központi lapja rámutatott a mű közvetlen jelentőségére, annál is inkább, mert recenziókban nemcsak arra hívták fel a figyelmet, hogy a mű „a mai, részletekbe menő, konkrét materialista kutatás számára az ösztönzések tárházát nyújtja”²¹, hanem arra is felfigyeltek, hogy Engels műve nagy jelentőséggel bír a neokantianizmus és

¹⁶ A. Fried (Fogarasi Béla), Marx–Engels-Archiv II. Band” (A Marx–Engels Archivum második kötete), *Internationale* 1928/7, 223. o.

¹⁷ A. Fogarasi (Fogarasi Béla), „Friedrich Engels: Naturdialektik” (Friedrich Engels: „A természet dialektikája”), *Internationale* 1926/4.

¹⁸ A. Fried (Fogarasi Béla), „Marx–Engels-Archiv, II. Band” (A Marx–Engels Archivum második kötete), uo. 223. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ A. Fogarasi (Fogarasi Béla), „Friedrich Engels: Naturdialektik.” Marx–Engels-Archiv, II. Band (Friedrich Engels: A természet dialektikája, a Marx–Engels Archivum második kötete). Állami Kiadó Moszkva–Leningrád, 1926/4, 127. o.

²¹ Vö. A. Fried (Fogarasi Béla), „Marx–Engels-Archiv, II. Band” (A Marx–Engels Archivum második kötete), uo. 223. o.

egyáltalán a revizionizmus elleni harcban „függetlenül attól, hogy a szoros értelemben vett természettudományos fejtegetések túlhaladtak”²²

Az „Internationale”-ban Fogarasi Béla marxista–leninista módon hozta kapcsolatba Engels *A természet dialektikáját* Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* című művével. Fogarasi úgy méltatta Engelst, mint aki „mesteri módon tárgyalja és oldja fel dialektikus módon az ellentéteket, továbbá ezek behatároltságát és viszonylagosságát a gondolkodásban és a természetben”. Ezt írta: „Nála mindenütt arról van szó, hogy az ilyen ellentétek korlátait, behatároltságát és viszonylagosságát kimutassa, anélkül, hogy ezzel bármilyen engedményt tenne a filozófiai relativizmusnak. Kora természettudományának ezt a dialektikus kritikáját tehát ugyanaz az alapgondolat uralja, mint Lenin vitáit, amelyeket néhány modern fizikus ismeretelméleti irányzataival folytatott.”²³

3. LENIN ÚTJA A SZOCIALIZMUSHOZ VEZETŐ ÚT

A marxista–leninista világnézet terjesztésével és a forradalmi munkásosztállyal való elsajátíttatásával szoros összefüggésben a magyar elvtársak aktívan kapcsolódtak be abba a harcba, amelyet a Német Kommunista Párt az uralkodó kommunista- és szovjetellenességgel folytatott.²⁴ Ez azt jelenti, hogy vállalva vették fel a harcot az imperialista és fasiszta ideológia egyik alapvonásával szemben, és erejükötől telhetően mindent megtettek, hogy a munkások és parasztok első győzelmes országáról az igazság terjedjen el. Ennek az ideológiai munkának élvonalában foglalt helyet F. L. Vinov (azaz Boross F. László).

F. L. Vinov a marxista–leninista világnézet kiváló, sokoldalú propagandistája volt. Fogarasi Bélához hasonlóan Marx és Engels eszméi népszerűsítésének szentelte magát, és számos kitűnő ismertetést tett közzé a moszkvai Marx–Engels Intézet által a harmincas évek elején a MEGA-ban nyilvánosságra hozott Marx és Engels közötti levélváltásról. Nem kisebb érdemeket szerzett azonban azzal az intenzív munkával, amelyet a húszas évek közepe óta végzett, és amelynek célja az volt, hogy a német munkásosztályt megismertesse a Szovjetunióban elért vívmányokkal, hogy közelebb hozza hozzájuk ezeket a vívmányokat. Ebből a célból számos cikket írt a Német Kommunista Párt és a Kommunista Internacionálé központi sajtójába, köztük a „Rote Fahne”-ba, az „Internationale”-ba és az „Internationale-Presse-Korrespondenz”-be.

F. L. Vinov tájékoztatta a német munkásosztályt a szocializmus építésének számos kérdéséről és folyamatáról a Szovjetunióban. Így többek között cikkekben számolt be az SZKP és a Szovjetek Kongresszusának üléseiről, a szakszervezetek munkájáról, valamint a házasság és család kérdéseit illető törvényhozástól kezdve egészen az iparosítást és a Szovjetunió külkereskedelmét érintő problémákig. „Lenin útja” – állapította meg a „Rote Fahne”-ban – „a szocializmushoz, mindenféle kapitalista kizsákmányolás meg-

²² Vö. 224. o.

²³ Vö. uo.

²⁴ Vö. H. Ullrich, „Der Kampf der KPD gegen die Ideologie des Hitlerfaschismus” (A Német Kommunista Párt harca a hitleri fasizmus ideológiája ellen). *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1975/5. 668. skk. o.

szüntetéséhez vezető út.”²⁵ Ennek megfelelően az volt Vinov központi törekvése, hogy minden szépítéstől mentesen szem elé tárja a Szovjetunió gazdasági, politikai és ideológiai erősödését, és ezáltal felébressze és elmélyítse a munkások és az összes dolgozó forradalmi osztálytudatát és büszkévé tegye őket a Szovjetunióra.

Részletesen foglalkozott F. L. Vinov cikkeiben a szovjet munkásosztály világtörténelmi küldetésével, továbbá nehéz és alkotó munkájuk eredményével – a Szovjetunió feltartóztathatatlan gazdasági növekedésével. Mert – mint írja – ez a gazdasági növekedés azt mutatja, „hogy a proletariátus a bolsevikok vezetésével valóban képes arra, hogy abból a teljesen szétrombolt gazdaságból, amelyet a régi rezsimtől vett át, virágzó gazdasági életet teremtsen. Mindezt egyedül . . . külföldi segítség nélkül, sőt éppen ellenkezőleg, azoknak az akadályoknak ellenére, amelyeket a kapitalista világ gördített útjába.”²⁶ Ez a tény ugyan nem fog tetszeni az imperializmusnak – jegyezte meg a folytatásban –, de annál inkább a nemzetközi proletariátusnak, amely „büszke azokra az eredményekre, amelyeket az első szocialista állam elért”²⁷.

A Szovjetunió szocialista építőmunkáját méltatva F. L. Vinov mindenekelőtt a hatalom kérdésével foglalkozott. Minden kétséget kizáróan leszögezte, hogy csak a proletariátus diktatúrájának megvalósulásával jutnak a dolgozók abba a helyzetbe, hogy ilyen alapjaiban alkotó munkát végezhesenek. A marxizmus–leninizmusnak azokkal a közkeletű opportunistákkal szemben, amelyek szembeállították Marxot és Lenint, védelmébe vette azt a töretlen egységet, amely a marxizmus megalapítói és a III. Internacionálé vezetője között fennáll. A „Rote Fahne”-ban megállapította: Marx és Engels a szocializmust utópiából minden kizsákmányolt és elnyomott tudományává tette. Marx megmutatta az egyetlen lehetséges kiutat ebből a kapitalista kizsákmányolásból, az egyetlen utat, amelyen ennek a kizsákmányolásnak erőszakszervezete, hatalmi rendszere legyőzhető és megsemmisíthető, az utat a kapitalista állam megsemmisítéséhez: a proletariátus tudatos osztályharcát és ennek betetőzéseként a proletariátus diktatúráját. Lenin a marxizmus kulcsával, a konkrét valóság világos, dialektikus megismerésével, főképp pedig az egymással szembenálló osztályok erőviszonyainak megismerésével megnyitotta az ezt az utat szabaddá tevő kaput, és a proletárdiktatúra követelését milliók és milliók számára érthető formába öntötte: Minden hatalmat a szovjeteknek! Ennek a proletariátus évtizedes harcaival előkészített és kivívott jelszónak a kiadásával és tudatosításával Lenin megteremtette az átmenetet a szocializmusból mint tudományból – a szocializmusba mint gyakorlatba. Ez a jelszó és ennek 1917-ben a föld egyhatodán történt megvalósítása jelentette a leninizmusnak – azaz az imperializmus és társadalmi forradalom kora marxizmusának – betetőzését s egyszersmind igazolását is.²⁸

²⁵F. L. Vinov (Boross F. László), „Der zehnte Jahrestag der Rückkehr Lenins nach Rußland” (Lenin Oroszországba való visszatérésének tizedik évfordulója), *Rote Fahne*, 1927. április 17. Melléklet.

²⁶F. L. Vinov (Boross F. László), „Der Dritte Rätekongreß der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken” (A Szovjet Szocialista Köztársaságok szovjetjeinek harmadik kongresszusa), *Internationale-Presse-Korrespondenz*, 1925. május 30. 593. o.

²⁷Uo.

²⁸Vö. F. L. Vinov, „Der zehnte Jahrestag der Rückkehr Lenins nach Rußland (Lenin Oroszországba való visszatérésének tizedik évfordulója).

A proletárdiktatúra egyik sarkpontját jelentette Vinov számára a népgazdaság állami tervezése. Az iparosítás és a dolgozók helyzete javításának kérdésével kapcsolatban explicite vagy impliciten minden cikkében érintette ezt a témát. Annál is inkább, mert az imperialista propaganda ezzel minden személyes kezdeményezés és szabadság megszüntét és a gazdaság összeomlását jósolta a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakában. Vinov rámutatott, milyen abszurd és hazug a polgári ideológusoknak ez a rágalomhadjárata. Kijelentette: már maga az a tény, hogy egy ilyen tervre egyáltalán gondolni lehet, mutatja, hogy a szovjet gazdaság már mai átmeneti állapotában is a gazdaság egy minőségileg magasabb formáját képviseli mint a kapitalizmus, amelyben lehetetlen akár csak megközelítőleg is előre kiszámítani a gazdasági lehetőséget egy egész ország számára.²⁹ Élesen kipellengérezte azt a Szovjetunió elleni hecckampányt, amely nemcsak az imperialista és szociáldemokrata sajtóban jelentkezett, hanem — ami ezzel rendszerint összefügg — a kapitalista diplomáciában is. Vinov úgy jellemezte a Szovjetunió elleni vádakot, mint sajtórágalmakat és hazugságokat, ugyanakkor visszavezette őket igazi okukra. Megállapította, hogy a szovjetellenességnek az a törekvése, hogy a Szovjetuniót meggondolatlan tettekre ragadtassa, megfélemlítse és gazdasági előnyöket zsaroljon ki tőle. Ezzel szemben a Szovjetunió nem megy és a jövőben sem fog olyan kompromisszumokba belemenni, amelyek akadályokat gördítenek a szocialista építőmunka útjába. Vinov annál is nagyobb érdemeket szerzett ezzel a munkájával, amellyel a kommunista- és szovjetellenességgel harcolva a Szovjetunióról tájékoztatta a munkásokat, mert ebben a szellemben működött és tanított a munkások marxista iskolájában (MASCH).³⁰ 1929-ben kezdte oktatói tevékenységét a munkások marxista iskolájában, és 1933 tavaszáig népszerűsítette a Szovjetunió vívmányait, amikor is a fasiszmus feloszlatta az iskolát. Oktatási formái közé tartoztak az előadás és a munkaközösségi forma — így a „Munkások és gazdaság a Szovjetunióban”, valamint az a munkaközösség, amely az „Ötéves terv a Szovjetunióban” címmel működött, és amely egy negyedévben öt-hat estére terjedt ki. Ebben a munkaközösségben Vinov beszélt a tervgazdaság szerepéről az átmeneti időszakban, az ötéves tervről és az iparosításról. Kijelentette: „A Szovjetunió iparosítása nemcsak műszaki-szervezési kérdés, hanem a nemzetközi osztályharc kérdése is. Célja többek között, hogy megszabadítsa a Szovjetuniót a kapitalista külföldtől való gazdasági függéstől, és egy imperialista támadás esetére védekezésre képessé tegye a proletariátust.”³¹

4. HARCBA A POLGÁRI IDEOLÓGIÁVAL

Boross F. Lászlóhoz hasonlóan a MASCH (Munkások Marxista Iskolája) berlini központi iskolájában tanított Balázs Béla, Fogarasi Béla, Durus (azaz Kemény A.), Gábor A., dr. Keller (azaz Lukács György), A. Keller (azaz Bortstieber G.), K. Sauerland (azaz Sándor Pál) és Radó S. A magyar elvtársak a legkülönbözőbb területeken tanítottak,

²⁹ Vö. F. L. Vinov, „Die Entfaltung der Sowjetindustrie in den nächsten fünf Jahren” (A szovjet ipar kibontakozása a következő öt évben), *Rote Fahne*, 1926. június 17.

³⁰ Vö. H. Ullrich, „Die philosophische Arbeit der Marxistischen Arbeiterschule” (A Munkások Marxista Iskolájának filozófiai munkája), *DZfPh*, 1977/4.

³¹ F. L. Vinov, „Das Wesen des Fünfjahresplanes” (Az ötéves terv lényege), *Internationale*, 1929/22, 668. o.

hozzájárultak a MASCH tanári testületének gazdagításához, és lényeges szerepük volt abban, hogy az iskola 1927-es alapítása óta gyorsan fejlődött, és a munkások marxista–leninista képzésének központjává vált. Az iskola feladata az volt, hogy a marxizmus–leninizmust a Német Kommunista Párton kívüli dolgozó tömegek soraiban terjessze. Fogarasi Béla,³² Lukács György és K. Sauerland filozófiát tanítottak. K. Sauerland tartotta az iskola egyetlen kurzusát Lenin Filozófiai füzeteiről. Ez egy olyan munkacsoport volt, amelynek előadásai az 1931-es tavaszi negyedévben hat estére terjedtek ki. Sauerland foglalkozott 1932 elején a német fasizmus filozófiájával is, és leleplezte ezt, mint miszticizmust és irracionalizmust.³³ Átfogóbb tevékenységet fejtett ki Fogarasi Béla, aki egyaránt foglalkozott a dialektikus és történelmi materializmus alapkérdéseivel és a marxista–leninista gazdaságtan problémáival. Utóbbi egy olyan téma, amellyel 1931 óta A. Keller is folyamatosan foglalkozott a berlini munkásiskolában.

A művészet és kultúra a magyar elvtársak oktató tevékenységének egyik fő területe volt. Ezzel foglalkozott Lukács György is, aki Hegel halálának századik évfordulója alkalmával megvizsgálta a hegeli örökség kérdését. 1931 végén és 1932 elején a neohegelianizmussal vitába szállva dolgozta ki a „Hegel–Marx–Lenin” című témát. Lukácsot (dr. H. Kellert) az értelmiségiek között kifejtendő propaganda speciális feladatával bízták meg. A következő munkaközösségeket vezette: „A modern irodalom fő irányzatai”, „A marxista irodalomkritika néhány kérdése” (ezen a témakörön belül elsőként foglalkozott két estén át Franz Mehringgel mint esztétával és irodalomtörténésszel), valamint „Irodalom és világnézet, tartalom és forma, örökség, ízlés, ítélet” – ezt az utóbbit 1932 végén tartotta.³⁴

Lukács Györgyhez hasonlóan Gábor A. is sokoldalú ismereteket nyújtott ezen a területen a német munkások számára. Johannes R. Becherrel közösen vezette azt a munkaközösséget, amely az „Irodalom a marxizmus tükrében” címen hét este keretében került 1930 tavaszi negyedévében megrendezésre. Ugyanakkor egy évvel korábban B. Laskkal együtt „A proletárforradalmi irodalom művei” címmel vezetett munkaközösséget, 1932 tavaszán pedig az ugyancsak hét estét átfogó „Marxista irodalomtörténet” című kurzus vezetését kezdte meg.

Fogarasi Béla mellett kétségtávolan Durus (azaz Kemény A.) volt az, aki a legnagyobb szerepet vállalta a MASCH propagandatevékenységében. 1929 óta tanított a MASCH-ban, ugyanebben az évben egy előadássorozaton foglalkozott „Irodalom és képzőművészetek a Szovjetunióban” című témával, amely az építészetet és festészetet tárgyalta. A kurzus vezetését F. Rubinerrel és Balázs Bélával vállalta. Szintén ugyanebben az iskolaévben a következő címmel tartott még előadásokat: „A modern film és ideológiai problémái”,

³²Fogarasi Béla mind a MASCH-ban, mind pedig publikációi során különböző álneveket használt, így többek közt a dr. Fried, A. Fried, A. Fogarasi és valószínűleg az A. Friedrich nevet is. Utóbbit mindeddig még nem sikerült maradéktalanul tisztázni, azonban nem zárhatjuk ki további álnevek lehetőségét sem.

³³Eddig még nem sikerült teljes bizonyossággal egyetlen olyan kéziratot sem találni, amelyet a magyar elvtársak vagy elvtársnők használtak a MASCH-ban folytatott tevékenységük során. A Német Kommunista Párt sajtójában megjelent idevonatkozó cikkek és írások jelentik az egyetlen lehetőséget, hogy közelebbit tudjunk meg az oktatás tárgyáról.

³⁴Nyilvánvaló, hogy ennek a kurzusnak alapjául a „Goethe és a dialektika” című kézirat szolgált, amelyet Lukács György 1932 nyarán a MASCH folyóiratában, a *Marxist*ban publikált.

„Társadalomkritika a képzőművészetben”, „A német parasztháború forradalmi művészete”, „Forradalmi művészet a XIX. századi Franciaországban” és „Forradalmi irányzatok a XIX. és XX. század német művészetében”. Az 1930/31-es iskolaévben a következő témákról adott elő: „Marxizmus és kultúra”, „Agitáció és propaganda a művészetben keresztül”, valamint „A modern építészet kapitalista korlátai és ezek meghaladása a Szovjetunióban”. A MASCH-ban tanító valamennyi magyar foglalkozott valamilyen módon a Szovjetunió kulturális vívmányainak népszerűsítésével. Gábor A. egyaránt foglalkozott az „Írányzatok és áramlatok az orosz irodalomban” című témával és a „Szovjet mindennapok”-kal, továbbá „A proletár-forradalmi irodalom lehetősége és szükségessége” című kérdéssel.

A mind élesebbé váló fasiszta terror és a proletár kultúra mind erősebb gúzsba kötése elleni harc jegyében a proletár forradalmi írók szövetsége 1932 júniusában egy birodalmi konferenciát hívott össze. Ezen Johannes R. Becherrel együtt Lukács György és Gábor Andor is fellépett az imperialista és fasiszta kultúrreakció ellen. Lukács a harc elméleti színvonalának emeléséről beszélt, és az alkotói módszer kitűnő elemzésével bebizonyította, hogy az írói teljesítmény az ideológiai érettségtől függ. Beszélt a tartalom és forma viszonyáról, és bebizonyította, hogy a rossz „forma” eredetét a rossz „tartalomban” kell keresni, ez pedig annak eredménye, hogy az író nem hatolt a probléma gyökeréig.³⁵ Gábor Andor beszámolt a nemzetközi irodalmi mozgalomról és a proletár irodalom fejlődéséről a Szovjetunióban. „A harc új, jobb módszereiről folytatott tárgyalások, valamint a határozatok mutatják a proletár írók összetartozását a munkásosztállyal” – írta a „Rote Fahne”. „A ránk váró nehéz harcok, valamint a munkásosztály ellenségei és a fasiszta kulturbarbárok elleni Antifasiszta Akció mindenkor helyükön találja az írókat.”³⁶

*

A magyar és német proletariátus közötti osztályszövetség megállta helyét az imperializmus, fasizmus és a háború ellen folytatott közös harcban. A barátság, az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás szövetsége volt ez, olyan közösség, amely a fasizmus hatalomra jutása után is tovább erősödött és szilárdult a harcban – Spanyolországban, a nemzetközi brigádok küzdelmében, de az antifasiszta harc összes többi szakaszában is.

³⁵ „Schriftsteller auf dem Posten” (Írók a vártán), *Rote Fahne*, 1932. jún. 28.

³⁶ Uo.

SZEMLE

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ALAPJAI*

GISELA KOCH

A *történelmi materializmus alapjai* c. kézikönyv az NDK és a Szovjetunió filozófusainak közös munkája. Az NDK-ban ez a publikáció jelenti a történelmi materializmus alapjainak első önálló, átfogó ábrázolását. Mint az előszó is hangsúlyozza, a feladat megoldását jelentősen elősegítette, hogy az NDK filozófusai kutatómunkájukban régóta támaszkodnak a szovjet filozófusok gazdag tapasztalataira. Különösen az NSZEP 1971-ben megtartott VIII. kongresszusa után bontakoznak ki a dialektikus és történelmi materializmus alapkérdéseivel kapcsolatos kutatások, számos publikáció járult hozzá a marxista–leninisták nemzetközi vitáihoz.

A történelmi materializmus bemutatásának szükségességét és célját a szerzők a könyv előszavában fogalmazzák meg. *Először*, az ilyen munkának a konkrét történelmi előfeltételekből kell kiindulnia. Jelen esetben az az új társadalmi valóság, amelyet a filozófiai munkának általánosítani kell, a Szovjetunióban a kommunizmus építése, az NDK-ban és a többi szocialista testvérorságban pedig a szocialista társadalom további építése és a kommunizmusba való átmenet alapvető feltételeinek megteremtése. *Másodszor* egy ilyen szisztematikusan ábrázolás magában foglalja az imperialista ideológia történelemfilozófiai és társadalomelméleti koncepcióival folytatott vitát. Ez a könyv egyes fejezeteiben a materialista történelemfelfogás elemeinek részletes ismertetésével, valamint a történelmi idealizmus válságának a könyv végén összefüggő formában történő változásával valószínűleg meg. Végül *harmadszor* az volt a cél, hogy összefoglalják a társadalomtudományi megismerés eredményeit, összegyűjtsék azokat az új kérdéseket, amelyek a marxista–leninista társadalomtudomány speciális kutatási irányainak és

diszciplínáinak kialakulásával adódtak, végül pedig a filozófiai propaganda és képzés tapasztalatait.

Ebben az összefüggésben kell kiemelnünk, hogy a történelmi materializmust érintő kutatásoknál rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult az az első helyen említett követelmény, hogy a problémát a konkrét történelmi előfeltételekből kiindulva kell megközelíteni. Az a kérdésfeltevés, hogy a szocialista forradalom, valamint a kommunista társadalom megteremtésének forradalmi folyamata során miben áll a munkásosztály társadalmi gyakorlatának történelmileg új minősége, a történelmi folyamat általános törvényeinek olyan lényeges oldalait domborította ki, amelyek csak a munkásosztály harca és a valóságos szocializmus fejlődése során alakulnak ki teljesen. Ez érvényes a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájára, az alap és a felépítmény viszonyára, a gazdasági társadalmi formáció elméletének világnézeti és módszertani jelentőségére, társadalom és személyiség viszonyára, valamint a történelmi materializmus más alapkérdéseire. Ezekről a kérdésekről természetesen még élénk viták folynak a marxista–leninista filozófusok között. A könyv egyik érdeme, hogy a legtöbb fejezetben áttekintést ad a történelmi materializmus jelenlegi fejlődéséről, világosan megmutatja a véleménykülönbségeket és körvonalazza a kutatás megoldásra váró sürgető kérdéseit.

A könyv hét részre oszlik és összesen tizenkilenc fejezetet tartalmaz. Az első, bevezető részben a szerzők kifejtik azokat a vezérelveket, amelyek az egész szisztematikusan ábrázolást áthatják. A marxista–leninista elméletnek, ennek az élő, a munkásosztály harcai során fejlődő tannak lényegéhez tartozik, hogy a harc távlati és feladatai orientálják, tapasztalataiból merít és a

**Grundlagen des historischen Materialismus* az NSZK Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézetének kiadványa. Tudományos szerkesztőbizottság: Erich Hahn (a szerkesztőbizottság elnöke), Wolfgang Eichhorn, Alfred Kosing, Reinhold Miller, Herald Schliwa. Dietz Verlag, Berlin 1976. 941. o.

marxista–leninista párt tevékenysége során válik hatékonyrá. Az ábrázolás minden szakaszában a politika és a filozófia egysége, továbbá elméleti és politikai értelemben egyaránt a történelmi materializmus pártossága jellemzi az írók megközelítési módját. A marxista–leninista elmélet csak úgy tudja megvalósítani elméleti és gyakorlati célját, ha három alkotórésze szerves egységben van. A történelmi materializmust különleges hely illeti meg ezen belül. Ez közvetíti a marxista–leninista világnézet dialektikus–materialista alapjainak hatását a politikai gazdaságtan és a tudományos kommunizmus felé. Egyszersmind a történelmi materializmus a filozófiának az a része, amely a legközvetlenebbül kapcsolódik a munkásosztály érdekeihez és harcához. Vizsgálja egyrészt azokat a feltételeket, amelyek között ez a harc folyik és megindokolja a marxista–leninista párt létének szükségességét a szocialista forradalom és a kommunizmus építésének egész történelmi korszaka során. Másrészt elméleti és módszertani eszközül szolgál a munkásosztály tudományosan megalapozott politikájának kidolgozásához, és csak a párt tevékenységén keresztül válhat a megismerés és a társadalom forradalmi átalakításának eszközéül.

Egy recenzió keretei közt természetesen nem lehetséges akár csak megközelítőleg is a teljesség igényével referálni ennek a terjedelmes és tartalmas munkának tartalmi vonatkozásairól. Egy olyan mozzanatra szeretnénk itt felhívni a figyelmet, amely a történelmi materializmust érintő kutatások mai állását, a társadalmi gyakorlat követelményeit, valamint a filozófiai munka eddig elért eredményeit figyelembe véve egyre jelentősebbé válik.

Minden tudományos kutatás és ábrázolás egyik elsőrendű problémája, hogy az objektív valóság általa elméletileg visszatükrözött oldalainak belső törvényszerű összefüggését láthatóvá tegye, és a felismeréseket logikus egymásra következőségben és belső zártságukban ábrázolja. A materialista történelemfelfogás számára ez elsősorban azt jelenti, hogy a történelmi folyamat dialektikájának, valamint a társadalom forradalmi átalakulásának megismerésében ki kell dolgoznia a materializmus és a dialektika elválaszthatatlan egységét. Ennek az egységnek a következetes érvényesítése a megismerés egész folyamata során attól függ, hogy miként fogjuk fel a történelmi materializmus tárgyát. Az első fejezetben a szerzők megfogalmazzák álláspontjukat, amelyet aztán a következő részekben szisztematikusan érvényesítenek. Ahhoz, hogy feltárjuk a társadalmi

lét és a társadalmi tudat belső dialektikáját, hogy megismerjük, mit is jelent konkrétan a társadalmi lét, valamint a társadalmi tudat, továbbá, hogy a történelmi folyamat során hogyan határozza meg a lét a tudatot – a társadalmi élet konkrét törvényszerűségeit kell vizsgálnunk. „Az anyagi és eszmei viszonya objektíve az összes társadalmi folyamatot és jelenséget érinti, és áthatja azokat. Ennyiben a történelmi materializmus elméleti rendszere összességében a filozófiának a társadalmi életre vonatkozó alapkérdésének konkrétizálását és az erre a kérdésre adott materialista válasz kifejtését jelenti. Az emberi társadalomnak mint az anyag társadalmi mozgásformájának sajátos jegyei sajátos elméleti–filozófiai kifejezést követelnek meg, amely a történelmi materializmus kategóriarendszerének alakjában biztosított.” (36. o.) Ha tehát a történelmi materializmus tárgyat a társadalmi élet általános mozgás- és fejlődési törvényeinek összességükben történő vizsgálatában határozzuk meg, akkor az anyagi és eszmei átfogó viszonyát úgy kell tekintenünk, mint ami szervesen hozzátartozik az általános törvényekhez. Itt rendkívül fontos, hogy kidomborítsuk a történelmi materializmus törvényeinek minőségileg egyetemes voltát. „A társadalmi jelenségek és folyamatok a történelmi materializmus tárgyát képezik, amennyiben többé-kevésbé közvetlen kapcsolatban vannak a filozófia alapkérdésével.” (39. o.) Mint a szerzők kifejtik, a vizsgált törvényszerűségek a társadalmi lét és a társadalmi tudat általános viszonya egyik részaspektusának tekinthetők (itt a szerzők az alap és felépítmény, gazdaság és politika, gazdaság és ideológia, valamint a társadalom anyagi és szellemi élete közötti viszonyt említik meg). Ez az eljárás világosabbá tehetné a történelem anyagi hajtóerőinek működését is, ill. ezek összefüggését a társadalmi élet egészével (termelőerők–termelési viszonyok, társadalmi–gazdasági formáció, osztályharc).

A szisztematikusan fejezetekben a szerzők kidolgozzák ezeknek az alapvető megfontolásoknak a világnézeti és politikai-ideológiai jelentését. Sok fejezetben mindenekelőtt azáltal sikerült nekik a törvények és kategóriák elméleti tartalmát meggyőzően kifejteni, hogy – amennyire lehetséges – pontosan meghatározták ezeknek mint a megismerés csomópontjainak helyét a társadalmi fejlődés elméleti reprodukciójának folyamatában. Itt egy fontos hozzájárulásról van szó ahhoz, hogy a dialektika, logika és ismeretelmélet egységének követelményét a történelmi materializmusban is általánosan érvényesítsük.

A materialista történelemfelfogás alapjainak szisztematikus ismertetése a tartalmilag egymással szorosan összefüggő „A történelmi folyamat materiális determináltsága” és „A történelem mint a társadalmi-gazdasági formációk törvényszerű egymásutánja” című részekkel kezdődik. A társadalomnak mint az anyag legmagasabb fejlettségi szintű mozgásformájának és az anyagi világ részének a természettől való elválaszthatatlanságát, a természettel fennálló egységét és kölcsönhatását annak a gazdag társadalom- és természetudományi anyagnak alapján ábrázolják a szerzők, amely az antropogenezissel és szociogenezissel, az anyagi létfeltételek összességével, valamint a társadalmi fejlődés természeti és társadalmi tényezőinek kölcsönhatásával kapcsolatban rendelkezésre áll. A társadalom anyagi létének termelésén és újratermelésén, valamint a termelőerők és termelési viszonyok dialektikáján keresztül mutatják be a szerzők a történelmi folyamat egységét. A termelési módok egymásutánja „az emberiség fejlődésének fő vonalát ábrázolja, amint azoknak a csúcspontoknak elemzése során kirajzolódik, amelyek a termelési módok történelmi fejlődési folyamatainak mindenkor hordozói voltak”. (159. o.) Mint ahogy a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus fejlődésének felismert törvényét úgy tekintjük mint a történelmi folyamat alapvető törvényét, úgy az alap és felépítmény viszonyáról szóló tant is a *történelmi folyamat*, az egymást követő társadalmi formációk során a társadalmi életben bekövetkező *történelmi változások hajtóerői és törvényszerűségei* történelmi materialista elméletének részeként kell felfognunk. (227–228. o.) A termelőerőknek, a termelési viszonyoknak és a felépítménynek a mindenkor gazdasági-társadalmi formációban történelmileg meghatározott dialektikája jellemzi azt az egységes, sokrétűségében is törvényszerű történelmi folyamatot, amely szükségszerűen a kommunista társadalmi formáció kialakulásához vezet.

Ezeket a felismeréseket a következő részekben a társadalom szociális, politikai és szellemi életének vizsgálatán keresztül tovább konkretizálják a szerzők. A negyedik részben ismertetik az osztályok és osztályharc, az állam, valamint a társadalmi forradalom marxista-leninista elméletét. Ezek az ösközösség felbomlása óta törvényszerű megjelenési formái a társadalmi életnek, és csak az osztálytársadalom világméretűen történő megszüntetésével, továbbá a szocializmusnak a haladó társadalmi mozgás új formáinak és új hajtóerőinek segítségével történő fejlődésével

és megszilárdulásával tűnnek el. Ebben és a következő, ötödik részben, amely a társadalom szellemi életéről szól, filozófiai-szociológiai értelemben lényegrehatóan pontosítják azokat a felismeréseket, amelyek az anyagi és ideológiai viszonyok dialektikájával, az ideológiai viszonyoknak az osztálytársadalmi folyamatokon belüli tagozódásával és kölcsönhatásával kapcsolatosak. Eközben a szocialista és a kommunista építőmunka konkrét történelmi előfeltételeiből, valamint azokból az elméleti kérdésfeltevésekből indulnak ki, amelyeket ez a folyamat felvet. Itt mindenekelőtt a politikai viszonyokkal, a politikai rendszer törvényszerűségeivel és fejlődési tendenciáival, továbbá a társadalom szellemi életével kapcsolatos fejtegetéseket kell megemlítenünk. (485. skk. o. és 525. skk. o.) Ezek megalapozott és ösztönző adalékot jelentenek a politikának, gazdaságnak és ideológiának a fejlett szocialista társadalomban érvényesülő dialektikájáról nemzetközi szinten folyó vitához. A társadalmi forradalomról szóló fejezetben a szerzők arra törekedtek, hogy a társadalmi forradalom filozófiai szemléletéhez a maguk sokrétűségében tárják fel azokat a gazdag ismereteket, amelyeket a marxizmus-leninizmus klasszikusainak történelmi és kortörténeti írásai tartalmaznak, továbbá azokat, amelyeket a marxista-leninista pártok dolgoztak fel a munkásosztály és a szocialista országok népei harcának elemzése során.

A szisztematikus ismertetés a hatodik, „Közösség és személyiség” című résszel zárul (ez a „Társadalom és személyiség”, valamint a „Társadalom és életmód” című fejezeteket tartalmazza). Már az ezt megelőző fejezetekben is, ahol a szerzők a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak a termelési folyamat során ható dialektikáját, az anyagi és ideológiai társadalmi viszonyoknak a történelmi mozgásban és az egymásra következő társadalmi formációkban, az osztályharcokban és forradalmakban játszott szerepét vizsgálják, foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy hogyan függenek össze ezek az egyén és társadalom fejlődésével. A történelmi folyamatot úgy ábrázolják, mint a történelmileg meghatározott embernek a társadalmi gyakorlat során, a természet és társadalom, valamint önmaga megváltoztatása során történő alakulását. A téma összefüggő tárgyalását nem kell úgy tekinteni mint külön marxista antropológiát. Sokkal inkább szerves részét alkotja a marxista-leninista világnézetnek és filozófiának, hozzátartozik a munkásosztály forradalmi gyakorlati tevékenysége feltételeinek megteremtéséhez. A munkásosztály harca során alapvetően új

viszonyokat hoz létre osztály, illetve társadalom, közösség és személyiség viszonyában, és kialakítja azt a társadalmi rendet, amelyben – Marx szavával élve – az egyes ember szabad fejlődése mindenki szabad fejlődésének feltétele. A szerzők figyelmet fordítanak azoknak a minőségileg új gazdasági, társadalmi és politikai tényezőknek vizsgálatára is, amelyek a szocializmusban a személyiség fejlődésének alapját képezik. Vizsgálják annak a komplex társadalmi folyamatnak előfeltételeit és feladatait, amelyben az ember mindenoldalú képzése összekapcsolódik a gyakorlati társadalmi tevékenységek sokaságának fejlődésével, továbbá a szocializmus jelenlegi fejlettségi fokán lehetséges gazdag társadalmi kapcsolatokkal – a hivatás gyakorlása, az állam és társadalom vezetésében való részvétel és a szabadidő alakítása közben.

A könyv zárófejezete a jelenlegi polgári filozófia általános válságának keretein belül összefüggően mutatja be és bírálja a történelemfelfogásban jelentkező idealizmus tipikus jegyeit és fejlődési tendenciáit. Itt nem különböző irányzatokat tárgyalnak egymás után (ami különben könnyen ahhoz vezethet, hogy a bíráló elemzés az ellenfél érvelésének menetét követi, és ezáltal elmosza annak főbb tételeit és ideológiai céljait). A szerző arra összpontosít, hogy bemutassa a polgári ideológia fejlődésének objektív logikáját és ennek az ideológiának hanyatlását, amelynek alapját a korunkban lejátszódó össztársadalmi folyamat képezi, továbbá elméleti és módszertani felfogásának a tudományos megismerés haladásával és a történelmi tapasztalatokkal való összeegyeztethetetlenségét.

Természetesen szükség van arra, hogy a történelmi materializmusnak ezt – az ismertetett kézikönyv által adott – kifejtését továbbfejlesszék, az eddigi ismereteket gazdagítsák és a kérdésfeltevéseket elméletileg elmélyítsék. Eközben ki kell küszöbölni azokat az elégtelenségeket és hiányosságokat, amelyek a jelenlegi változatban még megtalálhatók. Nem minden fejezetben sikerült a részstudományok eredményeit kamatoztatni és filozófiaiilag általánosítani, a történelmi folyamat dialektikáját valóban a múltban és jelenben lejátszódó valóságos történelmi folyamatok megismeréséből kibontani, és jelentőségét a részstudományok számára feltárni. Az ötödik fejezet például („A történelem törvényszerű menete és hajtóerői”) egyoldalúan a kategorális elemzésre összpontosít, és alig veszi figyelembe azokat az eredményeket, amelyeket a marxista–leninista politikai gazdaságtan, a tudományos kommu-

nizmus és a történelemtudományok dolgoztak ki. A „Közösség és személyiség” című részben ezzel szemben sok anyagot gyűjtöttek össze az egyes tudományágakból, köztük a szociológiai kutatásokból is, ez azonban inkább illusztrációként szolgál. Hiányzik az elméleti szempontok alapján történő feldolgozás és a filozófiai általánosítás.

A lenini értelemben vett mindenoldalú filozófiai elemzésnek, amelyben megvalósul dialektika, logika és ismeretelmélet közvetlen egysége, a filozófiai ismereteket, ezek elméleti és módszertani tartalmát mint a megismerés történetének végeredményét, összefoglalását kell kifejtienie. Igaz, a különböző fejezetekben a szerzők áttekintést nyújtanak a marxizmus előtti társadalomfilozófiai irányzatokról, olyan gondolatokról és elméleti kezdeményezésekről, amelyek a marxista filozófia előtörténetéhez tartoznak. Nincs azonban kielégítően feldolgozva magának a dialektikus és történelmi materializmusnak a története, továbbá konkrét fejlődése, amely különösképp a marxizmus–leninizmus klasszikusainak történelemfelfogásában és a marxista–leninista pártok elméleti tevékenységében nyilvánul meg. A szisztematikus ábrázolást tehát a lehető legszorosabban össze kellene kötni az ismeretek fejlődésének elméletileg általánosító elemzésével, olyan összefüggést kellene teremteni köztük, mint ezt Lenin az állam marxista–leninista elméletével és a szocialista forradalommal kapcsolatban tette „Állam és forradalom” című munkájában.

A polgári filozófiával folytatott vita kíváncsok világnézeti-elméleti színvonalát és céltudatosságát, amely különösen kiemelkedő módon jut érvényre a történelmi idealizmusról és a polgári filozófia válságáról szóló tizennyolcadik fejezetben, nem minden fejezetben sikerült elérni. Itt a további munka során elsősorban a polgári ideológiai fejlődésre jellemző nézetek elemzésére, gyökereik feltárára és reakciós ideológiai-politikai szerepük bemutatására lesz szükség. Végül pedig arra is ügyelni kell a könyv anyagának továbbfejlesztésénél, hogy az ábrázolás konzisztensebbé váljék, a jelenlegi változatban található ismétléseket kiküszöböljék és biztosítsák az egyes részek és fejezetek felépítésének és stílusának egységességét.

Kíváncsok, hogy ez a könyv nagy olvasóközönségre találjon a marxista–leninista filozófusok, társadalomtudósok és propagandisták körében, hogy nemzetközi viszonylatban is élénkebb eszmecserére és vitákra ösztönözzön és segítse a marxista–leninista filozófia alkotó továbbfejlesztésének közös szándékát.

A MARXISTA–LENINISTA FILOZÓFIA ALAPKÉRDÉSEI*

ADOLF BAUER

Annak a sorozatnak a tervezetét, amelyet itt nagy vonalakban ismertetni fogunk, a szerkesztők 1972-ben állították össze. Abból indultak ki, hogy az NDK-ban az utóbbi években erősen megnőtt a marxista filozófia iránti érdeklődés. A világnézeti tájékozódás szükségletét mindenekelőtt korunk dinamizmusa táplálja, a mai világra jellemző éles ellentmondások keltik föl, csakúgy, mint a szocialista országokban tapasztalható rendkívüli tudományos, technikai fejlődés, a mélyreható társadalmi változások, valamint a művelődés növekvő színvonala. A filozófiai tájékozódás szükségletének kielégítésében kell e sorozatnak segídenie. A közlemények részint a dialektikus és történelmi materializmus alapvető kérdéseinek bemutatását célozzák, részint pedig e kérdések további kidolgozását. A sorozattervben az a végkövet-

keztetés fejeződött ki, amelyet az NDK filozófusai vontak le évekkal ezelőtt a filozófiai kutatásokat irányító tanács keretében, amikor a Német Szocialista Egységpárt VIII. Kongresszusa nyomán korábbi filozófiai munkákat önkritikusan végig kellett gondolnunk. Ugyanakkor a sorozat tartalmában kifejeződnek azok a pozitív tapasztalatok is, amelyeket az NDK társadalomtudósai kutatásaik tervezésében gyűjtöttek.

Ha a pozitívumokat összegezzük, joggal mondhatjuk, hogy az eddig megjelentetett 13 kötettel egy élő, harcos, vitára kész marxista sorozat körvonalai kezdenek kibontakozni, mely arra törekszik, hogy filozófiailag megragadja a társadalmi fejlődéssel, a társadalmi lét radikális megújulásával kapcsolatos alapvető problémákat.¹

*Grundfragen der marxistisch–leninistischen Philosophie (A filozófiai kutatásokat irányító tudományos tanács megbízásából kiadja: Wolfgang Eichhorn I, Erich Hahn, Hans Reinhold, Frank Rupprecht. Dietz Verlag, Berlin 1973).

¹A következő munkákról van szó, valamennyit a Dietz Verlag Berlin jelentette meg. (A köteteket megjelenésük sorrendjében ismertetjük.)

- [1]F. Richter/V. Wrona: *Arbeiterklasse – Weltanschauung – Partei. Eine philosophiehistorische Betrachtung zur Einheit der wissenschaftlichen Weltanschauung der Arbeiterklasse* (Munkásosztály – világnézet – párt. Filozófiatörténeti tanulmány a munkásosztály tudományos világnézetének egységéről). 1973, 2. kiad. 1974, 119. o.
- [2]G. Bartsch/G. Klimaszewsky: *Materialistische Dialektik – ihre Grundgesetze und Kategorien* (Materialista dialektika – törvényei és kategóriái). 1973, 1975², 212. o.
- [3]S. I. Goncsaruk/W. G. Vinogradov: *A társadalom törvényei és a tudományos előrejelzés*. 1974, 182. o. (Oroszból fordítva);
- [4]A. Bauer/H. Crüger/G. Koch/Chr. Zak: *Basis und Überbau der Gesellschaft* (A társadalom alapja és felépítménye). 1974, 155 o.;
- [5]W. Eichhorn I./A. Bauer/G. Koch: *Die Dialektik von Produktivkräften und Produktionsverhältnissen* (A termelőerők és termelési viszonyok dialektikája). 1975, 203 o.;
- [6]*Die Gesetzmäßigkeit der sozialen Entwicklung* (A társadalmi fejlődés törvényszerűsége). 1975, 194 o. (Gyűjteményes kötet);
- [7]G. I. Gleserman: *Osztályok és nemzet*. 1975, 116 o. (Oroszból fordítva);
- [8]A. Kosing: *Nation in Geschichte und Gegenwart* (Nemzet a történelemben és a jelenben). 1976, 310 o.;

A világ forradalmi fordulatával felmerülő döntő fejlődési problémákat a megjelent kötetek a *filozófiai elvek* felől közelíti meg: ez a módszer az, amely egyedül képes *gyakorlativá* tenni a világnézeti irodalmat. Ezzel a marxista filozófia nem kerül meg a történeti konkrét-ságot. Ellenkezőleg. A valóság ellentmondás- teljes sokféleségének filozófiai, elméleti analízise épp azt a célt szolgálja, hogy az egyesben fölmutassuk az általánost, hogy a sokféleséget a maga ellentmondásosságában és törvényszerű tendenciájában ragadjuk meg, hogy a történelmi folyamatot szellemi konkrét-ságában rekonstruáljuk. A filozófiai-elméleti analízist ennek során, magától értetődően, a materializmus mindenoldalú érvényesítéseként fogjuk föl, ami csak szigorúan dialektikus érte- lembe lehetséges. A tárgy sokoldalúságának ez az elvi megközelítése a következő eredménnyel jár: Először is így elkerülhető a problémák

szubjektivistikus értelmezése, valamint az, hogy elveszünk a részletekben, hogy a prob- lé mák kifejtésének helyére dogmatikus állítá- sokat vagy bizonygatásokat helyezünk, hogy a valóságos tényállás pusztá felszíni leírását adjuk, hogy a megértés helyett lelkendező elra- gadtatásnak adjunk hangot. Másodszor így a szükséges társadalmi prognózis alapjainak kidol- gozásához járulunk hozzá. Harmadszor a filo- zófiailag lényeges összefüggések kidolgozása teret nyújt a résztudományokkal való termé- keny találkozáshoz. Ez a megközelítésmód le- hetővé teszi, hogy a sorozatot fölhasználjuk a Német Demokratikus Köztársaság marxista- leninista pártjának ideológiai tevékenységében.²

A sorozat egyik további erénye erős tár- sadalomfilozófiai irányultságában van.³ Ez le- hetővé tette a szerzőknek, hogy marxi értele- mben *ad hominem* érveljenek, hogy az embert gyökerestül, vagyis társadalmi meghatározottsá-

[9] *Dialektik im Sozialismus* (Dialektika a szocializmusban). Válogatott tanulmányok. 1976. (Gyűjteményes kötet);

[10] G. Bartsch/H. Crüger/Chr. Zak: *Geschichte als gesetzmäßiger Prozeß* (A történelem mint törvényszerű folyamat). 1976, 185 o.;

[11] W. Eichhorn I: *Dialektischer und historischer Materialismus – ein Bestandteil des Marx- ismus–Leninismus* (Dialektikus és történelmi materializmus – a marxizmus–leninizmus alko- tórésze). 1976. 214 o.

[12] G. Stiehler: *Widersprüchlichkeit und Gesellschaftsanalyse* (Ellentmondásosság és társadalom- elemzés). 1977, 164 o.;

[13] H. Steußloff: *Erkenntnis und Praxis, Wahrheit und Parteilichkeit* (Megismerés és gyakorlat, igazság és pártosság). 1977, 200 o.

Az ismertetésben az egyes köteteket a zárójelbe tett számokkal jelöljük. – A felsoroltakon kívül az alábbi témákkal foglalkozó köteteket tervezik: a szocializmus és a béke kapcsolata; a szocialista társadalom életének anyagi alapjai; az egyéniség mint érték a szocializmusban; a tudomány mint a marxista–leninista filozófia tárgya; a szocialista életmód; a szocialista erkölcs lényege; a mennyiség minőségbe való átcsapásának törvénye; a természet és a társadalom kölcsönös kapcsolata; a társadalom és az emberi cselekvés mozgatórugói; demokrácia és szabadság. (A szerkesztőség megjegyzése: e kötetek közül három időközben már meg is jelent. Ld.: *Das materielle Leben der sozialistischen Gesellschaft* [A szocialista társadalom anyagi élete]. 1977, 155 o. [Gyűjteményes kötet]; L. M. Arhan- gelszkij: *Die Persönlichkeit – ethnische Aspekte ihrer Entwicklung* [A személyiség–fejlődésének etni- kai aspektusai]. 1977, 288 o.; E. Hocke/W. Scheler: *Die Einheit von Sozialismus und Frieden* [A szo- cializmus és a béke egysége]. 1977, 271 o.)

² A sorozat néhány köteté már az NDK határain túl is megjelent; ld.: Bauer/Crüger/Koch/Zak: *Basis und Überbau der Gesellschaft*. Verlag Marxistische Blätter, Frankfurt am Main 1974; Eichhorn I./Bauer/Koch: *Dialektika proizvodnyitelnüh szil i proizvodstvennüh otnosenij*. Progressz Kiad. Moszkva 1977.

³ Még kell említenünk, hogy a természettudományok filozófiai kérdéseit más zsebkönyvsorozatok jobban figyelembe veszik (vö.: az „Unser Weltbild” [Világképünk] című sorozatot, 1958-tól 1974-ig több mint hetven köteté jelent meg; vagy a „Weltanschauung heute” [Világnézet ma] címűt, amelynek 1975 óta 20 köteté jelent meg). – Egyébként a „Grundfragen des marxistisch–leninistischen Weltan- schauung” [A marxista–leninista világnézet alapvető kérdései] című sorozat hangsúlyozottan tar- talmazza a dialektikus materializmus problémafölvetéseit, anélkül azonban, hogy ezeket egyoldalúan természeti folyamatokra vonatkoztatná.

gában és történelmi megkötöttségében ragadják meg, történelmileg meghatározott termelői típusként, mindig történelmileg és törvényszerűen kialakuló, újratermelő és módosuló termelési viszonyainak hordozójaként, megvalósítójaként és egyúttal eszközeként; így tehát osztályegységként, a munkamegosztás, a társadalmi ellentmondások, az uralmi, valamint az alá- és fölérendeltségi viszonyok szövevényében tevékenykedő társadalmi erőként, minden kultúra teremtmőjeként és egyúttal olyan emberként, akit tömegesen megfosztottak jogaitól, elidegenítettek, megtevesztettek és megsértettek; aki épp annyira harcos, mint amennyire szenved, aki a történelmi haladás alanya, de ennek ugyanakkor áldozata is, s aki ennek az antagonisztikus ellentétnek forradalmi megváltoztatója. A társadalomfilozófiai tájékozódás különösen az alábbi problémakörök hangsúlyozását teszi lehetővé: folyamat, szerkezet és formáció, történelem és logika, törvényszerűség, ellentmondás és hajtóerő, társadalmi aktivitás és objektív társadalmi viszonyok, gyakorlat és megismerés, az osztályharc és az egyetemes történelmi fejlődésvonal, szükségszerűség és szabadság, egyén és társadalom. A történelmi folyamat alanyainak, valamint a társadalmi rendszerrel és a világtörténelem objektív logikájával való kölcsönhatásuknak hangsúlyozott kidolgozása végül azt is megengedi, hogy a mára jellemző világforradalmi folyamatot Marx azon követelményének megfelelően ragadják meg, hogy különös tárgyat különös logikával kell föltárni. Ez mindenekelőtt lehetővé teszi, hogy kimerítően megvitassák a szocializmus fejlődésének kulcskérdéseit, hogy ebben az összefüggésben a folyamatosság és a megszakíthatóság történelmi viszonyának kérdését magára a szocializmus dialektikájára alkalmazzák, s sokoldalúan elemezzék a szocializmusra jellemző történelmi folyamatok magasabbrendűségét. Vitathatalan érdemük, hogy az eddig megjelentetett köteteknek mintegy egyharmada a szocializmus társadalmi fejlődésének problémáit tárgyalja. Ez az arány – legalábbis ami egy ilyen, az NDK-ban megjelenő filozófiai tárgyú zsebkönyvsorozatot illet – üdvözlendő újdonság. A filozófiai kérdéseket tudományosan, a munkásosztály álláspontjáról végiggondolni ma szükségszerűen annyit tesz, hogy a világ problémáit a valóságosan létező szocializmus perspektívájából szemléljük, vagyis magának ennek a szocializmusnak az elemzését jelentő, fejlődéstendenciáinak, -formáinak és e

fejlődés forrásainak elemzését, objektív ellentmondásainak és megoldásuk történelmi útjainak, társadalmi hajtóerőinek, anyagi és szellemi potenciáljainak föltárását. Mivel a sorozat elkötelezi magát, komolyan és hozzáértően vállalja ezt a fajta filozófálást, a maga eszközeivel szembeszökővé teszi a későpolgári filozófia osztály-korlátoltságát és történelmi elfogultságát, azt az elfogultságot, amely a szocializmussal szembeni értetlenségtől egészen a nyílt antikomunizmusig ível. Mivel a fő hangsúlyt a társadalomfilozófiára helyezi, mivel erősen a szocializmusra vonatkozik, mivel hangsúlyozza a szubjektum történelmi szerepét a történelmi folyamat dialektikájának kontextusában, a sorozat előnyös terephez jut az ideológiai ellenféllel, így pl. az ahisztorikus filozófiai antropológiával, vagy a strukturalizmussal folytatott harcban. Szó sincs arról, hogy a sorozat szerzői mindenütt explicit módon vitatkoznak. Mégis, mivel pozitíve kidolgozzák a történelem és a társadalmi élet alapproblémáit, termékeny talajt teremtenek a téves nézetek felismerése számára. E felismeréseket az készíti elő, hogy a sorozat egyes írásai világnézetileg lényeges kérdésekre összpontosítják figyelmüket: a termelőerők, a termelési viszonyok és a felépítmény dialektikájára; az egyetemes történelmi folyamatban bekövetkező mennyiségi és minőségi változásokra (formációelemzés); a társadalmi élet szociális és etnikai létformáinak ellentmondásos fejlődésére; a társadalom jelenének, múltjának és jövőjének egymást feltételező láncolatára a mindenkori specifikus megismerési problémákkal együtt; az emberi individualitás fejlődésfokozataira a társadalmasodás mindenkori formáival való kölcsönhatásukban; az antagonisztikus társadalmakból az osztály nélküli társadalomba való átmenet dialektikájára. Ennek során a szerzők szinte állandóan azzal kísérleteznek, hogy a társadalomtörténeti folyamat elemzése révén a dialektikus fejlődési törvények új mozzanatait, aspektusait és oldalait hozzák felszínre, s gazdaságunk világnézetünk kategóriáit. Módszertanilag a sorozat arra törekszik, hogy mindenekelőtt a történelmi fejlődés szubsztrátumán mutassa az egységes marxista világnézet gyakorlati erőforrásait és élet-szerűségét.

A sorozat harmadik pozitívuma abban rejlik, hogy az NDK filozófiai vitáihoz érezhető impulzusokkal járul hozzá. Jól tudjuk, hogy a vélemények tárgyyszerű, vagyis kizárólag tudományos szempontok által vezérelt ütköztetése a ste-

rilítás és a dogmatizmus megelőzésének és gyógyításának nélkülözhetetlen feltétele.⁴ A folyó viták keretében a sorozat szerzői elkötelezetten szálltak síkra azért, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus fejlődéstörvényét valamennyi tényezőjével együtt, viszonylatainak gazdagságában ragadják meg; ezekben ugyanis *valamennyi* szakasz szükségszerű tendenciái mutatkoznak meg egyetlen formáció termelési módjának alakulásában. [5] A vita különösen az ellen a fölfogás ellen irányult, amely a termelőerők és termelési viszonyok dialektikáját elégtelen módon egyetlen mozzanatra *redukálja*; arra, amelyet a termelési viszonyok, valamint a termelőerők jellege és fejlettségi szintje közötti „összhang” törvénye rögzít. Ugyanilyen határozottan szálltak síkra a szerzők azért is, hogy az alap és a felépítmény kölcsönhatását ne csupán szerkezeti kapcsolatként fogják föl, hanem a társadalom alapvető *fejlődéstörvényeként*. Meggyőzően vitáztak azzal az NDK egyes közgazdászai, filozófusai és jogászai által állított nézettel, miszerint a szocialista felépítmény belső az alapba, és alapos bírálattal illették azt a fölfogást, hogy a szocialista termelési viszonyok a tudattól nem függetlenül létező viszonyok. [4] Ehhez hasonló módon a sorozat más szerzői [6] elmélyítették annak a nézetnek már az NDK legutóbbi filozófiai kongresszusán előadott korrekcióját, amely de facto kétségbe vonta a szocializmus gazdasági törvényeinek objektivitását. Szovjet munkákkal összhangban (ld. különösen J. I. Szemjonov munkáit) éppúgy bírálták a történelem fő fejlődési vonaláról alkotott sematikus elképzeléseket, mint az egységes prekapitalista osztálytársadalomról vallott téves fölfogást. [10] Nyomatékosan fölléptek – megint csak szovjet szerzőkhöz kapcsolódva (így Sz. T. Kaltahcsjánhoz, M. I. Kulicsenkóhoz) – az ellen a tétel ellen, mely szerint egy nemzet etnikai alkotóelemeit a nemzetiség fogalma alá

kell besorolni, a nemzetiség azonban csupán *egyetlen* komplexuma annak az összetett, a kapitalizmusban csakúgy, mint a szocializmusban törvényszerű (de ellentétes osztálytartalmú) társadalmi szerkezet- ill. fejlődésformának, amit nemzetnek nevezünk. [8] A szerzők határozott elutasítására talált az az állásfoglalás is, amely a szocializmus ellentmondásait lényegében diszfunkcionális jelenségekkel azonosítja. Ugyanebben a kontextusban az érdekek egységét funkcionálisan a szocialista társadalmat jellemző előremutató ellentmondások megoldására vonatkoztatták. [12] Ha a vélemények ennyire élénken cserélődnek és ennyire élénken vitatják meg őket, elkerülhetetlen, hogy ez ne hozzon felszínre újabb problematikus nézeteket. Ilyen problematikus nézetnek tartom például azt a fölfogást, amely az igazság fogalmát nemcsak a fogalmi gondolkodásra vonatkoztatja, hanem az érzékelésre és a szemléletre is. [13] Jó néhányat ezek közül a kérdések közül a sorozaton kívül, folyóiratokban, könyvekben, előadásokban stb. tovább vitattak. A sorozat, a recenzióktól eltekintve, figyelemre méltó visszhangra talált mind a belföld, mind a külföld filozófiai irodalmában.⁵

A pozitívumok áttekintése alapján remélhető, hogy a sorozat néhány hiányosságát a továbbiakban sikerül majd megszüntetni. Először is föltűnő, hogy messze nem a célnak megfelelően használták ki azon filozófusoknak publikációs erőtartalmait, akik az NDK-ban a dialektikus és történelmi materializmus rendszeres kifejtésén és földolgozásán fáradoznak. Így például az egyetemeken és a főiskolákon oktató filozófusok eddig még alig-alig jutottak a sorozatban szóhoz. Mint a [12] sz. kiadvány is tanúsítja, éppen a főiskolán működő tanárok hozzászólásai növelhetnék a sorozat hatékonyságát, különösen a diákok soraiban. Ezenkívül a közreadók hosszabb távon is megjelölhetnének kidolgozandó témákat,

⁴ A Német Szocialista Egységpárt vezetősége újra és újra hangsúlyozza a vélemények tudományos megvitatásának szükségességét. „Valamennyi tudományos intézetben olyan feltételeket kell teremtenünk, amelyek előmozdítják az alkotó szellemi légkör további föllendülését, a vélemények tárgyszerű megvitatásának és a hatékony megoldásra való törekvés továbbfejlesztését.” (Kurt Hager: *Der IX. Parteitag und die Gesellschaftswissenschaften* [A IX. kongresszus és a társadalomtudományok], Berlin 1976, 76 o.)

⁵ Vö. pl.: R. Sorg, *Ideologietheorien* (Ideológiaelméletek), Köln 1976, 21–24 o., 31. o.; *Das Argument*, Berlin–West/Karlsruhe, 18. kötet, 927., 1016. o.; 19. kötet, 359. o.; H. Klotsch/F. Kohlsdorf/H. Steußloff: *Philosophie der Arbeiterklasse* (A munkásosztály filozófiája), kiadja: a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága mellett működő „Marx Károly” Pártfőiskola, Berlin 1977, 45–58. 76., 162–174., 245. o. Lásd még J. K. Pletnyikov részben vitatott utószavát (5) orosz kiadásához, vö. fentebb 2. sz. lábjegyzettel, 206–220. o.

természetesen azoknak az irányelveknek alapján, amelyeket az NDK társadalomtudományi kutatásainak központi tervezete rögzít.

A sorozat tematikus profilját kritikai megjegyzéssel is kell azonban illetnünk. Amennyire üdvözlendő a sorozat erős kötődése a szocializmushoz, azt is meg kell állapítanunk, hogy a kommunista formáció fejlődésének *nemzetközi oldalát* eddig filozófiailag csak igen gyengén reflektálta. Ugyanez vonatkozik a *nemzeti felszabadító mozgalmak* figyelembevételére és az úgynevezett *globális problémák* világnézeti elemzésére, noha a kiadási előzetesben szereplő fősorolás utal rá, hogy az utóbbi témakörben változások várhatók, legalábbis ott, ahol az érintkezik a háború és béke, a természet és társadalom kölcsönös viszonyának filozófiai kérdéseivel. Véleményem szerint a *filozófia- és kultúrtörténet* jelentős tartalékait is intenzívebben ki kellene használni világnézetünk alapvető kérdéseinek rendszeres bemutatásánál. Ezt már különösen a [10], [11] és a [12] tanulmány el is kezdte; ezen az úton kellene következetesebben és átfogóbb jelleggel tovább haladni. A gazdag, színvonalas filozófiatörténeti vonatkoztatások nemcsak tágitják az olvasó látóhatárát és nemcsak élénkítik az ábrázolást, hanem mélyebb, gyakran meglepő fölismerésekhez vezetnek.

Végezetül egy további, igen fontos követelményt szeretnék még kiemelni. Ez a filozófia és a résztudományok kapcsolatára vonatkozik. A szerzők minden bizonnyal törekedtek rá, hogy mindenkor tárgyuk filozófiai vizsgálatakor figyelembe vegyék a tudomány fejlődésének legújabb eredményeit.⁶ E tekintetben azonban sokkal merészebbnek kellene lennünk. Először is az egyes tudományágakban folyó kutatások filozófiai értékelése a sorozat valóban *valamennyi* kötetének jellemzője kellene hogy legyen, s valamennyi kötetben *végig kellene vonulnia* ennek az

alapvető jellemvonásnak. Hiányoznak továbbá azok a kötetek, amelyek határozottabban a társadalomtudományi kutatás *filozófiai-módszertani* kérdései felé fordulnak. Végül a sorozat olyan kötetek révén, amelyeket például filozófusok és történészek vagy filozófusok és közgazdászok közösen írnának meg, progresszíve bizonyíthatná a közös, interdiszciplináris munka hasznosságát. Úgy tűnik, hogy ennek előfeltételei az NDK-ban lassan-lassan megérnek.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a sorozattal marxista-leninista világnézetünk megvitatásának, erősítésének, elmélyítésének és gazdagításának komolyan veendő fóruma alakult ki. A megfelelő kötetek igazolják, hogy a filozófiai, de különösen a történelmi-materialista kutatások színvonala az NDK-ban az utóbbi években érezhetően javult.

Végezetül, kíváncsok lennének, ha a sorozatot következőtessen és lényegesen nagyobb kiadói ráfordítással építenék ki. Biztosan nyílna lehetőség arra is, hogy az évi kiadványszámot emeljék. aminek azonban nem szabadna a minőség rovására mennie. Tartalmilag kíváncsok lennének, hogy megtartsuk ezt a társadalomfilozófiai súlypontozást, hogy erősítsük az egyes tudományágakban – különösen a társadalomtudományokban – folyó kutatások filozófiai integrációját s hogy minőségileg is javítsuk ezt az integrációt, ragaszkodjunk a vita folytatásához és az érvelési lánc szakadatlan megalapozottságához, valamint ahhoz, hogy a valóságos történelmi folyamatot még erőteljesebben az elméleti fejtegetések kiindulópontjává és végpontjává tegyük. Azt hiszem, a sorozat minden feltételnek eleget tesz ahhoz, hogy nélkülözhetetlen párja legyen a széles körben olvasott, sok kötetes, már régebben megjelenő sorozatnak, amely „A polgári ideológia bírálatához” címet viseli (kiadja: M. Buhr és mások).

⁶ Legalábbis (5), (8) és (10) esetében ez határozottan látható.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK A FILOZÓFIATÖRTÉNET
ÉS A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS
TÁRGYKÖRÉBŐL.
A „FILOZÓFIAI ÉS FILOZÓFIATÖRTÉNETI ÍRÁSOK”
C. SZOROZATRÓL

ULRICH HEDTKE

„A gondolkodásmód forradalma vagy a forradalom gondolkodásmódja” – ez a Kant filozófiájáról írott és Berlinben az Akademie-Verlagnál megjelent munka egyszersmind egy új sorozat – a „Filozófiai és filozófiatörténeti írások” – indító-kötete is volt. Eddig a sorozatnak már tizenkét kötete jelent meg. Az áttekintés kedvéért közrebocsátjuk a már elkészült és megjelent művek listáját:

- M. Buhr–T. I. Oisermann (szerk.): *Revolution der Denkart oder Denkart der Revolution* (Beiträge zur Philosophie Immanuel Kants) (A gondolkodásmód forradalma vagy a forradalom gondolkodásmódja. Adalékok Immanuel Kant filozófiájához). Akademie-Verlag, Berlin 1976 (Filozófiai írások I. k.)
- G. Klimaszewsky (szerk.): *Weltanschauliche und methodologische Probleme der materialistischen Dialektik* (A materialista dialektika világnézeti és módszertani problémái). Akademie-Verlag, Berlin, 1976 (Filozófiai írások II. k.)
- H. Klenner: *Rechtsphilosophie in der Krise* (A jogfilozófia válsága). Akademie-Verlag, Berlin 1976 (Filozófiai írások III. k.)
- W. Segeth: *Materialistische Dialektik als Methode* (A materialista dialektika mint módszer). Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások IV. k.)
- H. Horstmann: *Studien zur metaphysischen und dialektisch-materialistischen Denkweise* (Tanulmányok a metafizikus és a dialektikus materialista gondolkodásmódról). Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások V. k.)
- O. Finger: *Über historischen Materialismus und zeitgenössische Tendenzen seiner Verfallschung* (A történelmi materializmusról és meghamisításáról korunkban). Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások VI. k.)
- M. Buhr: *Vernunft – Mensch – Geschichte. Studien zur Entwicklungsgeschichte der klassischen bürgerlichen Philosophie* (Ész – ember – történelem. Tanulmányok a klasszikus polgári filozófia fejlődésének történetéről). Akademie-Verlag, Berlin 1976 (Filozófiai írások VII. k.)
- R. O. Gropp: *Geschichte und Philosophie* (szerk.) W. Förster (Történelem és filozófia). Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások VIII. k.)
- L. Hrzal–I. Hscherenska–D. Kanev–R. Raskov–H. Schulze stb.: *Sozialismus in der Auseinandersetzung zwischen Sozialismus und Kapitalismus* (A szocializmus a szocializmus és kapitalizmus közötti osztályösszecsapásban). Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások IX. k.)
- H. Bergmann–U. Hedtke–P. Ruben–C. Warnke: *Dialektik und Systemdenken*. (Historische Aspekte: Nikolaus von Kues – Französische Aufklärung – Schelling) (Dialektika és rendszerszemlélet. Történelmi vonatkozások: Nikolaus von Kues – A francia felvilágosodás – Schelling) Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások X. k.)
- G. Klaus: *Philosophiehistorische Abhandlungen*. (Kopernikus – D’Alembert – Condillac – Kant) (Filozófiatörténeti tanulmányok stb.) Szerk. M. Buhr, Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Filozófiai írások XI. k.)
- B. Heidtmann–G. Richter–G. Scheuß–C. Varnke: *Marxistische Gesellschaftsdialektik oder „Systemtheorie der Gesellschaft”?* (A marxista társadalom dialektikája vagy „a társadalom rendszerelmélete”?) Akademie-Verlag, Berlin 1977. (Filozófiai írások XII. k.)

Ennek a sorozatnak elsődleges célja, hogy publikációs fórumul szolgáljon az NDK Tudományos Akadémiája Központi Filozófiai Intézete számára, nyilvánosságot biztosítson a kutatási eredményeknek. Olyan kutatásokról van itt szó, amelyeket a Központi Intézet a szocialista orszá-

gok hasonló intézeteivel szoros együttműködésben folytat. Ezt nemcsak a sorozat első és kilencedik kötete dokumentálja. A közeljövőben további közös kiadványok fognak napvilágot látni.

Amit a sorozatcím ígér, azt az eddig megjelent kötetek konzekvensen teljesítik is: a filozófiai kutatás eredményeit közlik olyan tanulmányok keretében, amelyekben a történelmi, az ideológiai-kritikai és a szisztematikus vizsgálat egységet alkot. A sorozatnak már ez a koncepciója is figyelmet érdemel. Elegendőnek tűnik itt Lenin módszerére utalnunk, amelyet a *Materializmus és empiriokriticismus* megírásakor alkalmazott: a színvonalas filozófiai kutatás megköveteli, hogy a filozófia történetének legfontosabb eredményei ne csak mintegy háttérként szolgáljanak a marxista-leninista filozófia rendszerével kapcsolatos kérdések megoldásakor, hanem alkotó módon és kritikusan alkalmazzuk őket. Egyszersmind kutatásainknak harcunk egyetemes, világtörténelmi jellegével kell összhangban lenniök. Egy olyan osztály, mint a nemzetközi burzsoázia, amely ugyan még képes a világ létét veszélyeztetni, de objektíve már nem tudja az emberiség történelmét meghatározni, szubjektíve sincs abban a helyzetben, hogy gondolatilag meghatározza ezt a történelmet. Érvényes erre Feuerbach megállapítása: „*A lény mértéke az értelem mértéke is*”.¹ Filozófiatörténeti munkánkat úgy kell tekintenünk, mint a jelen filozófiai feladatai megoldásának pozitív feltételét.

Nem vállalkozhatunk arra, hogy a sorozatot a maga teljességében mutassuk be az olvasónak. A kiadványok fenti sorát tekintve megengedhetőknek tűnik, hogy az ismertetést a filozófiatörténetet és a dialektikus materializmust érintő kutatási eredményekre korlátozzuk.

A sorozat első kötete figyelemre méltó hozzájárulást jelent Kant marxista-leninista feldolgozásához. *A gondolkodásmód forradalma vagy a forradalmas gondolkodásmódja* című kötet olyan elemrészeket tartalmaz, amelyek az NDK Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézete által Kant születésének 250. évfordulója alkalmából Berlinben megrendezett szimpozion alapjául szolgáltak. Tizenkét ország marxista kutatói nyújtanak itt jó áttekintést a Kant-kutatás újabb eredményeiről és koncepcionális problémáiról. Ugyanakkor az olvasó olyan aktuális elméleti és ideológiai kérdésekkel is találkozhat a kötetben, amelyek az NSZK-ban, Franciaországban és más kapitalista

országokban a későpolgári Kant-recenzióval függenek össze.

A problémák sokaságát érintő 32 hozzászólást tekintve, szeretnénk a marxista filozófusok egyértelműen közös nézőpontjára rámutatni – természetesen anélkül, hogy megkísérelnénk bármiféle tartalmi összefoglalót adni: a gondolkodás Kant által végrehajtott forradalmát annak reális, tehát *polgári* forradalmi előfeltételeire vonatkoztatva elemezték, úgy értelmezték, mint a klasszikus német filozófia egyik nagy kezdeményezését és ezzel együtt mint a materialista dialektika egyik lényeges elméleti forrását.

Ugyanezt a felfogást tükrözi M. Buhr munkája, amely *Ész – ember – történelem* címmel a sorozat hetedik köteteként jelent meg. „Tanulmányok a klasszikus polgári filozófia fejlődésének történetéről” – ezt választotta Buhr munkájának alcímül. Az itt átdolgozásban közölt filozófiatörténeti dolgozatok különböző alkalmakkor jelentek meg és viszonylag önálló jelleggel rendelkeznek. Buhr a kötetben Cusanusszal, Baconnel, Leibnizzel, Kanttal, Fichtével, Schellinggel és Hegellel foglalkozik. Az említett filozófiákat a klasszikus polgári filozófia fejlődéstörténetének átfogó keretében elemzi mint annak meghatározott történelmi formáit. Ennek következtében Buhr munkája nem csak a szoros értelemben vett intenzív filozófiatörténeti kutatások eredményét nyújtja. Jelentős adalékokat találunk a műben a marxista-leninista filozófiatörténet-írás elméletéhez és módszertanához, a polgári filozófia történetének elmélyült dialektikus materialista megközelítéséhez.

Buhr törekvése, hogy a materialista dialektikát – amely, mint a proletariátus világnézete, maga is történelmi erő – elméletileg is mint *történelmi* dialektikát ábrázolja. „A materialista dialektika a legmesszebbmenőkig *történelmi* dialektika. Bevezeti a történelmet mint tényezőt, mégpedig nem mint múltat, hanem mint egy mindig rendelkezésre álló és a jövőre utaló jelent.”² Így a filozófiatörténeti tanulmányok, továbbá a szellem- és kultúrtörténet dialektikus materialista értelmezésének módjáról folytatott viták elsősorban annak az igénynek tudhatók be, hogy a történelem jobb megértésével elősegítsük a fejlett öntudat kialakulását, az osztály nélküli társadalomért folytatott harc nélkülözhetetlen ideológiai feltételét. Ezzel összefüggésben foglalkozik a szerző azzal a különbséggel, amely mód-

¹ L. Feuerbach: *A kereszténység lényege*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 43. o.

² M. Buhr: *Vernunft – Mensch – Geschichte*. Akademie-Verlag, Berlin 1977. 219. o.

szertani orientációját tekintve a marxista–leninista filozófiatörténet-írást jellemzi a polgári történetírással szemben. Buhr aláhúzza, milyen fontos szem előtt tartani a filozófiai elméletek látszólagos önállóságának marxi–engelsi kritikáját. A marxizmus klasszikusai az erkölccsel, a vallással, a filozófiával kapcsolatban félreérthetetlenül megállapították: „Nincsen történetük, nincsen fejlődésük, hanem az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják”³. Ez természetesen nem jelenti annak az empirikus ténynek a kétségbe vonását, hogy az időrendi sorrendben egymáshoz viszonyított filozófiák az idő függvényében tartalmi párhuzamokat és változásokat mutatnak. Arról van szó, amint ezt Buhr a Hegelről és Fichtéről folyó vitával kapcsolatban megjegyzi, hogy a filozófiai eszmék mozgását „ne a gondolkodás történetéből, azaz ne csupán a kor szellemi mozgalmából, hanem a társadalmi valóságból – vagy ami ugyanazt jelenti –, a *történelemből* magyarázzuk meg”. „Ezáltal elkerüljük azt a lappangó veszélyt, amit a hagyományos polgári filozófiatörténeti kutatás sohasem tudott kikerülni, vagyis azt, hogy a Fichtéről és Hegelről alkotott képet elszakítsuk a polgári társadalom fejlődési folyamatától; ugyanakkor ez az eljárás határozott kiindulópontot ad ahhoz, hogy történeti értelmezésünket erőteljesen a társadalmi valóságra orientáljuk.”⁴

A marxista–leninista filozófiatörténetészek vitáik során a társadalmi valóság ilyen irányú interpretációjával kapcsolatban egy ellenkező előjelű tévedésre is felhívták a figyelmet, utalva az eszmék történetének viszonylagos autonómiájára. Mindenképp indokolt szem előtt tartani a Lenin által is erőteljesen bírált vulgármaterialista törekvéseket, amelyek a filozófia történetét ugyan „materialista” módon kívánják feldolgozni, de nem azért, hogy a valóságos történelmet tanulmányozzák, hanem hogy megszabaduljanak a filozófiától. Buhr munkájából láthatjuk, miként kell a kérdést dialektikus materialista módon feltenni és megoldani. A filozófiai teljesítmények önállósága feltárul előttünk, ha úgy tanulmányozzuk őket, mint egy mindenkor adott történelmi totalitás sajátos mozzanatait. A német pol-

gári filozófia gondolati teljesítményének pontosabb meghatározása érdekében a szerző abból indul ki, hogy az újabb filozófia középpontjában az *ész* fogalma áll. „Az újkor polgári gondolkodásának észfogalma a korszak központi problémáját: a feudalizmusból a polgári társadalomba való átmenetet érinti. Ezért dolgozza ki a klasszikus polgári filozófia azt a formulát, amely szerint az ember az ész által uralkodni képes a természetben és társadalmon egyaránt.”⁵ Azok a filozófiai munkák, amelyek Locke és Leibniz, a racionalisták és a szenzualista teoretikusok közti viták során születtek, kimondják az ember képességét a természet feletti uralomra és a társadalom alakítására. A filozófia és a valóságos polgári emancipáció közti összefüggést tekinti Buhr e művek alapjának. A bennük megnyilatkozó szemléleti eltéréseket pedig azokkal a különbségekkel magyarázza, amelyek például a francia és az angol fejlődést jellemzik.

Különösen érdekes, hogyan elemzi a szerző annak a cezúrának ideológiai kifejeződését, amely a polgárság forradalma utáni helyzetéből következett, amikor is mint *uralkodó kizsákmányoló* osztály lépett fel (az ész vezérelte gondolkodás pozitív gondolkodásba csap át, s ehhez a történelmi lehetőséget az angolszász empirizmushoz való csatlakozás adja meg). Szintén figyelemre méltó, miként veszi tekintetbe Buhr az objektív történelmi dialektikát a haladó polgárság észkoncepciójának értékelésekor. „Az ész, amelyet a klasszikus polgári gondolkodás mindig mint általánosan emberit tételez, a kapitalista rendszer berendezkedése után mint polgári ész lepleződik le.”⁶ Elemzi Fichte filozófiáját, aki tudományelméletében az Énnek aposztrofált tényezőt, illetve a természeti jogokat nem az empirikus én, hanem a *nem* jellemzőinek tekintette. Az elemzéssel kapcsolatban Buhr megállapítja, hogy ez a filozófia a citoyen-fogalom jakobinus önállósodásának függvényében jött létre. A citoyen pillanatnyi önállósodása lehetséges és szükséges is volt, továbbá a haladó filozófusok számára fontos programként jelenhetett meg, hiszen a citoyenért és a rendi feudális társadalom ellen folytatott harcban rejtett a forradalom politikai alapproblémája. Ezzel az is világossá válik, miért volt *szüksége* a progresszív burzsoáziának az ész fogalmára

³ K. Marx–F. Engels: *A német ideológia*. Marx–Engels Művei, 3. kötet, Kossuth Kiadó, Budapest 1960. 25. o.

⁴ M. Buhr: *Vernunft – Mensch – Geschichte*. Uo. 203. o.

⁵ Uo. 58. o.

⁶ Uo. 61. o.

ahhoz, hogy belépessen a történelembe. Azzal, hogy a citoyent elvonatkoztatja a burzsoától az ész koncepciója segédletével (ami egyszersmind lehetővé tette az elvonatkoztatást a polgári társadalmi rend osztályellentététől is) a feudalizmus ellenes harc összemberi jelentését védelmezi. Olyan jelentés ez, amely történelmileg nem a jakobinusok tetteinek ellenére, hanem éppen ezek következtében szűnik meg és őrződik meg, és megteremti annak előfeltételét, hogy Hegel explicite dialektikus formában újrafogalmazza az ész koncepcióját.

Az *Ész – ember – történelem* című munkáról szóló eddigi beszámoló során is bizonyára észrevette az olvasó, hogy a szerző a konkrét történelmi megközelítés módszerét alkalmazza, ezért itt elegendőnek tartjuk utalni rá, hogy Buhr a francia forradalom és a német szellemi élet kapcsolatára vonatkozó általános ítéletekkel az árnyalt elemzés programját állítja szembe. A kötetben található, Fichtéről, Schellingről, Hegelről szóló tanulmányokat, éppúgy mint azt az írást, amely azt elemzi, miként fedezhetők fel megszüntetve-megőrizve a marxizmus–leninizmus klasszikusainál a hegeli filozófiatörténet nagy eredményei – úgy jellemezhetjük, mint a konkrét történelmi elemzés programjának a szó legszorosabb értelmében vett megvalósításait.

A *materialista dialektika világnézeti és módszertani problémái* című gyűjteményes kötet a G. Klimaszewsky vezetése alatt működő kutatócsoport munkáit tartalmazza. Az egyes írások szerzői A. Bendmann, H. Horstmann, G. Klimaszewsky, H. Mielke, G. Richter, W. Segeth, G. Schnauß és E. Thomas. Igyekszünk áttekinteni a dialektika-kutatásnak a kötetben elemzett kérdéseit, amelyeket a szerzők a rendszer problémái felől közelítenek meg.

Az első részben a szerzők kísérletet tesznek, hogy közelebből meghatározzák a dialektika jellemzőjét az elméletalkotás sajátos módját és módszerét illetően. Ebben az összefüggésben a következő problémákkal foglalkoznak:

- az általánosítás jellemzője egyrészt a filozófiában, másrészt a szaktudományokban, illetve a komplex jellegű diszciplínákban; az általános tudományos fogalmak viszonya a filozófiai kategóriákhoz;

- az objektív és szubjektív dialektika kölcsönös viszonya, többek közt az anyag és a tudat viszonyára való tekintettel;

- vita a rendszerszemlélet abszolutizálásával kialakított filozófiai funkcionalizmussal (H.

Rombach, N. Luhmann); a lényeg és a törvény kategóriái közti különbség.

Az alapgondolatnak, vagyis annak megfelelően, hogy a dialektika alaptörvényei elválaszthatatlan egységet alkotnak, a második és harmadik részben kísérlet történik arra, hogy bemutassák, milyen jelentőséggel bír ez az egység a dialektikus materialista fejlődésmélet szempontjából általában; ugyanakkor azt is kifejtik, hogy a társadalmi fejlődés dialektikus koncepciója is csak a dialektika alaptörvényeinek egységükben történő alkalmazásával valósítható meg. Itt a következő problémákat elemzik:

- az alaptörvények egysége az anyagi fejlődés során

- ellentmondás és törvény kapcsolata

- a fejlődésfogalom és kritériumai

- a tagadás tagadása törvényének lényege és hatásának köre

- a dialektika alaptörvényének egysége Marx gazdaságtanában

- az ellentmondás-problematikának, valamint a régi és az új dialektikájának néhány szempontja a szocializmusban.

Az utolsó részben a biológia filozófiai problémái alkotják a közös nevezőt. Itt részint azt a kérdést tárgyalják a szerzők, hogy a dialektika alaptörvényeinek egysége érvényre jut-e, és ha igen, hogyan, a modern biológiai fejlődésméletben. Másrészt megkísérik a szerves egészek viszonyának általánosítása alapján kialakított Bertalanffy-féle General System Theory-t abból a szempontból elemezni, mennyiben tartalmaz dialektikus és nem dialektikus elemeket.

Az objektív és szubjektív dialektika viszonyának tárgyalása kapcsán úgy kezelik jelen kötetben a szubjektív dialektikát, mint egyrészt az elmélet, másrészt a módszer egymástól megkülönböztetendő komponenseinek egységét. Ehhez kapcsolódik W. Segeth munkája, amelynek címe „*A materialista dialektika mint módszer*”.

A munka első részében a szerző a dialektikus materialista módszernek mint a marxizmus–leninizmus filozófiai módszerének a dialektikus és történelmi materializmus és a marxista-leninista világnézet egészével alkotott egységét vizsgálja, továbbá a módszer viszonylagos önállóságát az elmélettel szemben. A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kijelentéseiből kiindulva mutatja be a dialektikus materialista módszer dialektikus és egyszersmind materialista lényegét, kritikai-forradalmi jellegét és pártosságát. A kötet elemzi továbbá a dialektikus materialista

módszer feladatait és funkcióit, valamint alkotórészeinek jellegét. A szerző utal számos kortárs – mindenekelőtt szovjet – marxista–leninista filozófus munkájára, és vitába száll egyes nézeteikkel.

A munka második részében azokat a legfontosabb követelményeket tárja elénk a szerző, amelyeket a dialektikus materialista módszer a megismeréssel és a gyakorlati cselekvéssel szemben állít. Ehhez mindenekelőtt Leninnek a dialektika elemeihez írt jegyzetei szolgálnak alapul. B. M. Kedrova támaszkodva megkísérli érthetővé tenni azt a belső összefüggést, amely a dialektikus materialista módszer követelményei közt fennáll. Lenin számos megállapításával illusztrálja, milyen jelentőséggel bírnak a dialektikus materialista módszer követelményei, nemcsak a megismerés, hanem a gyakorlati-forradalmi cselekvés szempontjából is.

Filozófiai irodalmunknak az az álláspontja, miszerint a dialektikus elmélet, a dialektikus módszer a metafizikai gondolkodás kizárását és meghaladását jelenti, és ezért szükségszerűen harcban áll a pozitívista gondolkodásmóddal, meggyőzően domborodik ki az itt bemutatott sorozat minden kötetében.

H. Horstmann *Tanulmányok a metafizikus és a dialektikus materialista gondolkodásmódról* című munkájában a két gondolkodási mód ellentétét helyezi a vizsgálat középpontjába, sokoldalúan felhasználva a marxizmus–leninizmus klasszikusainak idevonatkozó elemzéseit.

Az analitikus és induktív gondolkodásmód, illetve módszer példája alapján a szerző különbséget tesz „gondolkodásmód” és „gondolkodási módszer” között; arra a következtetésre jut, hogy jöllehet a gondolkodásmódok sajátos gondolkodási módszereket is magukban foglalnak, nem korlátozódnak pusztán ezekre. A különböző gondolkodásmódok többek közt abban különböznek egymástól, hogy más és más helyet biztosítanak meghatározott módszereknek a világ megismerésében és megváltoztatásában. Megfordítva viszont, a sajátos gondolkodási módszerek csak a filozófiai gondolkodásmódok egészen belül válnak világnézetiileg relevánssá.

Ebből a szempontból jelentős, hogy a gondolkodásmód fogalmára kidolgozott definícióban a szerző a metafizikus és dialektikus materialista gondolkodásmód filozófiai-világnézeti és osztályjellegű előfeltételeinek, szempontjainak és következményeinek figyelembevételére orientál, és megpróbálja meghaladni azokat a tendenciákat, amelyek egyoldalúan módszertani, il-

letve tudományelméleti szempontokat állítanak a gondolkodásmód-problematika középpontjába. Horstmann kimutatja, hogy a gondolkodási módok mindig kapcsolatban állnak a filozófia alapkérdésével, és ebből adódik filozófiai-világnézeti jellegük. Ugyanakkor aláhúzza, hogy az alapkérdés materialista vagy idealista megválaszolása, ill. a metafizikus vagy dialektikus gondolkodásmód közt nincs közvetlen kapcsolat. Mindössze kimutatható, hogy a metafizikus gondolkodás mindig csak inkonzekvensen materialista (vagy nyíltan idealista) gondolkodás lehet. Konzekvens materializmus és konzekvens dialektika tehát kölcsönösen feltételezik egymást.

A munka önálló részt szentel a metafizikus gondolkodásmód ismeretelméleti és társadalmi-gazdasági gyökereinek, továbbá keletkezése és újratermelése módszertani mechanizmusának. Egy másik részben vizsgálja a szerző a metafizikus gondolkodásmód szerepét korunk ideológiai osztályharcában. Az elemzéshez modellül a neopozitívizmus szolgál, mégpedig abban a formában, ahogy a jelenlegi angol nyelvfilozófiában fellép.

A harmadik részben, amelynek címe „Gondolkodási módok és filozófiai-világnézeti elvek”, a szerző azokkal a filozófiai-világnézeti elvekkel foglalkozik, amelyek meghatározzák a gondolkodásmódok tartalmát és funkcióját, és amelyekben az osztályokra jellemző, filozófiaiilag-elméletileg általánosított nézetek a világgal, a vele szemben tanúsított tartással, megismerésének és gyakorlati megváltoztatásának lehetőségével és feltételeivel kapcsolatban kifejezésre jutnak.

Különösen fontos, hogy a szerző a gondolkodási elvekről vallott, jelenleg is élénk vitákat kiváltó marxista–leninista felfogás ismertetésekor szembeszáll olyan irányzatokkal, amelyek a dialektikus materialista gondolkodásmód elveit egyoldalúan úgy fogják fel, mint módszertani szabályokat, felszólításokat, normatívákat stb. A kinyilatkoztatott törvényekkel szemben utal ezeknek az elveknek komplex visszatükröző jellegére. Gondolatmenetével kapcsolódik a marxizmus klasszikusainak fejtegetéseihez a dialektikus módszerről, mint tartalmi gondolkodásmódról, amely a dolgokat és jelenségeket objektív összefüggéseikben és objektív törvényszerű fejlődésükben igyekszik megismerni és elméletileg megragadni. Horstmann szerint a jelenlegi vitákban jobban kellene összpontosítani a materialista dialektika elveinek objektív alapjaira, objektív tartalmára és filozófiai-világnézeti (kijelentő és megokoló) funkciójára.

Bevezetőnkben már utaltunk arra, hogy a filozófiai kutatást minden bizonnyal olyan mun-

kákkal kell fejleszteni, amelyekben a történelmi, az ideológiakritikai és a szisztematikus vizsgálat egységet alkot. A két soron következő, tartalmilag egymással összefüggő mű tárgyalásakor újra hangsúlyoznánk ezt az elvet. Ez a két mű: Bergmann – Hedtke – Ruben – Warnke: *Dialektik und Systemdenken – Historische Aspekte* (Dialektika és rendszerszemlélet. – Történelmi vonatkozások), ill. Heidtmann – Richter – Scheuß – Warnke: *Marxistische Gesellschaftsdialektik oder „Systemtheorie der Gesellschaft“?* (Marxista társadalomdialektika vagy „a társadalom rendszerelmélete“?) c. munkája.

A *Dialektika és rendszerszemlélet* című műben a szerzői kollektíva fejlődésének három csomópontján vizsgálja a rendszerszemlélet és a dialektika kölcsönviszonyát. Ez a három csomópont Nikolaus von Kues, a francia felvilágosodás és Schelling természetfilozófiája. Nikolaus von Kues a reneszánsznak a kereskedelmi tőkére alapozott rendszerszemléletét képviseli. A francia felvilágosodásnak a rendszerszemlélettel szemben tanúsított szkepszisééről a szerzők kimutatják, hogy ez a gazdasági liberalizmus és a szabadversenyes kapitalizmus kibontakozásának ideológiai reflexe. A rendszerelméleti gondolkodás spekulatív fokát Schelling képviseli. Ezt a jelenséget a francia forradalommal és a tőkeviszony viharos gyorsasággal kibontakozó ipari fejlődés fokával kapcsolatban tárgyalják a szerzők. Kifejtik, hogy az ipari forradalom éppúgy meghatározza a természet filozófiai megragadásának módját, mint ahogy például a XV. században a kézműves termelőerőknek a kereskedelmi tőke hatására végbemenő fejlődése meghatározta a reneszánsz idevágó felfogását. Schellingnél minőségileg új természetfogalommal találkozunk, a természet mint öntevékeny rendszer jelenik meg. A rendszerszemlélet és a dialektika viszonyát vizsgáló történelmi munkának eredménye az, hogy gazdasági-társadalmi gyökeireit tekintve a rendszerszemlélet mindig az önmagában változó, társadalmon belüli csereviszonyokhoz, ill. a társadalomnak a természettel folytatott változó anyagcseréjéhez kapcsolódik.

A *marxista társadalom dialektikája* vagy „a társadalom rendszerelmélete” című kötet szerzői vizsgálataik során mindvégig azokra az elemzésekre támaszkodnak, amelyeket Marx adott a

kapitalizmusról (mindenekelőtt *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban* és a *Tőkében*). Leegyszerűsítve a dolgot, a következő végeredmény rajzolódik ki a kötetben közölt tanulmányokból: a termelési és újratermelési folyamat konkrét egységére való tekintettel – mindenekelőtt a kapitalista termelési módon belül – lényegében a társadalmi körforgás szférájának jelenségei alkotják azt a területet, ahol a rendszerszemlélet alkalmazást nyer. Ennek következtében a rendszerszemlélet önmagában nem képes a társadalmi formációk történelmi vagy konkrétan meghatározott lényegének megragadására, hanem sokkal inkább megmarad a jelenségszférában. Részleteiben a következő vonatkozásokat vizsgálták a szerzők: a dialektika és a rendszerszemlélet a lényeg és jelenség kategóriájának tükrében; az önálló létezőként felfogott rendszerszemlélet viszonya a marxi dologi látszat kategóriájához; az absztrakció és általánosítás problémája a dialektikus és rendszertudományi társadalomelemzésben; a logikai és történelmi egységnek elve és a szerkezet és folyamat fogalma közötti viszony.

A szerzők a vázolt elméleti megfontolásból kiindulva egy jól megalapozott álláspontot dolgoznak ki az abszolutizált rendszerszemlélet bírálatához. A vita középpontjában többek közt N. Luhmann társadalmi rendszerelmélete áll. A szerzőket különösen érdekli a filozófiai kritika szempontjából, hogyan alakul a polgári rendszertudományi társadalomelemzésekben lényeg és jelenség viszonya. Megvilágítják, hogy a lényeg és jelenség dialektikus–marxista kategóriáinak gazdaságilag a termelés és a forgalom szférájának viszonyai felelnek meg, és hogy a társadalom egészének rendszerelméleti képe nem lép túl a jelenség szintjén. Megmutatják, hogy az arra irányuló kísérletek, hogy rendszerelméleti fogalmak (mint például szerkezet, funkció stb.) segítségével új filozófiát alkossanak, szükségszerűen idealizmus-hoz, közelebből a fenomenológiához vezetnek. A szerzők nem utolsósorban azzal a konstruktív szándékkal bírálnak, hogy megalapozottan lépjenek fel azzal a marxista irodalomban és fellelhető nézettel szemben, miszerint a materialista dialektika kategóriáit rendszertudományi fogalmakkal kellene helyettesíteni, illetve általánuk kellene konkretizálni.

ADALÉKOK A MARXIZMUS–LENINIZMUS ELŐRENYOMULÁSÁHOZ ÉS A KOMMUNISTAELLENESSÉG IDEOLOGIÁJÁNAK ÉS POLITIKÁJÁNAK VÁLSÁGÁHOZ. IDŐKÖZI BESZÁMOLÓ EGY AKTUÁLIS SOROZATRÓL

G Ü N T E R K R A U S E – B E R N D P. L Ö W E

„A polgári ideológia kritikájához” címmel 1971 óta folyamatosan jelenik meg Berlinben az Akademia-Verlag gondozásában az imperializmus és a szocializmus között folyó harcnak szentelt kiadványsorozat. A sorozat szerkesztője Manfred Buhr, munkatársai pedig Guy Besse (Párizs), Gedő András (Budapest), Tadeusz M. Jaroszewski (Varsó), M. T. Jovcsuk (Moszkva), Todor Pavlov (Szófia), Vlagyimir Ruml (Prága), Robert Steigerwald (Frankfurt am Main).

Eddig gyors egymásutánban már több mint nyolcvan írás jelent meg. 1978-ban további tíz kötet megjelentetését tervezik, amelyeknek szerkesztési munkáit már lezárták. Így egy évre átlagosan tíz–tizenkét kötet jut, ami egy havonta megjelenő folyóirat megjelenési ritmusának felel meg. Eddig mintegy százhusz szerző – a Szovjetunióból, az NDK-ból, Magyarországról, Bulgáriából, Csehszlovákiából, Franciaországból, Ausztriából és az NSZK-ból – kért szót fontos írásokkal a kötetek lapjain, néhányuknak közülük több munkája is megjelent. A polgári ideológia és politika több mint tízezer oldalra terjedő elemzése és kritikája átfogó és mélyreható betekintést nyújt a szocializmus és imperializmus közötti ideológiai harc problémáiba, a marxizmus–leninizmus fokozódó előrenyomulásába és a polgári ideológia, valamint a kommunistaellenesség mélyülő válságába.

Az a rendkívül nagy érdeklődés és az élénk kereslet, amely a sorozat írásai iránt mind az

NDK-ban, mind pedig külföldön – a szocialista és kapitalista országokban egyaránt – megnyilvánul, mutatja a megnövekedett igényt tartalmas marxista–leninista vitairatokra a polgári ideológia különböző válfajai ellen.¹ Ha ebben a sorozat aktualitásának és életközelségének meggyőző bizonyítékát pillanthatjuk meg, akkor többek közt azért, mert szerkesztői tudatában vannak, hogy milyen feladatot kell betöltenie. Ez a feladat: „állandó elszánt és támadó harcot folytatni az imperialista politika és ideológia minden megjelenési formájával”.² Köszönet és elismerés illeti ezért a jelentős vállalkozásért a szerkesztőt és azt a kiváló marxistákból–leninistákból álló nemzetközi kollektívát, amelyre Manfred Buhr a kiadás során támaszkodhat.

A visszapillantás „A polgári ideológia kritikája” című sorozat egészének tervére nehezzé teszi, hogy minden tanulmányt jellegének megfelelően és az őt megillető módon méltassunk, még akkor is, ha itt csak időszaki beszámolóról van szó. Ami a témát illeti, természetesen minden írásnak közös nevezője „a polgári ideológia kritikája”, és ebben a tekintetben a tanulmányok eleget tesznek feladatuknak. Közelebbről megvizsgálva azonban világossá válik, hogy a sorozat belső szerkezettel rendelkezik. Kijelölhetők olyan főbb problémakörök, amelyekhez az egyes tanulmányokat hozzá lehet rendelni.

Az első ilyen súlypontot a *polgári filozófiai gondolkodás hagyományos irányzataival és súly-*

¹ A kötetek egyidejűleg az NSZK-ban is megjelennek a Verlag Marxistische Blätter gondozásában (Frankfurt am Main); egyes kötetek megjelennek a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Bulgáriában, az Egyesült Államokban, Svédországban és Dániában.

² „Die weiteren Aufgaben der politischen Massenarbeit der Partei. Beschluß des Politbüros des Zentralkomitees der SED vom 18. Mai 1977” (A párt politikai tömegmunkájának további feladatai. A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága Politikai Irodájának 1977. május 18-án hozott határozata). *Einheit*, 1977/7. sz. 784. o.

ponti kérdéseivel folytatott vita képezi. Ennek középpontjában olyan munkák álltak, amelyek a pozitívizmust (Gedő A., M. Buhr, V. Ruml, H. Wessel, J. Schreiter), az egzisztencializmust (T. M. Jarszewski, Gedő A., V. von Wroblewsky), a polgári technicizmus filozófiáját (G. Wettstädt), és a nyelvfilozófiát (E. Albrecht) bírálják.

Itt kell megemlítenünk olyan munkákat is, amelyek olyan világnézeti támadásokkal vitakoznak, amelyeket polgári ideológusok intéznek a történelmi materializmus (W. R. Beyer, R. Steigerwald, E. Hahn, O. Finger) és a materialista dialektika, végül pedig a marxista–leninista ismeretelmélet ellen (H. J. Sandkühler, E. Albrecht, G. Asser). Nyilvánvalóan ehhez a témakörhöz sorolhatunk olyan írásokat is, mint a filozófiatörténet valamely kérdéséről írott vagy a polgári filozófia mélyülő válságával foglalkozó összefoglaló tanulmányok (T. I. Ojzerman, Gedő A.).

Egy második csomópont rajzolódik ki azokból a munkákból, amelyek a *revizionizmus* ideológiai-elméleti alapjaival (R. Steigerwald, H. Hrzal, J. Milhau, K.-H. Röder), *Marx, Engels és Lenin kispolgári meghamisításával* (Gedő A., R. Steigerwald, G. Belkina, E. Julier), továbbá az úgynevezett *baloldali*, illetve *kritikai elméletekkel* – és különösen a „frankfurti iskola bűneivel” (W. R. Beyer) – foglalkoznak. Elemzések készültek Adornóval (I. S. Narszkij, J. Davidov, P. Reichel), Marcuse-val (N. Motrosilova, J. Szamoskin) és Habermasszal kapcsolatban.

Egy harmadik súlypontot állapíthatunk meg, ha azokat a munkákat vesszük figyelembe, amelyek a *marxista–leninista világnézet fejlődésével* kapcsolatos szemlélődésekből (A. Abusch, Gedő A., W. Jopke), a szocialista tudat erősödéséből és az ideológia megnövekedett szerepéből kiindulva a polgári nézetek immanens kritikáját nyújtják (M. T. Jovcsuk, M. Buhr, E. Hahn).

A negyedik kérdéscsoporthoz olyan tanulmányok tartoznak, amelyeknek problémafelvetése a *filozófia és az egyes tudományok viszonyával* kapcsolatos, és amelyek az idevonatkozó polgári értelmezéseket, továbbá egyes tudományok – különösen a természet- és a struktúratudományok – abszolutizálásának és filozófiai dogmákká alakításának világnézeti következményeit, valamint a „tudomány – ideológia” (V. Ruml, J. Metzger) problematikájának egészét különböző szempontok szerint vizsgálják. Ide kell számítanunk azokat a tanulmányokat is, amelyek *tudomány és társadalom fejlődésének* kérdéseivel foglalkoznak, különös tekintettel a társadalmi politikai hala-

dásra és a tudományos-technikai fejlődésre – beleértve az emberiség globális fejlődésének problémáit is (I. Frolov, R. Richta, J. Filipeo).

Külön kérdéskört alkottak itt a biologizmust (W. Hollitscher), mindenekelőtt pedig Monod-t (H. Ley, G. Besse) bíráló elemzések, a kibernetikával kapcsolatos kutatások (G. Klaus), továbbá az információelmélettel (P. Franz, M. Jankov), a tudósna a kapitalizmusban elfoglalt helyével (J. Kuczynski) és a polgári tudományelmélet egészének problematikájával (G. Domin) foglalkozó kutatások.

Újabb csoportot képez a *polgári társadalomtudományok* és különböző elméleteik tárgyalása, továbbá annak elemzése, hogy milyen ideológiai erőt képeznek és milyen funkciót töltenek be ezek a diszciplínák és elméletek. Így a szerzők tárgyalják a politikai gazdaságtant (H. Meißner, H. Maier), a pszichológiát (W. Hollitscher), a pedagógiát (G. Wettstädt), a szociológiát (M. Dion, H. Holzer, B. P. Löwe, C. Wranke), a jogot (H. Klenner, K. A. Mollnau), a polgári állam- és jogtudományokat (W. Weichelt, K.-H. Röder). Ennek a kérdéskörnek a jövőben is nagy figyelmet kívánnak szentelni. Tartalmilag az előzőekhez rokoníthatók – de a problémát mégis egy sajátos szemszögből ragadják meg – azok a tanulmányok, amelyeknek szerzői (W. E. Gulijev, K.-H. Röder) a monopolista burzsoázia ideológiai-elméleti koncepcióalkotását elemzik és bírálják. Ezek a koncepciók több polgári társadalomelméleti forrásból táplálkoznak, és tanúságot tesznek a polgári ideológusok interdiszciplináris megközelítési módjáról és komplex problémaértéséről (E. Lieberam, B. P. Löwe). Olyan kutatásokra is utalunk kell itt, amelyek a polgári esztétikát (W. Girus), a kultúráról alkotott felfogásokat (P. Reichel) helyezi bíráló megvilágításba, és akik elemzésük és konstruktív válaszuk során nem hagyják korlátozni magukat a hagyományos tudományági besorítások által (A. Abusch, G. Korf).

A sorozat így különböző hozzászólásokkal segítette azt a fölismerést, hogy például a különféle polgári értékek, ideológiai vezérképek és az úgynevezett, hosszútávú hatásra beállított „koncepciók” kopása nem csak a polgári ideológia és világnézet elvi válsághelyzetének mozzanata (beleértve a velük összefüggő társadalom- és politikai tudományokat); ez a válságjelleg sokkal inkább a kapitalizmus általános válságának föltételeiből adódik, annak a jelenkorban megfigyelhető kiéleződéséből és mélyüléséből, s egészen közvetlenül átmege a burzsoázia világszemléletébe és önisme-

retébe, ahol a polgári ideológia különböző megjelenési formáinak első számú feladata, hogy hozzájáruljon az imperializmus hatalmának és uralmának biztosításához, vagy másképpen szólva, hogy effektíve érzékeljék az imperializmus válságának támogatása keretében rájuk háruló feladatokat.

Tartalmitlag a hatodik súlypontot a polgári politikai ideológia fő irányzataival, így pl. a konzervativizmussal (L. Elm), a szociálreformizmussal (K.-H. Röder, H. Schulze) és a kispolgári ultrabalos fölfogásokkal (R. Albrecht) folytatott vita képezi. Itt többek közt vizsgálják ezeknek az áramlatoknak a kapitalizmusban élő és dolgozó tömegekre gyakorolt hatását, kimutatják a burzsoá érdekek és a revizionista, valamint a „baloldali” fölfogások közötti kapcsolatot és meggyőzően tárják föl antikommunista támadási irányát, mely a marxizmus–leninizmus és a valóságosan létező szocializmus ellen fordul. Kétségtelenül ehhez a súlyponthoz kell számítanunk azokat a vizsgálatokat is, amelyeknek a maoizmus (R. Max) és a fasiszmus (M. Weißbecker) a tárgya, s amelyek a nemzetközi monopolburzsoázia politikai ideológiájának speciális problémáit vizsgálják (P. Gindev, R. Meister).

A sorozat megformálásának ezekkel az elveivel szoros összefüggésben kell látnunk azt az elvet is, amely – a probléma interdiszciplináris fölvetésének és megoldásának értelmében – magának a vitának a lényegéből nő ki. Erre különösen M. T. Jovcsuk, R. Steigerwald, W. Gerns, Gedő A. és M. Buhr utaltak sokrétű elemzéseikkel. Azáltal, hogy továbbfejlesztették a sorozat interdiszciplináris jellegét, meg tudtak felelni annak a ténynek is, hogy a polgári politika és ideológia kérdésfölvetése, létrejöttét, állandó újratermelődését, hatását, tudatosan irányított bevetését stb. illetően, nem tudományágakra irányul, hanem sokkal inkább „megvan a maga objektív logikája, amely független az egyes személyek vagy pártok előzetes célkitűzéseitől”³.

A polgári történetfilozófiával (H. Crüger, H. Schulze) és a polgári történetírással (W. Gutsche, H. Schleier), valamint a polgári részről ebben az összefüggésben a marxizmus–leninizmus (L. V. Szkvorzov, H. Ulrich) és a valóságosan létező szocializmus, korunk társadalmi haladásának megtestesítője ellen intézett támadásokkal szem-

beni vita a sorozat fontos hozzájárulása volt és marad. Ebben különös jelentősége van a tudomány és a technika perspektíváival (J.-P. Terrail, J.-L. Maynot), az életmóddal (J. Filipec), a környezettel (G. Speer, A. Leonhardt), a szociális és az emberi jogokkal (H. Klenner, W. Grahm, I. Wagner) összefüggő kérdések konstruktív megválaszolásának és nem utolsósorban a béke megszilárdítása érdekében folytatott harcnak, mivel a kommunistaellenesség támadásainak szétverésével egy füst alatt a marxista–leninista elmélet további kidolgozása is megvalósul.

A sorozat tehát a maga belső szerkezetével a szocializmus és az imperializmus között a jelenben folyó ideológiai összetűzések fő irányait és középponti problémáit öleli föl, vázolja a az ideológiai osztályharc történetét és előrevetíti alakulását a jövőben. Kivülálglik belőle, hogy a polgári filozófiának, a burzsoá ideológia elméleti bázisának továbbra is döntő jelentősége van; hogy a revizionizmus s a marxizmus–leninizmusnak a revizionizmus árnyékában tengődő meghamisításai a polgári ideológiatermelésen belül meghatározó funkciókat vett át; hogy a marxista–leninista világnézet forrásait és fejlődését minden körülmények között meg kell védenünk a polgári torzítások és a kispolgári deformálásokkal szemben; hogy a filozófia és az egyes tudományok viszonya a tudományos-technikai haladás és korunk társadalmi dinamizmusának körülményei, valamint az ezen keretek között zajló világméretű osztályütközések körülményei között központi jelentőségű világnézeti és ideológiai problémakörre vált; hogy a polgári társadalom- és politikai tudományok nemcsak kommunistaellenes burzsoá koncepciókhoz szállítanak ideológiai-elméleti építőelemeket, hanem hogy viszonyukat a közvetlen politikai, gyakorlati szolgálattelvés határozza meg, amely a burzsoázia diktátuma alatt áll; hogy a burzsoázia politikai ideológiája mindinkább nemzetközi jegyeket alakít ki, amelyek a kommunizmusellenességet egyfajta átlagideológiává, a szovjetellenességet pedig föltétlen osztálynormává alakítják. E tényezők figyelembevételével nemigen kell bizonygatnunk, hogy a sorozatra most jellemző belső szerkezet szükségszerű, s hogy ezen súlyponti kérdések egyikét sem lehetne kihagyni. Mindez megfelel az ideológiai osztályharc növekvő követelményeinek s a marx-

³ *Lenin Összes Művei*, 14. köt., 184. o.

isták–leninisták azon felelősségének, hogy a marxizmus–leninizmus világszerte megfigyelhető offenzíváját előrevigyék.

Ha tehát nemsokára a sorozat századik kötetét készítik majd elő kiadásra, a sorozat joggal tarthat igényt rá, hogy a marxista–leninista társadalomkutatók azon megfeszített és felelősségteljes munkájának eredményei közé sorolják, amelyet a nemzetközi méretekben zajló, a polgári ideológia ellen irányuló offenzív és harcok táma-

dásban nem lehet többé nélkülözni. Mivel a kiadói kollektíva és a szerzők tisztában vannak ennek az ideológiai munkának összetettségével, a sorozat egyszersmind önkritikus jellegét is megőrzi, és végül is az ideológiai munkával szemben hatékonyságának növelése érdekében támasztott növekvő követelmények alapján csupán egyetlen kritériumot vesz figyelembe: a marxizmus–leninizmus offenzívájának megerősítését.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VII. 11. – Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
79.7311 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

CONTENTS

ERICH HAHN: The Evaluation of Socialist Reality and the Development of Socialist Consciousness	751
ALFRED KOSING: On the Development of the Socialist German Nation in the GDR ...	757
GÜNTER KRÖBER: Scientific-Technological Revolution as a Social Process	770
Wolfgang Eichhorn: On the Dialectics of the Forces and Relations of Production ...	779
HELMUT KLOTSCH: Problems in the Development of Intellectual-Creative Activity	786
HERMANN KLENNER: Justice — a Category in the Philosophy of Law?	798
MANFRED BUHR: Leibniz and Classical German Philosophy	809
OTTO FINGER: Philosophical and Political Tendencies of Lenin-Distortions in the BRD	816

REFLECTION

HORST ULLRICH: Side by Side. Traditions of the Joint Theoretical Struggle of Hungarian and German Communists against Imperialism and Fascism	827
--	-----

REVIEWS

Foundations of Historical Materialism (GISELA KOCH)	838
Basic Questions of Marxist—Leninist Philosophy (ADOLF BAUER)	842
Research Results in the History of Philosophy and in Dialectical Materialism — as Presented in the Series „Schriften zur Philosophie und ihrer Geschichte” (ULRICH HEDTKE)	847
Studies on the Offensive of Marxism—Leninism and on the Crisis of Anticommunist Ideology and Politics — Interim Report on a Current Series of Writings (GÜNTER KRAUSE—BERND P. LÖWE)	853

СТАТЬИ

Эрик Хан: Оценка социалистической действительности и развитие социалистического сознания	757
Альфред Кошинг: Развитие немецкой социалистической нации в ГДР	750
Гюнтер Крёбер: Научная техническая революция как общественный процесс	77
Волфганг Эйхорн: Диалектика производительных сил и производственных отношений в социализме	9
Хелмут Клотш: Проблемы развития духовной творческой деятельности	776
Херман Кленнер: Справедливость — категория философии права?	78
Манфред Бухр: Лейбниц и классическая немецкая философия	798
Отто Фингер: Философские и политические тенденции фальсификации Ленина в ФРГ	809
	816

ИНФОРМАЦИЯ

Хорст Улрих: Плечом к плечу. (Традиции совместной антиимпериалистической и антифашистской теоретической борьбы венгерских и немецких коммунистов.)	827
--	-----

ОБЗОР КНИГ

Основны исторического материализма. (Гизела Кох)	838
Основные вопросы марксистско—ленинской философии. (Адольф Бауер)	842
Научные результаты по теме истории философии и диалектического материализма. Из серии «Философские и историко-философские сочинения». (Улрик Хедтке)	847
Некоторые добавки к продвижению марксизма и ленинизма и к кризису идеологии и — политики антикоммунизма: Отчёт об одной актуальной серии. (Гюнтер Краусе—Бернд П. Лёве)	853

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 120 Ft

INDEX : 25 535 ISSN 0025—0090
--

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 120 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Index szám: 25 535

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Kiskereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.